

Վազգեն Ղազարյան

ՀԱՄԱԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ
ՆԱԽԱԳԻԾ

Вазген Казарян

ПРОЕКТ
ОБЩЕКАВКАЗСКОГО
АЛФАВИТА

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագիր՝

*քանասիրական գիտությունների դոկտոր
Մարգարիտ Խաչիկյան*

ՀՏԴ 801.4
ԳՄԴ 81-1
Ղ 158

Ղազարյան Վազգեն Ռաֆայելի

Ղ 158 Համակովկասյան այբուբենի նախագիծ / Վ.Ռ. Ղազարյան. – Երևան: Հեղինակային հրատարակություն, 2012. – 336 էջ:

Հեղինակը, քննելով հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչու-
նաքանությունը, վեր է հանում դրանց քաղաքիկ հարուստ
քաղաքական համակարգերի և այդ լեզուների ներկայիս
ոռուսառոտ այբուբենների միջև կառուցվածքային անհամա-
պատասխանությունը և շեշտում մեծամասամբ վտանգված
այս լեզուների համար սեփական և անկախ գրային համա-
կարգերի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Եւ արևմտա- և արևելակովկասյան 37 լեզուների համար
առաջարկում է տառ-հնչյուն փոխադարձությունը օժտված
միանգամայն նոր և ընդհանրական այբուբենակարգ՝ հիմնված
Հարավային Կովկասի և Հայկական Լեռնաշխարհի երեք
պատմական այբուբենների նշանակետոսն սկզբունքների և
գրաֆիկական տարրերի ձևաքանական կիրառության վրա:

Գիրքը բաղկացած է հայերեն և ռուսերեն համարժեք մասե-
րից և ավարտվում է անգլերեն ընդարձակ ակփոխմամբ:

ISBN 978-9939-0-0603-1

ՀՏԴ 801.4
ԳՄԴ 81-1

Տպագրված է «Փրինթինֆո» տպագրատանը

© Ղազարյան Վազգեն, 2012 թ.

Հայրիկիս՝

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Ռաֆայել Ավետիսի Ղազարյանի (1924-2007)

հիշատակին

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	9
Մաս Ա. Կովկասյան լեզուների հնչյունաբանությունը	14
§1. Ներածություն այբուբենի	14
§2. Ներածություն հնչյունաբանության. Միջազգային հնչյունական այբուբեն	18
<i>Բաղաձայներ</i>	20
<i>Ձայնավորներ</i>	25
§3. Կովկասյան հնչյունաբանության համառոտ ակնարկ	27
§4. Արևմտակովկասյան լեզուներ	32
§5. Արևելակովկասյան լեզուներ	37
§6. Դեյլունները գրաբանության համատեքստում	42
Մաս Բ. Հարավկովկասյան այբուբենների գրաֆիկական վերլուծությունը	51
§1. Գրի ավանդույթը Կովկասում	51
§2. Հարավկովկասյան ընդհանրացված նշանակարգ	60
<i>Ծտորդներ</i>	61
<i>Ածանցյալ ձևեր</i>	64
<i>Եզրակացություն</i>	71
Մաս Գ. Կովկասյան այբուբեն	73
§1. Դյուսիսկովկասյան լեզուները և հարավկովկասյան («մաշտոցյան») ընդհանրացված նշանակարգը	73
§2. Նոր այբուբեններ	80
§3. Արևմտակովկասյան այբուբեն	82
<i>Տառերի այբբենական հերթակարգը</i>	90
<i>Արխագերեն և արագերեն</i>	93
<i>Աղջղերեն</i>	98
<i>Կաբարդերեն</i>	101
<i>Ուբըխերեն</i>	104

§4. Արևելակովկասյան այբուբեն	106
<i>Արևելակովկասյան այբբենական հերթակարգը</i>	109
<i>Ավար-անդյան ճյուղ. ավարերեն</i>	111
<i>Ավար-անդյան ճյուղ. անդերեն</i>	114
<i>Ավար-անդյան ճյուղ. ախվախերեն</i>	117
<i>Ավար-անդյան ճյուղ. կարատերեն</i>	119
<i>Ցեզյան ճյուղ. ցեզերեն</i>	120
<i>Ցեզյան ճյուղ. խարջերեն</i>	124
<i>Ցեզյան ճյուղ. հիևուխերեն, հունգերեն, բեժտերեն</i>	125
<i>Լեզգյան ճյուղ. լեզգերեն</i>	127
<i>Լեզգյան ճյուղ. թաբասարաներեն</i>	129
<i>Լեզգյան ճյուղ. ռուջուլերեն և ծախուլերեն</i>	131
<i>Լեզգյան ճյուղ. աղուլերեն</i>	133
<i>Լեզգյան ճյուղ. բըրըծերեն և բուրդիխերեն</i>	135
<i>Լեզգյան ճյուղ. արչերեն</i>	137
<i>Լակերեն առանձնակ</i>	139
<i>Դարգյան բարբառախոսք. դարգերեն</i>	141
<i>Նախյան ճյուղ. չեչեներեն</i>	144
<i>Նախյան ճյուղ. ինգուլերեն</i>	146
<i>Խիխալըզ առանձնակ</i>	147
§5. Ալանաց (օսական) այբուբեն	149
§6. Ուդիերենի «աղվանից» այբուբեն	152
§7. Հաշվարացման սկզբունքները	158

Ամփոփում **161**

Проект общекавказского алфавита **163-324**

A Proposal for Pan-Caucasian Alphabet (Synopsis) **325-336**

Երանտիքս են հայտնում ընկերոջ՝
Ֆրանտ Տեր-Աբրահամյանին, որի հետ
միասին ենք մտահոգացել ներկա նա-
խագիծը, ինչպես նաև բոլոր նրանց,
ովքեր մասնակցություն են ունեցել
գրքի մշակման, խմբագրման և հրա-
տարակման գործում:

ՆԱԽՄԱՆ

Կովկասյան տարածաշրջանը լեզուների խտությամբ և բազմազանությամբ աշխարհում գրավում է առաջնային դիրքերից մեկը: Այս բազմազանությունը դեռ վաղ միջնադարից իր արտացոլումն է գտել հունա-հռոմեական աղբյուրներում, հայկական «Աշխարհագրոյց»-ում, արաբ ճանապարհորդների և աշխարհագիրների տարեգրություններում: Պլինիոսի տեղեկությունների համաձայն՝ օրինակ Դիոսկուրիաս բաղաբերում (հուն. Διοσκουριός, ժամանակակից Սուխումը) հռոմեացիները գործա-վարությունն իրականացնում էին 130 թարգմանների օգնու-թյամբ, իսկ XIV դ. արաբ մատենագիր Աբու-լ-Ֆիդան Կովկասն անվանում է *Տարալ այ-Ալում*՝ Լեզուների Լեռ: Ներկայումս այս-տեղ կողք-կողքի կենտրոնացած են հիսունից ավելի մեծ ու փոքր ազգեր և եթնիկ խմբեր, ներկայացված են հինգ խոշոր լեզվա-ընտանիքներ, որոնցից չորսը՝ առկա հնագույն ժամանակներից, երեքը՝ պատմականորեն պարփակված միայն Կովկասում, երկու-սը՝ վտանգված, մեկը՝ անհետացման եզրին:

Գտնվելով հնդեվրոպական, սեմական և ալթայյան խոշոր լեզ-վաընտանիքների տարածման, շփման և վերածածկման ծիրում՝ Կովկասը, ենթադրաբար պայմանավորված ռեյիեֆի առանձնա-հատկություններով և լեռնային շրջանների հարաբերական մե-կուսացվածությամբ, կարողացել է պահպանել սեփական երեք ընկի լեզվաընտանիքների որոշակի ներկայացուցչականություն և բավարար բազմազանություն՝ խուսափելով անհետացումից կամ վերածումից լեզվական առանձնակի (language isolate):

Ծանոթագրություն. Լեզվական առանձնակներ են այն լեզուները, որոնց գեներտիկ կապերն այլ՝ հայտնի ծագում ունեցող լեզուների հետ բավարար հիմնավորվածությամբ չեն ուղվածվում:

Նաևստորիկ լեզուներ կամ մեկ լեզվից բաղկացած «լեզվաընտանիքներ» են բասկերենց, այներենց, կորեերենց, Աֆրիկայի, Ամերիկայի և Ասիայի մի շարք ցեղային լեզուներ:

Կան նաև հարաբերական առանձնակ համադրող լեզուներ, որոնք, պատկա-նելով հանդերձ որևէ լեզվաընտանիքի, ընդգրկված չեն վերջինիս ճյուղերում: Յնդեվրոպական լեզվաընտանիքում նման կարգավիճակ ունեն հայերենը, հունարենը և այբաներենը, որոնց երբեմն անվանում են «հնդեվրոպական առանձնակներ»:

Ներկայումս հաշվվում են կովկասյան 41 լեզուներ¹, որոնք տվյալ տարածաշրջանում ենթադրվում են որպես բնիկ վերջին ամվազն 4000 տարիների կտրվածքով և, համաձայն առավել տարածված եզրույթաբանության, խմբավորվում են ըստ հետևյալ լեզվաընտանիքների².

1. *Հյուսիսարևմտյան կովկասյան (աբխազ-ադրգեական, չերքեզական, արևմտակովկասյան) լեզվաընտանիք*: Այս ընտանիքին են պատկանում աբխազերենը, աբազերենը, չերքեզերենը (արևմտյան՝ ադրդերեն և արևելյան՝ կաբարդերեն տարբերակներով) և այժմ մեռած ուբրխերենը, որի վերջին կրողը՝ Թևֆիկ Եսենը, վախճանվել է 1992թ. Թուրքիայում: Այս լեզուների կրողների մեծագույն հատվածը 19-րդ դարի կեսերից ի վեր բնակվում է Կովկասի սահմաններից դուրս՝ ռուսական նվաճումների հետևանքով վտարվելով կամ զանգվածաբար գաղթելով Օսմանյան կայսրության տարածք, ինչի արդյունքում բազմալեզու և համասեռ սփռմամբ այս լեզվաընտանիքն այժմ բաժանվել է փոքրաքանակ բնակչությամբ մի քանի մեկուսի անկավների: Այս իրողությունը մեծապես վտանգում և հարցականի տակ է դնում խնդրո առարկա լեզուների զարգացման հնարավորությունները և անգամ՝ դրանց ապագան:

2. *Հյուսիսարևելյան կովկասյան (դաղստանյան, նախ-դաղստանյան, արևելակովկասյան) լեզվաընտանիք*: Ունի ներքին մեծ բազմազանություն: Ազգակից լեզուները բաժանված են նախյան, ավար-անդյան, լեզգյան, ցեչյան (դիդոյան), դարգյան ճյուղերի (որոնք իրենց հերթին բաժանվում են առանձին լեզուների կամ բարբառային խմբերի) և երկու առանձնակների՝ լակերենի և խի-

¹ Կրողների թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները մոտավոր են՝ հիմնված ընդհանուր գնահատականների վրա:

² Ս. Ստարոստինը և Ս. Նիկոլայեն առաջ են քաշել միասնական հյուսիս-կովկասյան նախալեզվի գաղափարը, ինչը, սակայն, լայն արձագանք չի գտել մասնագետների շրջանում: Старостин С. А., Николаев С. Л. Севернокавказские языки и их место среди других языковых семей Передней Азии. Сб. Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. М., 1984; Sergei Starostin & Sergei Nikolayev. A Comparative Dictionary of North Caucasian Languages. 1994. Preface (<http://starling.nine.ru/Texts/caucpref.pdf>).

նալզերենի: Այս ընտանիքի առանձին լեզուներ այժմ ունեն ընդամենը մի քանի հազար կրող և, պարիսկավելով մեկ գյուղի կամ գյուղախմբի սահմաններում (www.unesco.org/culture/languages-atlas), նվազելով հանգել են *հույժ վտանգված* կամ *մեռնող* լեզվի կարգավիճակի:

3. *Հարավկովկասյան (թարթվելյական) լեզվաընտանիք*: Տարածված է կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ և Ներառում է վրացերեն, մեգրելերեն, սվաներեն և լազերեն լեզուները:

Հյուսիսային և Հարավային Կովկասում պատմականորեն լայն տարածում ունեն նաև հնդեվրոպական և այթայան լեզվաընտանիքները. առաջինը՝ ներկայացված հայերեն, պարսկերեն, հուևարեն, օսերեն, ռուսերեն, ուկրաիներեն, բրդերեն, թաթերեն և թալիչերեն, իսկ երկրորդը՝ ադրբեջաներեն, թուրքերեն, կավիկերեն, կուրիկերեն, բալկարերեն, կարաչայերեն և Լոդայերեն լեզուներով: Մեմական լեզվաընտանիքը ներկայացնում է ասորերենը (Լոր արամեական ասուրերեն):

Հյուսիսկովկասյան լեզուների ներկայիս վտանգված վիճակը և դրանց ապագայի անորոշությունը պայմանավորված են ոչ միայն Կովկասի պատմաբաղաձայն և կրոնամշակութային իրողություններով, այլև էթնոլեզվային հանրությաների ինքնության ձևավորման կարևորագույն բաղադրիչներից մեկի՝ դարավոր գրային ավանդույթի և ժառանգության բացակայությամբ, ինչը խոցելի է դարձնում տվյալ փոքրաքանակ հանրությունը բաղաձայն, կրոնական և մշակութային էթալանսիայի առջև:

Կովկասյան բնիկ երեք լեզվաընտանիքների լեզուներից միայն վրացերենն է, որ ունի բազմադարյալ շարունակական գրավոր մշակույթ՝ սկզբնավորված, ըստ տիրապետող կարծիքի, մ.թ..5-րդ դարում սեփական այբուբենի ստեղծմամբ: Կովկասյան մնացյալ լեզուներից սեփական գիր և գրականություն (առնվազն՝ թարգմանական) ունեցել է նաև միջնադարյան Աղվանքի պետական լեզուն՝ աղվաներենը (լեզգյան լեզվաճյուղի անդամ), որի ուղղակի ժառանգորդն է համարվում ժամանակակից ուղիները: Արևելակովկասյան որոշ լեզուներում իսլամական մշակույթի ազդեցությամբ միջնադարում երբեմն կիրառվել է արաբական

այրուբեղի ձևափոխված և հարմարեցված տարբերակը՝ աջամը, որը, սակայն, պատմական զանազան գործունեների հետևանքով տիրապետող չի դարձել տվյալ լեզվային միջավայրում:

Հյուսիսկովկասյան լեզուների համար կանոնակարգված գրային համակարգեր ներմուծվել են միայն 20-րդ դարում՝ սկզբնապես՝ լատինագիր, ապա՝ 30-ականների վերջից՝ սլավոնագիր հարմարեցված այբուբենների տեսքով, որոնք, համակարգային իմաստով լինելով բացառիկ թերի, չնայած այս լեզուներից մի բանիսի գրական զարգացումը խթանելու գործում ունեցած դրական դերին՝ մինչ օրս լրջագույն խոչընդոտ են հյուսիսկովկասյան լեզուների գրատության ոչ միայն գեղագրական, ներդաշնակ, այլև պարզագույն կիրառական և գործառական տեսանկյուններից, բանզի ներկայիս ռուսահեն այբուբեններում այն աստիճան են տարածված բազմատառ զուգորդումները, որ հանգեցնում են այբբենականության սկզբունքների համատարած խաթարման:

Բացի գրային համակարգերի անկատարությունից, կովկասյան բնիկ լեզուների զավառայնացման, աստիճանական արտաճման և մոռացության գործում իր դերն ունի նաև ռուսաց լեզվի պետական կարգավիճակն ու գերիշխող եթևոմշակությանից ազդեցությունը: Մի շարք լեզուներ, որոնցից շատերը համաշխարհային մասշտաբով բացառիկ էին իրենց հնչաբերական կառուցվածքներում, կամ արդեն անհետացել են, ինչպես ուրբ - խերենը, կամ հասել մոռացության եզրին և նվազելով հանգել մի բանի հարյուր կամ հազար կողի, ինչպես օրինակ արշերենը, ուղիերենը, բըրըծերենը, ախվախերենը, հինուխերենը, բուդուխերենը, դոդրերենը, խարշերենը³, բեծուերենը, հունգերենը, ցեգերենը, արագերենը և այլն:

Ստեղծված կացությունից հնարավոր ելքն այս լեզուներին զարգացման նոր ազդակների և հնարավորությունների ընծեռումն է, որի միջոց որպես մեզ պատկերանում է տվյալ լեզուներին հարմարեցված նոր և կատարյալ այբուբենների մշակումը՝

³ Գրիի շարադրանքում «և» մասնիկը կիրառվում է w ծայրեր շրթնայնացած վերարային նայի համար:

զերծ բաղաբական և լեզվամշակութային որևէ ենթատեսքից կամ պարտադրող ու ստորադասող ազդեցությունից և օժտված հնչունային լիարժեք ներկայացուցչականությամբ: Դրա լավագույն օրինակն են ներկայիս Գարավային Կովկասի երկու մեծ ժողովուրդների՝ հայերի և վրացիների (իսկ միջնադարում նաև՝ արվանների) երկհազարամյա բնություն անցած անխաթար և կատարյալ այբբենական համակարգերն իրենց տառ-հնչյուն փոխմարտեբության բարձրագույն աստիճանով:

Վերջիններս կովկասյան տարածաշրջանի մշակութային ժառանգության բացառիկ նմուշներից են և իրենց եռաբազմությամբ միավորել են Գարավային Կովկասի և Գայկական Լեռնաշխարհի երեք պետությունները միասնական, սակայն միևնույն ժամանակ փոխադարձաբար անկախ և յուրօրինակ զրավոր մշակույթի ուլորտում: Արվանից գրի անհետացումից և մոռացումից հետո այդ եռամիասնությունը վերանվելու մի փորձ է գրային այս հնագույն արեայից դուրս մնացած հյուսիսկովկասյան լեզվուրդտի անդամ մյուս լեզուների համար հարավկովկասյան⁴ այբուբենների տառաստեղծ հիմքով, ուստիև՝ գրաֆիկորեն նման, բայց և՛ ինքնատիպ, ճանաչելի և ամենակարևորը՝ լիարժեք հնչունային գրային համակարգերի ներմուծման զաղափարը՝ խարսխված արդի հնչունաբանության և գրաբանության նվաճումների վրա:

⁴ «Գարավկովկասյան» եզրն ունի երկակի կիրառություն՝ լեզվաբանական (բարբելեական լեզուներ) և աշխարհագրական (Գարավային Կովկաս), որոնք ծագումային իմաստով կապված չեն միմյանց: Երբևս շարադրանքում այն գործածվում է գերազանցապես աշխարհագրական իմաստով:

§ 1. Ներածություն այբուբենի

Քաղաքակրթության պատմության ընթացքում լեզուների պրակտիկ գրառման նպատակով կիրառվել են բազմաթիվ և տրամաբանորեն միանգամայն բազմազան գրային համակարգեր՝ գաղափարագիր, վանկա-գաղափարագիր, վանկագիր, արուզիդա, արջաղ (բաղաձայնագիր), այբուբեն, սղագիր և այլն, որոնք ըստ ձևաբանության կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբերի՝ իմաստային և հնչյունային տիպի համակարգերի⁵: Հարկ է նշել, որ գրի նշված երկու խմբերում էլ առավել կամ պակաս չափով օգտագործվում են մյուս խմբին պատկանող նշաններ. օրինակ՝ ճապոնական գիրն օգտագործում է ինչպես չինարենից փոխառված ու ձևափոխված բառային և իմաստային նշաններ՝ գաղափարագրեր (*կանջի*), այնպես էլ սեփական մոդիֆիկացիայի երկու վանկագիր (*հիրագանա* և *կատականա*): Հին եգիպտական «հիերոգլիֆ» (սրբազնագիր) գաղափարագրությունը և միջագետքյան սեպագիրը ևս պարունակում են ինչպես զուտ հնչյունային, այնպես էլ իմաստային նշաններ (բառեր, բերական ածանցներ, որոշիչներ): Տեղի ունի և հակառակը. զուտ հնչյունային համակարգերը (այբուբեն, վանկագիր) կարող են գործածել իմաստային գրի տարրեր՝ թվանշաններ, կապգրություններ, տարբեր նշանակության գաղափարագրեր (օրինակ՝ &, %, \$, §):

Գրի այս բոլոր ձևերում իր առավելագույն պարզությամբ առանձնանում է *այբուբենը*⁶ սահմանվող այն սկզբունքով, ըստ որի՝ լեզվի առանձին հնչյուններն արտահայտվում են տառերով կամ դրանց համակցություններով, որոնք *միարժեք* և *կանխատեսելի* հարաբերություն են հաստատում գրված տառերի և արտասանվող բառերի միջև: Լիարժեք կամ զուտ հնչյունային են այն այբուբենները, որոնցում տառ-հնչյուն համապատասխանությունը *փոխմիարժեք* է:

Շղիանրապես, այբուբեն ասելով նկատի ունեն երկու հիմ-

նական գրային համակարգեր: Առաջինը զուտ բաղաձայնայինն է կամ *արջաղը* (եզրը՝ արաբական գրի առաջին չորս տառերի անվանումների համադրումից), որը ստեղծվել է մինչ այժմ էլ կայ տարածում ունի սեմական լեզվային միջավայրում: Այս գրատեսակներն ի սկզբանե ձայնավորների համար առանձին տառեր չեն ունեցել և միայն հետագա դարերում են զարգացրել որոշակի կանոններ ու վերնատառ (դիակրիտիկ) նշանների օժանդակ համակարգ, որոնք առավել կամ պակաս ճշգրտությամբ արտացոլում են լեզվի ձայնավորները: Երկրորդը *լիարժեք այբուբենն* է, որն ունի տառանշանների համեմատաբար լիվժ համակարգ բաղաձայնների և ձայնավորների գրառման համար⁶: Այս գրի հնագույն տարբերակները մշակվել են Հին Հունաստանում և Փոքր Ասիայում մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբներին և ուղղակիորեն կամ միջնորդավորված կերպով (լատինական և սլավոնական վերածնունդներով) հիմք են հանդիսացել եվրոպական բոլոր հին և ժամանակակից այբուբենների համար:

Բաղաձայնային գիրը երևան է ելել և տարածում գտել դեռևս քրոնզեդարում (մ.թ.ա. II հազարամյակ) Սիրիայի և Պաղեստինի տարածքում քնակվող արևմտասեմական ժողովուրդների միջավայրում: Այբուբենի ի հայտ գալու պատճառները լիովին պարզված չեն, և դրա վերաբերյալ կարծիքները տարաբանորեն են: Շատ առավել տարածված տեսության՝ արևմտասեմական այբուբենը ձևավորվել է եգիպտական գաղափարագրության և նրանում դեռ մ.թ.ա. 27-րդ դարում առաջացած զուտ հնչյունային քաղաձայնական համակարգի ազդեցության ներքո⁷: Ուշ քրոնզեդարում կիրառություն է գտել այբուբենական գրի երկու տարատեսակ՝ գծային (բոլոր հետագա այբուբենների նախատիպը) և սեպան (որով գրի է առնվել Ուգարիթի Քաղաքի արևմտասեմական լեզուն՝ ուգարիթերենը): Վերջինիս ուրվագիծը սեպան և տեսք է ձեռք բերել միջագետքյան գրամիջոցների գործածման, մասնավորապես՝ տառանշանները հուս աղյուսին եղեզնյա զրգածայրով

⁶ Coulmas, Florian. *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*. 1996.

⁷ Himelfarb, Elizabeth J. *First Alphabet Found in Egypt*, *Archaeology* 53, 1, 2000.

⁵ I. J. Gelb. *A Study of Writing*. University of Chicago Press, 2nd ed., 1963.

փորագրելու հետևանքով⁶ և ծագումնային կապ չունի բուն միջագետքյան սեպագրի հետ: Գծային գիրը հետագայում բաժանվել է երկու տարբերակի՝ հյուսիսային (փյունիկյան) և հարավային (հին հարավարարական): Կեղծիսն իր գոյության ողջ ընթացքում (մինչև մ.թ. 7-րդ դար) մնացել է մաքուր բաղաձայնային արջադի սահմաններում⁷, իսկ առաջինը ժամանակի ընթացքում զարգացրել է ձայնավորների գրառման տարբեր հնարներ (բաղաձայների ձայնավորեցում, վերնատառերի մշակում)⁸՝ նախապատրաստելով հետագայում հույների կողմից փյունիկյան գրի փոխառման և մշակման ընթացքում լեզվի ձայնավոր հնչյունների լիարժեք մուտքը գրային համակարգեր:

Եթե սեմական գրի փյունիկյան տեսակի տարածումը դեպի արևմուտք՝ Հին Հունաստան (որտեղից էլ հետագայում Իտալիա, Եստրուրիա, կենտրոնական Եվրոպա և անդր), գերազանցապես պայմանավորված է եղել Միջերկրականի ողջ ավազանում փյունիկեցիների ծովային բանուկ առևտրով, ապա արևելքում այն գերիշխող է դարձել մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբներին արամեերենի՝ իբրև տարածաշրջանային հաղորդակցության լեզվի սփռմամբ: Արամեերենը ևս, ձևափոխելով և կիրառելով փյունիկյան գիրը, սկիզբ է դրել մերձավորարևելյան մի շարք գրային համակարգերի՝ ասորական, արաբական և եբրայական այբուբեններին, պահպակական գրին, ապա մուտք է գործել հնդկական ենթամայրցամաք որպես *Բրահմի* գիր՝ իր հերթին ծնունդ տալով Հարավարևելյան Ասիայի մի շարք այբուբենների և վանկագրերի (արուգիդաների):

Եվրոպայում այբուբենը տարածվել է երկու հիմնական ճյուղերով՝ հունական և լատինական, որոնցից վերջինը, սկզբնապես պայմանավորվելով լատիներենի, իսկ ապա ժառանգաբար՝ իսպաներենի, ֆրանսերենի, անգլերենի՝ իբրև միջազգային հաղոր-

⁶ J. Friedrich, *Geschichte der Schrift (The History of Writing)*, Heidelberg, 1966.

⁷ Այս գրի հետագա ճյուղավորումն է թյունկական *արուգիդան* (վանկագրի տեսակ, որում միևնույն բաղաձայնային հիմքով վանկերն արտահայտվում են ծնորդ նշանի մասնիկների հավելմամբ), որը մինչև այժմ էլ կիրառվում է թյունկիայի և Երիտրայի լեզուների գրառման համար:

դակցության լեզուների կարգավիճակով, աստիճանաբար ձեռք է բերել համաշխարհային տարածում ու կարևորություն և հիմք ծառայել արդի բազմաթիվ այբուբենների:

Հունական գիրը, առաջնապես հիմք հանդիսանալով լատինական գրի համար, ավելի ուշ՝ բյուզանդական ժամանակաշրջանում բրիտանոնության տարածմանը զուգահեռ, ծնունդ է տվել ևսև արևելյան Եվրոպայի որոշ լեզուների այբուբեններին՝ ուղղակիորեն փոխառվելով և հարմարեցվելով սեմական հնչյունային համակարգերին ղայտիների, գոթերի, բալկանյան սլավոնների կողմից, կամ մեթոդական հիմք կամ գրաֆիկական մոդել ծառայելով նոր այբուբենների ստեղծման համար, որպիսիք են հայոց, վրաց և աղվանից այբուբենները:

Թիխաշյալ այբուբենները, սակայն, ստեղծված և մշակված լինելով արթուր լեզվի *հյյունակարգը* (հնչյունային համակարգը) արտահայտելու համար, ոչ միշտ են լիաձուլվում փոխառող լեզվի հնչակազմին և բազմաթիվ՝ հատկապես միջևադարձ հարմարեցված լինելու դեպքերում որոշ մտավորությամբ են միայն արտահայտում փոխառող լեզուների հնչյունակարգերը: Արդյունքը դրական է՝ ուր փոխառող լեզուն ունի պակաս կամ լավագույն դեպքում հավասար բանակությունը հնչյութեր: Այս կերպ ստացված այբուբենը լինում է լիարժեք հնչյունային, ինչպիսին են ֆիններենի, էստոներենի, իսպաներենի, իտալերենի լատինատառ այբուբենները, որոնցից առաջին երկու լեզուները պարունակում են լատիներենից պակաս թվով հնչյուններ, իսկ վերջիններն ուղղակիորեն լատիներենի շարունակությունն են՝ համարելի հնչակազմերով: Սակայն, մեծավ մասամբ, լատինատառ այբուբեններն առավել կամ պակաս ակնիարժեքություն, այնուամենայնիվ, կրում են: Ցայտուն օրինակ են ֆրանսերենը, անգլերենը, իռլանդերենը, իսլանդերենը և այլն, որոնց լատինատառ ուղղագրության տրամաբանությունն այն աստիճան է տարբերվում լիարժեք հնչյունային այբուբենի փոխարժեքությունից, որ զգալի բարդություններ է հարուցում զրկված տառանշանների առանձին հնչյունային արժեքների և իրականում արտաբերվող բառերի հնչողության տրամաբանության տեսանկյունից:

4708

Նմանատիպ իրավիճակի ծայրահեղ օրինակ կարելի է համարել ռուսական գրի հենքով կովկասյան լեզուների համար այբուբենների մշակումը: Եթե լատինական գիրը, իր բոլոր թերություններով հանդերձ, դարերի ընթացքում հարմարեցվելով մեծ բանակությանը լեզուների կողմից, ձեռք է բերել հավելյալ տառանձների և օժանդակ նշանների քիչ թե շատ փոխհամաձայնեցված (կոնվենցիոնալ) համակարգ, ապա ռուսական այբուբենը կովկասյան յուրաքանչյուր լեզվի պարագայում կիրառելի է նշանների տարբեր հավաքածուներ՝ հաճախ անտրամաբանական միակցություններով: Լեզուների ուղղագրությունն էլ ավելի է խճճվում բազմատառ անբնական կոմբինացիաներով (xxъв, кѣв, вѣв, ххѣ, лтѣв, гѣв, кхѣ, ккѣ, ххѣ, кѣ, гѣ, хѣ, кѣ, жѣ) այն պարզ պատճառով, որ կովկասյան լեզուները, ինչպես կտեսնենք ստորև, իրենց մեծամասնությունում պարունակում են սլավոնական գրի ընձեռած գրաֆիկական հնարավորություններից բազմապատիկ ավելի բաղաձայներ:

Ելենք սակայն, որ լատինական գիրը ևս, հիմքում լինելով սահմանափակ, 20-րդ դարի սկզբներին կովկասյան տարբեր լեզուների համար լատինատառ գրի ստեղծման փորձերում, միևնույն է, լիովին չի բավարարել դրանց հնչյունային հարստության լիակատար արտահայտման և համաժամանակյա պրակտիկ գրառության պահանջները՝ հետագայում իր դիրքերն արագ զիջելով ռուսայնացման բաղաբանականության արդյունքում ներմուծված ոչ պակաս թերի ռուսատառ համակարգերին:

§2. Ներածություն հնչյունաբանության. Միջազգային հնչյունական այբուբեն

Որն է լեզվի համար այբբենական համակարգի ստեղծման հաջողությունը մեծապես կախված է բնության առարկա լեզվի հնչյունական կառուցվածքի և առանձնահատկությունների հնարավորինս խորը և ճշգրիտ ուսումնասիրությունից¹⁰: Այն իր վերջ-

¹⁰ John Laver. *Principles of Phonetics*. New York, 1994.

նական արտահայտությունն է ստանում լեզուների հնչակազմերի հստակեցման և բազային նշանային որևէ համակարգի միջոցով ճշգրիտ արտապատկերման արդյունքում:

Լեզուների հնչյունաբանություն¹¹ գրառման առավել ժամանակակից բազային համակարգը Միջազգային Հնչյունական Այբուբենն է¹² (International Phonetic Alphabet), կրճատ՝ ՄՄԱ կամ IPA¹³: Այն հիմնվում է Միջազգային Հնչյունաբանական Ասոցիացիայի կողմից մշակված հասկացության և եզրութաբանական ժամանակակից իրավունքի վրա և թույլ է տալիս մեծ ճշգրտությամբ և համեմատական պարզությամբ ներկայացնել աշխարհի լեզուների հնչյունային կառուցվածքները: Հիմնված լինելով լատինական գրի նշանային հիմքի վրա՝ այն ունի սիմվոլների հարուստ համակարգ և հնչյունների երանգավորումներն արտահայտելու նպատակով օգտագործում է դիակրիտիկ (օժանդակ) նշաններ:

Ի շրջանցում կովկասյան լեզուների համար ռուսալեզու գրականության մեջ ներկայացվող հնացած, խառնաշփոթ և իրարմերժ համակարգերի հարուցած բարդությունների՝ ստորև բերվող ողջ շարադրանքը կներկայացվի ՄՄԱ հիմքով: Գիտական գրականության մեջ և համացանցում ՄՄԱ համակարգը և արդի հնչյունաբանությունը ներկայացված են ողջ խորությամբ, մասնամասնությամբ և բոլոր հնարավոր մեկնաբանություններով, ուստի տեղի ինստիտուցիան և կատառմամբ համակարգի լիակատար նկարագրությունը կթողնենք ընթերցողին, իսկ ստորև միայն համառոտաբար կուրվագծենք կարևորագույն դրույթներն ու եզրերը՝ հետագա շարադրանքում կովկասյան լեզուների հնչյունակարգերը դյուրորեն ընկալելի դարձնելու համար:

¹¹ Շարադրանքում տարբերակվում են հնչյունաբանություն (phonetics) և հնչաբանություն (phonology) եզրերը: Առաջինն ուսումնասիրում է խոսքի հնչյունների ֆիզիկական առաջացման, արտաբերման և ընկալման խնդիրները, իսկ երկրորդը նկարագրում է լեզուներում դրանց դերն ու գործառնությունը: Roger Lass. *Phonology: An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge University Press, 1984.

¹² International Phonetic Association (1999). *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*.

¹³ http://en.wikipedia.org/wiki/International_Phonetic_Alphabet.

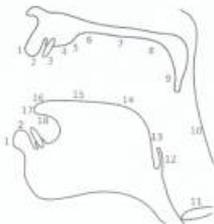
Բաղաձայներ

Բաղաձայները խոսքի այն հնչյուններն են, որոնք առաջանում են բերանի խոռոչի որևէ հատվածում ձայնարտաբերման ուղիների մասնակի կամ լրիվ փակման (վերին և ստորին ծնոտի որոշակի հպման) արդյունքում օդի խտտորվող հոսքում առաջացած ճնշման աճի հետևանքով: Դասակարգվում են ըստ *արտաբերման տեղի*, *արտասանության միջոցի* և *ձայնավորման եղանակի*:

Արտաբերման տեղը ցույց է տալիս, թե ձայնարտաբերման ուղիների ընդհանուր հատվածում է տեղի ունենում օդի հոսքի խտտորվումը: Ստորև բերվող նկարում ուրվագծված է մարդու բերանի խոռոչը, որում թվանշաններով ցույց են տրված արտաբերման տեղերը հայերեն և միջազգային անվանումներով: Բաղաձայներն իրենց անվանումը ստանում են արտաբերման պասիվ և ակտիվ միջոցների՝ *արտաբերիչների* (articulator) անվանումների բաղադիր համակցությամբ: օրինակ, ակտիվ ստորին շրթունքն արտաբերման ընթացքում կարող է հպվել վերին ատամնաշարին՝ առաջացնելով վ հնչյունը (որը կասիմալի որպես *շրթնատամնային* labiodental), կամ վերին շրթունքին՝ առաջացնելով ֆ հնչյունը (որն էլ կասիմալի որպես *երկշրթնային* bilabial):

Ընդհանուր առմամբ տարբերում են հինգ հիմնական արտաբերիչներ և դրանցով արտահայտվող բաղաձայնային խմբեր:

Բաղաձայների արտաբերման վայրերը

1. Արտաշրթնային (Exo-labial), 2. (Լեթ)լիթրային (Endo-labial), 3. Ատամնային (Dental), 4. Կապձային (Alveolar), 5. Ետկապձային (Post-alveolar), 6. Նախաբնային (Pre-palatal), 7. Բնային (Palatal), 8. Վեղարային (Velar), 9. Լեզվակային (Uvular), 10. Ընկախային (Pharyngeal), 11. Կոկորդային (Glottal), 12. Աակ-կոկորդային (Epiglottal), 13. Արևմտային (Radical), 14. Ետնալեզվային (Postero-dorsal), 15. Միջնալեզվային (Antero-dorsal), 16. Ետնալեզվային (Laminal), 17. Կատարային (Apical), 18. Ենթակատարային (Sub-apical):

շրթունքներ՝ *շրթնայիններ* (labial), լեզվի առաջնային հատված՝ *պատկայիններ* (coronal), լեզվի միջին/տիև հատված՝ *ետնալեզվայիններ* (dorsal), լեզվաբնատ և մակկոկորդ՝ *արմատայիններ* (radical), հագագ (կոկորդափող)՝ *հագագայիններ* (aryngeal): Պսակայինների դեպքում հնարավոր է երեք տիպի արտաբերում. *կատարային* (apical), երբ լեզվի ծայրն է հպվում պասիվ արտաբերիչին (**շ**, **ժ**); *շերտային* (laminal), երբ պասիվ արտաբերիչն է հպվում լեզվի շերտը (**ճ**, **լ**, **ջ**), և *ենթակատարային* (sub-apical) կամ *ետնածայ* (retroflex), երբ պասիվ արտաբերիչն հպվելիս լեզուն ծավվում է դեպի ետ (անգլերենի **r** հնչյունը):

Կան դեպքեր, երբ բաղաձայնները կազմվում են երկու կամ մի քանի ակտիվ արտաբերիչների միաժամանակյա գործադրմամբ. այդօրինակ բաղաձայններն անվանվում են *երկորդային արտաբերման* կամ այլ կերպ՝ *համարտաբերվող* (coarticulated) բաղաձայններ: Դրանց առավել տարածված տեսակներն են. *շրթնայնացում* (labialization), երբ ձայնարտաբերման ժամանակ կլորացվում են շրթունքները (ինչպես անգլերեն quick բառում ի տարբերություն kick բառի); *քնայնացում* (palatalization), երբ լեզվի միջնամասը մոտեցվում է քիմքին (հմմտ. ռուսերեն **тьма**); *վեղարայնացում* (velarization), երբ լեզվի ետնամասը մոտեցվում է քմունքի վեղարին (ենթադրաբար այդպիսին էր գրաբարյան վեղարային **լ** հնչյունը՝ դ-ն, որը հետագայում վերածվեց ձայնը (լեզվակային շփականի¹⁴): *ընկախայնացում* (pharyngealization), երբ ձայնարտաբերման ընթացքում սեղմվում է կոկորդափողի ընկախային հատվածը, ինչպես դասական արաբերենի ص (s¹), ص (d¹), ط (t¹), ط (δ¹) հնչյուններում:

Արտասանության միջոցը կամ **ձևը** ցույց է տալիս, թե խոսքի օղակներն ինչպես են մասնակցում ձայնարտաբերմանը: Արտաբերման միևնույն տեղում հնարավոր են բազմաթիվ միջոցներով արտասանվող բաղաձայններ: Առաջին հատվածին իջը *լեռվածքն* է,

¹⁴ Bert Vaux. *The phonology of Armenian*. Oxford: Clarendon Press, 1998; Benjamin W. Fortson IV. *Indo-European Language and Culture: An Introduction* (Blackwell Textbooks in Linguistics), 2004.

որը ցույց է տալիս, թե որչափ են իրար մոտենում ձայնարտաբերման օրգանները: Դասակարգվում են որպես.

պայթականներ կամ փակվածքի բաղաձայներ (plosive), երբ օդի հոսքը լիովին ընդհատվում է արտաբերիչների կողմից (զրո-յական բացվածք), ինչպիսին են օրինակ **պ, տ, կ** բաղաձայները;

շփականներ կամ նեղվածքի բաղաձայներ (fricative)՝ շատ նեղ բացվածքի դեպքում, երբ արտաբերիչները գտնվում են միմյանց հետ ինտենսիվ շփման մեջ, ինչպես **ս, գ, շ, փ** հնչյուններն են;

կիսաշփականներ (affricate), որոնք գոյանում են սկզբնական փակվածքի ակնթարթային վերածմամբ նեղվածքի: Այդպիսիք են, օրինակ, հայերենի **ծ, ց, ձ, ց, չ** շարքերը, որոնք հնչյունաբանորեն կարելի է ներկայացնել որպես ակնթարթային **տ>ս, թ>ս, դ>զ և տ>շ, թ>շ, դ>ժ** անցումներ;

ձայնորդներ (sonorant)՝ նեղ, բայց արտաբերիչների շփում չառաջացնող բացվածքի դեպքում (**ր, յ**);

և ինարկե սովորական **ձայնավորներ** (vowel), երբ օդի հոսքը չի արգելափակվում (**ա, ե, ի, ո, ու, ը**):

Ձայնորդներն իրենց հերթին բաժանվում են հետևյալ տեսակների. **նկզային** (nasal), երբ օդի հոսքը քերտի փոխարեն արտաբերվում է նկզներից (**մ, ն**); **հպման** (tap), երբ օդուղիների փակվածքը տեղի է ունենում թեթև և ակնթարթային կերպով, ինչպիսին է, օրինակ, իսպաներենի **ր** հնչյունը; **թրթռուն** (trill), երբ օդի հոսքն առաջացնում է ակտիվ արտաբերիչի թրթռի (**ռ**): **նայ** (approximant), երբ պասիվ և ակտիվ արտաբերիչները մոտ են իրար, բայց ոչ անմիջական շփման աստիճանի. այդպիսին են **լ, ռ, յ** հնչյունները:

Արտաբերման ընթացքում օդի հոսքը կարող է շրջիտել (եզվի կողային մասերով): Այդ կերպ առաջացած բաղաձայները կոչվում են **կողային** (lateral): Կողային է հայերենի **լ** ձայնորդը (ատասմա-յին կամ կապճային կողային նայ):

Ձայնավորումը քննորոշում է արտաբերմանը ձայնալարերի մասնակցության եղանակը: Լինում են բազմաթիվ տարբերակներ, որոնցից ներկա շարադրանքի համար կարևոր են հետև-

յալները. **խուլեր** (voiceless), երբ օդի հոսանքը չի շարժում ձայնալարերը (օրինակ՝ **պ, փ**), և **ձայնեղներ**, երբ ձայնալարերը մասնակցում են՝ առաջացնելով տոնային (մաքուր) ձայն (օրինակ՝ **թ**): Խուլերը լինում են երկու տեսակի՝ **շլչեղ** (aspirated), ինչպիսին են, օրինակ, հայերենի **փ, թ, ք, ց, չ** և անզլերենի **р, т, к** հնչյունները (ՄՀԱ նշանակումներով՝ **р^h, т^h, к^h**), և **շչչազուրկ** (toneless), ինչպիսին են հայերենի **պ, տ, կ, ծ, ճ** խապաներենի **р, т, к** և ռուսերենի **п, т, к** հնչյունները (ՄՀԱ՝ **р', т', к'**):

ՄՀԱ նշանակումներով՝ բաղաձայների հիմնական համակարգը (առանց երկրորդային տարատեսակ արտաբերումների ողջ բազմազանության ընդգրկման) բերված է հաջորդ էջում. դրանում բաղաձայները զուգորդվում են ըստ ձայնավորման եղանակի (խուլ-ձայներ): Եթե հատուկ չի նշվում, ենթադրվում է խուլերի շլչեղ արտասանություն, ինչպիսին անզլերենում է:

Բաղաձայների որոշ առավել տարածված երկրորդային արտաբերումներ և ձայնավորման աստիճաններ գրառվում են հետևյալ օժանդակ նշանների օգնությամբ.

◌ ^h	շրթնայնացում	◌ ^h	շլչեղացում
◌ ^l	քնայնացում	◌ ^o	շչչազուրկ
◌ ^v	վեղարայնացում	◌ ^o	խլացում
◌ ^o	ըմպանայնացում	◌ ^o	նկզայնացում

Արտաբերումների վերոնշյալ բոլոր դեպքերում օդի հոսքն առաջանում է թոքերում և օդուղիներով մղվում է դուրս, ինչի հետևանքով **արտաշչչման** այս բաղաձայները կրում են **թոքային** (pulmonic) անվանումը:

Սակայն հնարավոր են նաև օդամղման այլ մեխանիզմներով պայմանավորվող հնչյուններ, ինչպիսիք են **արտամղման** (ejective), **ներմղման** (implosive) բաղաձայները և **կտտոցները** (click):

Տվյալ շարադրանքի համար կարևոր են արտամղման բաղաձայները, որոնք առաջանում են, երբ օդի հոսքը սկզբնավորվում է ոչ թե թոքերում, այլ կոկորդափողում՝ դրա դեպի վեր ուղղված կտրուկ շարժմամբ: Արտամղման բաղաձայները լինում են միայն

միջին և բաց եզրերը (ավելի նուրբ բաժանումը տես ստորև բերվող աղյուսակում): Փակ է, օրինակ, ի ձայնավորը, որի դեպքում լեզուն մտտ է քիմքին, և օդի հոսքի ճեղքը նեղ է: Բաց է ա ձայնավորը, որի դեպքում լեզուն մտտ է ստորին ծնոտին, իսկ օդաճեղքն առավելագույն թացվածքի է:

Դիմանությունը զույգ է տալիս լեզվի հորիզոնական դիրքը: Լինում են՝ դիմային, կենտրոնական և ետին: Միևնույն բարձրության պարագայում դիմային է ի ձայնավորը, որի դեպքում լեզուն ուղղված է դեպի բերանի առջևամաս, և ետին է ու ձայնավորը, երբ լեզուն դիրքավորվում է բերանի խոռոչի ետևամասում:

Կլորությունը մատնանշում է ձայնավորի արտաբերման ընթացքում շուրթերի կլորանալը (օ, ու): Միևնույն բարձրության և դիմանության դեպքում լինում են հասարակ (չկլորացած) և կլորացած տեսակի: Օրինակ, փակ դիմային ձայնավորն ունի երկու հիմնական արտաստություն՝ պարզ ի (ԲՀԱ՝ օ) և կլորացած օ (ԲՀԱ՝ օ):

Ձայնավորները կարող են համարտաբերվել *ոնգայնացած*, *ընկանայնացած*, *մակրկորոդայնացած* և այլն:

Ձայնավորների նկարագրման ՄՀԱ համակարգը (առանց երկրորդային արտաբերումների) բերված է ստորև: Չույզ տարբերակների ծախ կողմում պարզ, իսկ աջում՝ կլորացած ձայնավորներն են:

	Դիմային	Դիմաներծ	Կենտրոն	Ետևաներծ	Ետին
Փակ	i • y		i • u		ɨ • ʉ
Փակամերծ		ɪ • ʏ	ɪ • ʊ		ɨ • ʉ
Փակ-միջին	e • ø		e • ø		ɤ • ɥ
Միջին	e • ø		e • ø		ɤ • ɥ
Բաց-միջին	e • œ		e • œ		ɤ • ɥ
Բացամերծ		æ •			
Բաց			a • ɛ		ɑ • ɔ

Ժամանակակից հնչյունաբանության հիմնական հասկացու-թյունների ներկայացումն այսպեսով կհամարենք բավարար կովկասյան լեզուների վերլուծությունն արդի և գիտականորեն ճշգրիտ եզրութաբանությամբ նկարագրելու համար:

§3. Կովկասյան հնչյունաբանության համառոտ ակնարկ

Լեզվաբանների շրջանում ընդհանուր տարածում ունի այն տեսակետը, ըստ որի՝ կովկասյան լեզուները քնութագրվում են քաղածայնային համակարգի բացառիկ հարստությամբ և հակառակ՝ ձայնավորների սակավությամբ¹⁵:

Այս պնդումը, սակայն, բացարձակ առումով ճշմարտացի է միայն հյուսիսարևմտյան լեզվաընտանիքի համար, որի լեզուներից մեկը՝ ուբընտերենը, օրինակ, պարունակում է 86 քաղածայն 2 ձայնավորի առկայությամբ: Արևազերենի բզըպ բարբառն ունի 68 քաղածայն և կրկին՝ 2 ձայնավոր, մինչդեռ գրական արիսագերենի համար հիմք է ընդունվել 58 քաղածայն ունեցող արժա բարբառը, որում, որոշ լեզվակայինների զուգահեռ, բացակայում է ետևագծային շարքերից մեկը: Գրական աղբյուրներում (պարզացված ճեմգույ կամ թեմիդոյան բարբառի հիմքի վրա) առկա է 56 քաղածայն, թեղուդյան բարբառում՝ մոտ 70, գրական կա-բարդերենում՝ 48 և այլն:

Հյուսիսարևելյան կովկասյան լեզուները, ինչևէ, միջինում քաղածայնների համեմատաբար համեստ քանակություն են պարունակում, սակայն ձայնավորների առումով առավել բազմազան են: Այս լեզվաընտանիքում ծայրահեղ բացառություն է *արշի* լեզուն՝ արշերենը (7 գյուղակ, մոտ 1200 կրող), որն ունի 81 քաղածայն և 26 ձայնավոր: Կերչիններիս բազմազանությամբ կովկասյան բոլոր լեզուների շարքում առաջնային դիրքում է լեչեներենը, որը, համեմատաբար պարզ քաղածայնային համա-

¹⁵ J. C. Catford, *Mountain of Tongues: The Languages of the Caucasus*, Ann. Rev. of Anthropol., 6 (1977) (<http://www.jstor.org/stable/2949334>); G. Hewitt, *North West Caucasian*, *Lingua* 115 (2005).

Ուսատառ այբուբենի ներմուծումը ևս ունեցել է իր բացառական ազդեցությունը, բանի որ դրանք, սահմանափակ լինելով բուն տառաբանակում և չունենալով բավարար ճկունություն տառածների տարձևումների (մոդիֆիկացիաների) համար, թույլ չեն տվել միարժեքորեն արտահայտել կովկասյան լեզուների հնչյունային ողջ բազմազանությունը, իրենք բնույթով միանգամայն տարբեր հնչյուններ սկզբնազգի այբուբեններում ստացել են միևնույն նշանակումը՝ լրացուցիչ խառնաշփոթ մտցնելով հնչյունական առանց այդ էլ բարդ համակարգում:

Սակայն ամենամեծ խոչընդոտները, որոնք առաջանում են հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչարանությունն ուսումնասիրելիս, կապված են գրականության մեջ (հատկապես՝ ռուսալեզու) միասնական եզրույթաբանության բացակայության և անգամ հնչ- և հնչյունաբանական վերլուծության բացահայտ սխալների հետ: Որպես ակնառու օրինակ կարելի է մատնանշել կովկասյան լեզուների մինչ այժմ գոյություն ունեցող ամենածավալուն նկարագրությունը՝ «Кавказские языки» (1998) ժողովածուն¹⁹, որի առանձին գլուխներում (հեղինակված տարբեր հետազոտողների կողմից), նույն լեզվաընտանիքի և անգամ նույն լեզուների հնչյունային ներկայացման համար հաճախ օգտագործվում են միանգամայն տարբեր նշաններ և եզրեր, երբեմն իրար հետ չեն համընկնում անգամ բուն համակարգերը:

Ուսալեզու գրականության մեջ շփոթված են հազազայինների՝ «լարինալների» շարքերը (դրանցում չեն տարբերակվում կոկորդային, մակկոկորդային և ընպանային բաղաձայները²⁰), ետալեզվայինները (բնայինների, վեղարայինների և լեզվակայինների խառնաշփոթը համատարած բնույթ է կրում), խճճված և շփոթված են ատամային և կապճային շարքերը, կապճային են անվանված ետկապճայինները, ետկապճային՝ բնայինները և այսպես շարունակ, խառնված են թույլ և ուժգին ետալեզվային -

¹⁹ Языки мира: Кавказские языки. (ред. М.Е. Алексеев, Г.А. Климов, С. А. Старостин, Я. Г. Тестелец), М., Academia, 1999.

²⁰ L. Trigo, *On Pharynx-Larynx Interactions*, Phonology, Vol. 8, No. 1 (1991). (<http://www.jstor.org/stable/4420026>).

ները, աղյուսակներում բաց են թողնված բազմաթիվ հնչյուններ: Երկրորդային արտաբերումները երբեմն չեն տարբերակվում որպես այդպիսին. օրինակ՝ ըմպանայնացած լեզվակայինները երբեմն դասվում են այսպես կոչված «լարինալների» շարքը: Մինչև վերջ հստակեցված չէ լեզվակային և վեղարային կիսաշփականների գոյության հարցը հյուսիսարևելյան որոշ լեզուներում:

Նման խառնաշփոթ պարագայում չի կարելի միարժեքորեն երաշխավորել որևէ լեզվի ստորև ներկայացվող հնչյունակարգի վերջնական ճշգրտությունը կամ լիակատարությունը: Փորձ ենք արել բազմաթիվ աղբյուրների համադիր բնութայամբ հնարավորինս ճշտել խնդրի առարկա լեզուների հնչյունակարգերը, լրացնել տարբեր աղբյուրներից տեղեկություններով, իսկ անհստակության պարագայում նախապատվությունը երբեմն տալ ամավել վստահելի զնահատվող աղբյուրին: Ուստի միանգամայն հնարավոր են բացթողումներ ու սխալներ հատկապես սակավաթիվ կրողներ ունեցող և որպես հետևանք՝ պակաս ուսումնասիրված լեզուների հնչյունակարգերի բերվող աղյուսակներում:

Այս դիտարկումը կամ անգամ՝ թերությունը, սակայն, չի հարուցում այն գոարանական բարդությունները, որոնք առկա են սլավոնագրի կամ լատինագրի դեպքում, բանզի ներկա մոտեցմամբ խնդրին ցուցաբերվել է համակարգային, ընդհանրական և դեղուկտիվ մոտեցում:

Յուրաբանյուր **լեզվաընտանիքի** համար ի սկզբանե կառուցվել է *համահավաք և ընդլայնված բազային նշանակարգ*՝ հնչյունների և տառածների բոլոր հնարավոր տարբերակներով (որոնցից շատերն անգամ կարող են երբևէ չհանդիպել որևէ լեզվում), նշանատեղծման հստակ տրամաբանությամբ և օրինաչափություններով, ուստի խնդրահարույց հնչյունակարգերով վիճելի կետերը պարզելու դեպքում կարելի է հեշտորեն ուղղել ենթադրական սխալը՝ ընդամենը բազային համակարգից վերցնելով համապատասխան դիրքի ճիշտ տառածը, որը տրամաբանական և կանխատեսելի կերպով կապված կլինի ամբողջի հետ և երբևէ նշանների անհարկի խառնաշփոթ, համընկում կամ կրկնություն չի հարուցի:

§4. Արևմտակովկասյան լեզուներ

Հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչյունային կազմերի ստորև բերվող նկարագրությունը գերամասամբ ընդհանրական բնույթ կկրի, իսկ անդրադարձ առանձին լեզուների ամբողջական հնչյունակարգերին կկատարվի առաջարկվող այբուբենների գրաֆիկական նկարագրության հատվածում:

Այսպիսով, արևմտակովկասյան լեզվաընտանիքը պարունակում է հինգ լեզու՝ արխազերեն, արազերեն, ուբըխերեն և չերքեզերեն²¹ (գրական աղբյուրներ և կաբարդերեն տարբերակներով): Հնչյունային կազմերով այս լեզուները բավականին մոտ են իրար և ենթարկվում են միասնական վերլուծության: Քանի որ այս շարքում առավելագույն բազմազանությամբ և համակարգային լրիվությամբ օժտված է այժմ մեռած ուբըխերենը, որի հնչյունակարգն իր հիմնական գծերում ընդհանրական և ներկայացուցչական բնույթ ունի մնացյալ բոլորի համեմատությամբ, մեր նկարագրությունը կհիմնենք այս լեզվի հնչաբանության վերլուծության վրա:

Ուբըխերենը, արդեն նշվեց, ունի 86 բաղաձայն, ինչը բացահղի ցուցանիշ է աշխարհի բոլոր լեզուներում: Այս հարստությունը հետևանք է ինչպես արտաբերման գրեթե բոլոր տեղերի և միջոցների բաղաձայնների գոյության, այնպես էլ երկրորդային արտաբերումների լայն կիրառման: Գրեթե բոլոր բաղաձայներն ունեն շրթնայնացած, իսկ ետևալեզվայիններում և շրթնայիններում՝ նաև ըմպանայնացած ու թմայնացած տարբերակներ: Ըմպանայնացումը կարող է հանդես գալ ոչ միայն առանձին, այլև շրթնայնացման հետ զուգորդված:

Այսպես, լեզվակային բաղաձայների շարքում հնարավոր է չորս տիպի համարտաբերում՝ շրթնայնացած (^h), թմայնացած (^h), ըմպանայնացած (^h) և շրթնըմպանայնացած (^h): Լեզվակային

²¹ Չերքեզերի ինքնանվանումն է *Աղչեղ*, որը ներ իմաստով վերաբերում է միայն արևմտյան խմբին, որպիսին էլ արտացոլվում է այստեղ՝ տարբերակելու երկու լեզուներն իրենց ուղղագրությամբ: Ընդհանրական իմաստով գործածում ենք *Չերքեզ* արտանվանումը:

շփականներում, օրինակ, որտեղ հայերենն ունի ընդամենը երկու բաղաձայն՝ շնչեղ *խ* (*χ*) և ծայնեղ *ղ* (*κ*), ուբըխերենն ունի տասը՝ հինգ շնչեղ՝ *չ*, *չ^h*, *չ^h*, *չ^h*, *չ^h*, *չ^h*, և հինգ ծայնեղ՝ *կ*, *կ^h*, *կ^h*, *կ^h*, *կ^h*:

Առանձնահատուկ են ետևաբաղաձայն շփականների և կիսաշփականների շարքերը, որոնք իրականանում են ակտիվ արտաբերչի (լեզվի) երեք տարբեր դիրքերում արդյունաբար տասը շփականներով և տասներկու կիսաշփականներով՝ կատարային շփականներ (*յ*, *չ*) և կիսաշփականներ (*լ*, *ճ*, *լ^h*), շեղբային շփականներ (*ց*, *չ*; *ց^h*, *չ^h*) և կիսաշփականներ (*ու*, *ճ*, *ու^h*; *ու^h*, *ճ^h*, *ու^h*), ինչպես նաև փակ շեղբային շփականներ (*ձ*, *ձ^h*; *ձ^h*, *ձ^h*) և կիսաշփականներ (*ն*, *ձ*, *ն^h*):

Համեմատության համար նշենք, որ հայերենում կա ետևաբաղաձայն ընդամենը երկու շփական՝ կատարային արտաբերմամբ՝ *յ* (*յ*) և *ժ* (*չ*), և երեք կիսաշփական՝ շեղբային արտաբերմամբ՝ *ց* (*ու^h*), *չ* (*ու*) և *ձ* (*ձ^h*): Ռուսերենի պարագան բիչ այլ է. լեզվում առկա է միայն մեկ ետևաբաղաձայն կիսաշփական՝ շեղբային դիրքի *ы* (*ու*), և երեք շփական՝ ետևածալ և (*ց*), *ж* (*չ*) և շեղբային *и* (*ու*), այսինքն՝ 22 բաղաձայններում ունենք ընդամենը 1 հնչյունային համապատասխանություն: Ընդհանուր առմամբ, ուբըխերենի թվով 86 բաղաձայնները ռուսական այբուբենում ունեն միայն 21 լրիվ կամ կողմակի զուգահեռներ, ինչն ակնառու կերպով ի ցույց է դնում արևմտակովկասյան լեզուների գրատության խնդրում սլավոնագրի կիրառական ներուժի սահմանափակությունը:

Պայթյակներն ու կիսաշփականները բաշխված են ծայնավորման երեք աստիճաններով՝ շնչեղ, ծայնեղ և արտամղման: Վերջինս որոշ բացառիկ դեպքերում հանդիպում է նաև շփականներում. այսպես, արևմտակովկասյան գրեթե բոլոր լեզուների կազմային կողային շփականների շարքում առկա է արտամղման անդամը (*լ*, *լ^h*; *լ*): Աղբյուրներում այն ի հայտ է գալիս նաև ետևաբաղաձայն շփականներում (*ձ*, *ձ^h*, *ձ^h*, *ձ^h*, *ձ^h*), իսկ արազերենում և կաբարդերենում՝ շրթնատամային շփականներում (*լ*, *լ^h*, *լ^h*) դարձնելով դրանք եռաստիճան:

Ըմպանային շփականների ամենամեծ հարստությունն ունի

արագերենը, որում նրանք հանդիպում են շնչել և ձայնել, սովորական և շրթնայնացած տարբերակներով՝ հ, ֆ, հ՞, ֆ՞:

Այլ յուրահատուկ հատկանիշ է բաղաձայների թուլությունը (lenis, lax) և ուժգնությունը (fortis, tense), ինչը ցույց է տալիս, թե արտասանության ժամանակ ինչպիսի *լարվածությամբ* է գործադրվում ակտիվ արտաբերիչը: Ուժգնությունը երբեմն ընկալվում է իբրև *կրկնակություն* (gemination), ինչն այնքան էլ ճիշտ չէ, քանի որ վերջինս ունի միայն *տևողության*, այլ ոչ՝ արտաբերչի ուժգնության իմաստ: Ուժգին բաղաձայները կրկնակ արտաբերում կարող են ձեռք բերել միայն միջձայնավորային դիրքերում: Բաղաձայների ուժգնությունն արևմտակովկասյան լեզուներին քնորոշ ընդհանրական հատկանիշ է և հանդիպում է միայն աղբղբների շափսուղյան և թժեղուղյան բարբառներում, որոնցում, ըստ դրա, տարբերակվում են պայթականների և կիսաշփականների միայն խուլ անդամները՝ [p, p:], [t, t:], [k, k:], [ts, ts:], [tʃ, tʃ:] և այլն, որոնցում ուժգնացումն ուղեկցվում է համաժամանակյա շնչազրկմամբ: Այս արտաբերումը ռուսալեզու գրականության մեջ ստացել է *прѣрѣтливый* անվանումը, ինչից, սակայն, մենք կիրառարվենք՝ հօգուտ միջազգայնորեն ընդունված *ուժգին* (fortis) տերմինի, քանի որ, ի տարբերություն արևմտակովկասյան լեզվաընտանիքի, արևելակովկասյան լեզուներում այն մեծի մասամբ ընդհանրական բնույթ ունի և իմաստագատ է ձայնավորման ոչ միայն շնչել, այլև արտամղման աստիճաններում:

Ի տարբերություն բաղաձայնային այսօրինակ բացառիկ հարստության՝ արևմտակովկասյան լեզուների ձայնավորային համակարգը, ըստ առավել տարածված կարծիքի, «երկաստիճան» է՝ կա երկու ձայնավոր միայն՝ **a** (**ա**) և **i** (փակ **ը**): Հարկ է նշել, որ գիտական գրականության մեջ արևմտակովկասյան լեզուներում ձայնավորների բանակի վերաբերյալ կան բազմաթիվ տեսակետներ: Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ գործ ունենք միաստիճան ձայնավորային համակարգի հետ (մեկ բազային ձայնավոր, որը «երանգավորվում» է նախորդող բաղաձայնի ազդեցությամբ), այլը՝ երկ-, եռաստիճան և անգամ ավելի:

Չլինելով հարցի մասնագետ՝ մենք կըջանցենք գիտական այս

վեճը՝ ցուցաբերելով ինդոյին ընդհանրական մտեցում. կառաջարկենք նշանների գրաֆիկական համակարգ ձայնավորների լրիվ համախմբի համար՝ բոլոր հիմնական (իսկ ավելի ճիշտ՝ անխաճեշտ) տարբերակներով և դրանց երանգավորումներով:

Նման մտեցումն արդարացված է այլ լեզուներից փոխառյալ բառերում ձայնավորների բազմակրկնությունն անհիմուխ արտահայտելու կարևորության տեսանկյունից, քանի որ, եթե արևմրտակովկասյան լեզուների բաղաձայնական համակարգերի հարստությունը թույլ է տալիս բառեր փոխառել գրեթե ցանկացած լեզվից՝ առանց սկզբնական բաղաձայների նշանակալի խտրման, ապա ձայնավորների սակավության պատճառով նման առավելությունը կորցում է: Այս հիմքով բոլոր կանոնական այբուբեններում լռելայն ներառվում են *a, e, i, o, u* ձայնավորները:

Ամբողջացնելու համար արևմտակովկասյան լեզուների հնչյունային համակարգերի նկարագրությունը՝ հաջորդ էջին ներկայացնում ենք ուրբխերենի բաղաձայնական համակարգը, որում արտաբերման յուրաքանչյուր տեղի դեպքում սյունակները բաժանված են ըստ շրթնայնացման, բնայնացման, ըմպանայնացման և շրթնընկանայնացման հատկանիշների:

Աղյուսակում տեղի ինայրուրության նկատառումով քաջ ենք թողել բնային շարքը, իսկ ձայնել բնային նայը (յ) ներառել ենք շեղբային («բնայնացած») ետկապճային սյունակում: Վեղարային պարզ պայթականները (*k, k', g*) ներկայացված են սովորված քիչներում, քանի որ դրանք ուրբխերենի քնիկ բառացանկում չկան, մինչդեռ առկա են օտարալեզու փոխառություններում:

Ընդհանուր առմամբ նշենք, որ կովկասյան բոլոր լեզուներում առաջնալեզվային պայթականներն ատամնային են, շփականները՝ կապճային և/կամ ետկապճային, կիսաշփականները՝ ատամնային և/կամ ետկապճային: Նմանապես, եթե հատուկ չի նշվում, շրթնային պայթականները երկշրթնային են, իսկ շփականները՝ շրթնատամնային: Ուստի ստորև ամենուր դրանց միավորումն ընդհանրական «շրթնային» և «կապճային» սյունակներում արտասանական խառնաշփոթ չի կարող առաջացնել:

Տես	Երբևային		Կարգաբաշխական		Ստանդարտ		Վերջնական		Լեզվաբան		Ընթացիկ		Կարգաբաշխական	
	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը
ՁԱ														
Ձիտ	p	p'	f	f'										
Ձայն	b	b'	d	d'										
Ձարտ	p'	p''	f'	f''										
Ձիտ			ʒ	ʒ'										
Ձայն			dʒ	dʒ'										
Ձարտ			ʒ'	ʒ''										
Ձիտ	f	f'	s	s'										
Ձայն	v	v'	z	z'										
Ձարտ														
Ուղղիչ	m	m'	n	n'										
Լայ	w	w'												
Թրթուս														

§5. Արևելակովկասյան լեզուներ

Հյուսիսարևելակովկասյան լեզվաընտանիքը շատ ավելի լայն է և բազմադաս: Պարունակում է 7 լեզվաճյուղ 29 լեզուներով, ինչի հետևանքով այն իր ամբողջության մեջ ունի հնչյունային մեծ բազմազանություն ինչպես բաղաձայների, այնպես էլ ձայնավորների պարագայում և ենթակա չէ համատեռ ներկայացման, ինչպես արվեց արևմտակովկասյան լեզուների դեպքում:

Արևելակովկասյան լեզուների փոխադարձ ազգակցությունների աստիճանը չի կարելի համարել միարժեքորեն պարզված, սակայն ժամանակակից գրականության մեջ դրանք ըստ ազգակցության դասակարգվում են հետևյալ լեզվաճյուղերով (անվանումներում բաց է թողնված «-երեն» վերջածանցը).

Ավար-անդյան ճյուղ

- Ավար (9) (790,000)
- Անդյան խումբ
- Անդի (4⁴ աննաթ) (21,800)

Ախվախ-Տիտի

- Ախվախ (6500)

Կարատա-Տիտի

- Կարատա (6400)

Բուդլիս-Տիտի

- Բուդլիս (5500)
- Պոդդերի (3000)
- Ճամալ (5000)

Բաղվալ-Տիտի

- Բաղվալ (6500)
- Տիտի (5000)

Նախյան ճյուղ

- Բաց (3420)

Վայնայի

- Չիլեն (9) (1,330,000)
- Ինգուշ (9) (413,000)

Լեզգյան ճյուղ

- Շարյամասային խումբ
- Արչի (1200)
- Կենտրոնական (Սամուրի) խումբ

Արևելյան Սամուր

- Թաքսարան (9) (128,900)
- Լեզգի (9) (450,000)
- Աղուլ (17,400)
- Ուդի (5700)

Հարավային Սամուր

- Էրզն (6000)
- Բուդլիս (1000)

Արևմտյան Սամուր

- Ռութուլ (20,000)
- Շախուր (20,000)

Խինալզգ առանձնալ

- Խինալզգ (1500)

Լակ առանձնալ

- Լակ (9) (150,000)

Աղյուսակում, պարզության նկատառումներից ելնելով, բաց են թողնված երկրորդային արտաբերման տեսակները (չրթնայնացում, բնայնացում, ընկանայնացում, շրթնըմպանայնացում) և բացառապես արշերենում հանդիպող նախավերարային կողային շփականներն ու կիսաշփականները: Ինչպես արևմտակովկասյան լեզուների պարագայում, այստեղ ևս ատամնային կենտրոնական պայթականներն ու կիսաշփականները միացված են կապձային շարքին զուտ տեղի խնայողության նկատառումով:

§6. Դնյունները գրաբանության համատեքստում

Ինչպես համոզվեցինք, հյուսիսկովկասյան լեզուները պարունակում են մեծ քանակությամբ բարոձայններ և ձայնավորներ՝ բազմապատիկ ավելի, քան նրանց գրառման համար մինչ օրս առաջարկված և այժմ էլ գործածվող այբբենական համակարգերի ընծռած հնարավորություններն են, ինչն էլ տվյալ լեզուներին դրանց լիակատար հարմարեցման հիմնական խոչընդոտն է և ներկայացվող նախագծի գլխավոր շարժառիթը:

Այբուբենի ներածության մասում արդեն նշվեց, որ այբբենական գիրը կարող է լինել ինչպես լիարժեք, այնպես էլ թերի հնչյունային: Լատինական և ռուսական գրերը, հիմքում ունենալով մոտ երեսուն տառածև, քնական է՝ չեն կարող արտահայտել միջինում 50 բաղաձայն ունեցող լեզուների հնչյուններն այնպես, որ լիովին բավարարեն այբբենականության սկզբունքը, այն է՝ զոված տառերի և արտասանվող բառերի միջև միարժեք (առավել և՛) փոխմիարժեք) և կանխատեսելի հարաբերության կառուցումը:

Ուստի հասկանալի է, որ նման պարագայում խոսք չի կարող զնալ ոչ միայն լիարժեք, այլ անզամ թերի հնչյունային այբուբենի վերաբերյալ, քանի որ ինչպես ցույց է տալիս կովկասյան լեզուներում օտարածին այբուբենների փոխառության փորձը, տառ-հնչյուն համապատասխանությունը հաճախ է խախտվում, կիրառվում են անքնական և անտրամաբանական զուգակցումներ, որոնք խնդրահարույց են գրի թե՛ գործնական կիրառության, թե՛ անզամ, գեղագիտության ու ներդաշնակության առումներով:

Ենտրագրություն. Կեղծին հատկանիշները գրի հոգեբանության տեսանկյունից բացառիկ դեր ունեն և պայմանավորում են յուրահատուկ լեզվի ներկայացուցականությունն ու միջուկայնությունը պետական և միևնույն գրով արտահայտվող մեկ այլ լեզվի գերակայության պայմաններում: Այս հանգանակն անխառն կարելի է ցուցադրել աղբյուրեն հետևյալ տեքստի միջոցով.

*Ублэлэм афгэжэжэжэ а Гуццлэр Тхэм ыдажэ ыцлэгэ,
Тхэм а Гуццлэм ээлэйр кыргыжэжэжэжэ...*

*Тхэм кыргэжэжэжэ пстэжым ащццлэ а Гуццлэм
кыргыжэжэжэжэ эи ыцлэгэ.*

Անմաստ է սպառնցելը, որ ռուսաց գրի և ռուսագեղե ինֆորմացիոն միջավայրի էթնոլեզնագիտական ճշգրի ազդեցության ներքո այսօրինակ «գիրը» նպաստում է բացառապես աղբյուրենի զավթամայնացմանը:

Երկրորդային արտաբերման առանձնահատկություններն իրենց հերթին են բարդացնում դրուկյունը, քանի որ ձայնավորման աստիճանների և տվյալ համակարգերին խորթ արտաբերման տեղերի անքնական նշանակումների զուգահեռ կիրառումը մեկ հնչյունի պատկերումը հաճախ հանգեցնում է եռա-, թառա- և հնգատառ համակցությունների:

Որպես օրինակ՝ դիտարկենք արևմտակովկասյան լեզուների շարքում սակավագույն բաղաձայնաբանակն ունեցող կարադերենի ուղղագրությունը, որում առկա են լեզվակային պայթականներ (գ, գ'), շփականներ վերարային (x, γ) ու լեզվակային (չ, ռ) դիրքերում և դրանց շրթնայնացած արտաբերակները (x^h, չ^h, ր^h, գ^h), սակայն բացակայում է վերարային ձայնեղ պայթականը (ց): Այս իրողությունը, բարդավելած ռուսական այբուբենում տառերի և արտահայտչամիջոցների պակասի հետ, հանգեցրել է նրան, որ կիրառվում է հետևյալ ուղղագրությունը՝ x (x), r (r), x^h (չ^h), r^h (ր^h), xy (x^h), x^hy (չ^h), r^hy (ր^h), kxx (k), k^h (q'), kxx^h (q^h), k^hy (q^h):

Այս պարագայում հարցն այն չէ, որ մեկ հնչյուն արտահայտող տառերի քանակը հասնում է չորսի, այլ այն, որ այս նշանախմբերում կիրառվում են տառածներ, որոնք ունեն առանձին հնչյունական իմաստ և կարող են շփոթ առաջացնել. բաժն այն է, որ ռուսական y տառն առանձին կիրառվում է հենց u (ու) ձայնավորի համար, ուստիև երկվիմաստություն է առաջացնում օրինակ

րէյ տառախմբի արտասանության պարագայում, որը կարող է ընթերցվել ինչպես $к^*$, այնպես էլ $к + u$:

Բացի այդ, կա նաև տառաստեղծական կանոնի խախտման խնդիր. այն է՝ կարբորդերենում արտամղման բաղաձայների մեծամասնությունը գրառվում է իրպես բաղաձայնի l օժանդակ նշանի հավելմամբ՝ $к (k) > кl (k')$ և այլն, մինչդեռ բերված խմբերում չի պահպանված տառակազմական այդ օրինաչափությունը, և լեզվակային արտամղման պայթյալանները զրի են առնված $к$ նշանի կցման ոչ-կանոնական սկզբունքով՝ $ккк (q) > кк (q')$: Ավելին, որոշ բարդ՝ արտամղման հնչյուններ ունեն ավելի պարզ գրություն ($ккк, кккы$), քան նույն դիրքի պարզ՝ շնչեղ հնչյունները ($ккк, кккы$), ինչը հնչյունա-գրային վերլուծության ընդունված նորմերի խախտում է:

Ուղղագրության տրամաբանական թերությունն իր վերջնական ամփոփումն է գտնում այն փաստում, որ l կցանշանն ինքնին ունի առանձին հնչյունային իմաստ և գործածվում է կոկորդային պայթյալանի (?) համար: Եվ այս ամենը՝ տվյալ լեզվաընտանիքում բաղաձայնային հասակարգով պարզագույնը հանդիսացող լեզվի պարագայում:

Այլ հետաքրքիր օրինակ է արագերենի հետևյալ շարքը՝ $г (g), гв (g^*), гь (g')$, $гь (y), гьв (y^*), гьь (y')$, $гl (l), гlв (l^*)$, որում միևնույն տառի միջոցով են արտահայտված արտաբերման միանգամայն տարբեր տեղերի և միջոցների բաղաձայններ: Այստեղ անշուշտ նշմարվում է որոշակի տրամաբանություն զուտ կանոնի պահպանման տեսանկյունից, մինչդեռ, օրինակ, աղբղերենում $кl$ տառի օգտագործումը $ч (t^?)$ հնչյունի արտամղման տարբերակի ($t^?)$ գրառման համար այն դեպքում, երբ այն զուգահեռ կիրառվում է հենց բուն $кl (k')$ իմաստով, արդեն այբբենականության կանոնների լուրջ խախտում է: Կովկասյան լեզուների այբուբեններում «խնայողության» նման օրինակները բազմաթիվ են:

Դրությունն ավելի է բարդանում աղղղերենի, արփազերենի և արբազերենի դեպքում, որոնցում ամկա են ետկապձային շփականների և կիսաշփականների քուրդ երբե շարքերը՝ գունարային 19 բաղաձայններով, ինչի դիմաց այդ դիրքի հնչյունների գրառման

համար ուսերենի արտահայտչամիջոցները սահմանափակվում են ընդամենը 4 տառի առկայությամբ ($ч, и, о, ж$), որոնք, իրենց հերթին, չունեն ուղիղ հնչյունային համարժեքներ արևմտակովկասյան լեզուների ետկապձային շարքերում, քանի որ դրանցից երկուսը ($ч, и$) ի սկզբանե համարտաբերվում են քանյանցած ($t^?, c$), իսկ մյուս երկուսը ($о, ж$) *ետնածալ* դիրքի են ($з, з'$):

Ուստի այբուբեններում գործածվում են անկարգ տառակցումներ, ինչին զուգահեռ ուղղագրությունն էլ ավելի է խճճվում նաև այն պատճառով, որ մի դեպքում հարկավոր է *կատարային* արտաբերում ունեցող կովկասյան կիսաշփականներն արտահայտել ուսերենի *քանյանցած շեղային* կիսաշփականի տառածնին օժանդակ հավելումներով՝ օրինակ՝ ուսերենի $t^?$ հնչյունի $ч$ տառը կիրառելով կովկասյան $t^?$ հնչյունը $кч$ ձևով գրառելու համար, ինչը «քանյանցած $t^?$ առանց քանյանցման» տրամաբանական հանում է (երկրորդային արտաբերման կրկակի տարծնում գրաֆիկայում!), իսկ դրան զուգահեռ՝ նույն *քանյանցած շեղային* շփականներն արտահայտել *ետնածալ* շփականների տառածնեի միջոցով՝ $ж (z) > жк (z')$:

Գրեթե նույնն է ձայնավորների պարագան՝ այս անգամ արևելակովկասյան լեզուներում: Հանուն ճշմարտության հարկ է նշել, որ հաճախ նույնիսկ ամենայնպիսիք էլ այբբենական համակարգերում հնարավոր են դեպքեր, երբ ձայնավորների նկարագրությունը լինի ոչ ճշգրիտ, քանի որ դրանք լեզվի ամենայնպիսիք փոփոխվող և երանգավորվող հնչյուններն են: Բացի այդ, ձայնավորների դեպքում բերանի բացվածքի, ձայնավորման աստիճանների և երկրորդային արտաբերումների հնարավորություններն այնքան բազմազան են, որ հաճախ դրանցից շատերը խմբավորվում են մեկ ձայնավորի գրաֆիկայում՝ տարատեսակ երանգավորումները որակելով իբրև *այլածայն* կամ *այլահունչ* (allophone): Այդպիսի նկարագրությունը դեռ կարող է համարվել հնչյունային, իսկ ձայնավորների հիմնական խմբերի լրիվության դեպքում՝ լիակատար: Կարող է պատահել և այնպես, որ ձայնավորներն ունենան այնքան երանգներ, որ որևէ այբուբեն ի գործ չլինի դրանք պրակտիկորեն ընդգրկելու իր նշանակարգում:

Այս տեսանկյունից արևելակովկասյան լեզուներում իրադրու- թյունը նույնքան անբավարար է, քանի որ ձայնավորների անգամ հիմնական խմբերի նկարագրությունները գրի մեջ հաճախ չեն տրվում լրիվությամբ: Ավելին, գործածվող այբուբեններում մի կողմից՝ ընդհանրապես չեն տարբերակվում որոշ լեզուների եր- կար, ընկանայնացած, ռնգայնացած և այլ ձայնավորները, մյուս կողմից՝ ոչնչով չհիմնավորված կամայականությամբ ներառվում են բացառապես ռուսերենին հատուկ ձայնավորների ու երկբար- քառաների (ѐ, ю, я) նշաններ՝ փաստացի նախապատվությունը ալով ոչ թե րուն լեզվի հայնավորների լիարժեք ներկայացմանը, այլ միմիայն ռուսերենից փոխառյալ բառերում ռուսերենի հնչյուն- ների ճիշտ գրառությանը:

Շնդհանրացնելով նշեք, որ գրի պրակտիկ կիրառության տեսանկյունից թույլատրելի է որոշ թվով երկ- կամ եռատառ կոմ- բինացիաների գործածությունը. օրինակ՝ րուն գերմաներենում կան մեկ եռատառ (sch՝ շ) և մեկ բառատառ (tsch՝ չ) բաղակցու- թյուններ, որոնք, ըստ էության, չեն խոչընդոտում կարդալու ըն- թացքը: Սակայն կա որոշակի սահման, որից անց բազմատառ կոմբինացիաներն արդեն հանգեցնում են այբբենականության սկզբունքի՝ արտասանվող հնչյունների հետ տառերի ու դրանց համակցությունների միարժեք և կանխատեսելի հարաբերու- յան լուրջ խտրման և խախտման:

Այդպես է դրությունը կովկասյան զրեթե թուրք լեզուների այ- բուբեններում, որոնցում բաղադիր նշանների բանակը երբեմն հատում է ընդհանուր տառաբանակի 50%-ի սահմանագիծը: Աղբյուրների այբուբենի 69 նշաններից 24-ը երկնիշ են, 11-ը՝ եռա- նիշ. այսինքն՝ բաղադիր նշանակումները կազմում են ընդհանուրի կեսից ավելին 69:35 հարաբերակցությամբ:

Արշերենի համար 2006 թվականին Սյուրբոյի ձևաբանական խմբի մշակած «այբուբենի» 106 նշաններից 76-ը (ընդհանուրի 70%-ը) բազմանիշ են ու դրանցում կա նույնիսկ հնգանիշ անդամ (xxs18): Մնացյալ լեզուներում վիճակագրությունն այս է. արա- գերեն՝ 74:40, կարադղերեն՝ 55:25, արխագերեն՝ 64:24, ախվա- խերեն՝ 56:30, աղուլերեն՝ 69:32, ավարերեն՝ 53:37, լակերեն՝

59:25, թարասարաներեն՝ 59:25, ցեզերեն՝ 40:14, չեչներեն՝ 45:16 և այլն: Միայն չեչներենի օրինակով, որում կա 45 տառ 44 ձայնավորների անկայությամբ (որոնց մեծ մասը գրում չի էլ տարբերակվում), կարելի է համոզվել, որ անգամ նման անհարկի բարդացումներով և այբբենականության սկզբունքի համատա- րած խախտմամբ հանդերձ՝ այս այբուբենները, միևնույն է, ի գորու չեն բավարար մոտավորությամբ արտապատկերելու հյու- սիսկովկասյան լեզուների հնչյակագամբ:

Կիրառվող ռուսաձեռն այբուբենների անհամատեղելիության հիմնական պատճառը, սակայն, ոչ այնքան ռուսական գրի բա- զային տառածևների սակավությունն է, որքան *համակարգային* թերությունը՝ ձայնավորումներում այն էությանը երկաստիճան է, որոշ դեպքերում անգամ՝ միաստիճան, սակայն կիրառվում է եռաստիճան ձայնավորմամբ լեզուների համար. նկատենք, որ ռուսերենում արտաբերման տարբեր դիրքերի և միջոցների բա- ղածայնեղը հակադրվում են ըստ ձայնավորման մեկ կամ երկու տարբերակների. պայթականներում՝ շնչազուրկ-ձայնեղ (б-ու, д- ր, і-к), շփականներում՝ շնչեղ-ձայնեղ (в-փ, з-ս և այլն), իսկ կիսաշփականներում՝ միայն շնչեղ (и, ы): Եթե ռուսերենի շփա- կաններն իրենց ձայնավորման աստիճանով նման են կովկասյան լեզուներին, ուր դրանք ևս հակադրվում են ըստ շնչեղ-ձայնեղ հատկանիշի, ապա պայթականների համակարգը կովկասյան լե- զուների կանոնավոր եռաստիճան համակարգի հետ համընկնում է միայն ձայնեղներում, քանի որ կովկասյան լեզուների խուլերը, ի տարբերություն ռուսերենի ու, ր, к հնչյունների (р՝, ւ՝, կ՝), շնչեղ են (р՝, ւ՝, կ՝, q՝), իսկ արտամղման բաղաձայնեղ ռուսերենում անհասարակ զոյություն չունեն: Կիսաշփականների պարագա- յում կովկասյան եռաստիճան համակարգի (ts-dz-ʃs՝ և tʃ-dʒ-tʃ) դիմաց ունենք միաստիճան այբուբեն՝ բաղկացած միայն շնչեղ անղամներից (ու, ы):

Յուրիսկովկասյան լեզուներին ռուսական գրի հարմարեցման մանկություն մեկ այլ կարևորագույն պատճառ է նաև այն, որ ռուսական այբուբենը, զարգացած լինելով ռուսալեզու միջավայ- րում, հարմարեցված է բացառապես ռուսերենի արտահայտու-

ձևերին: Դրանում տարբերակվում է բաղաձայների հնչափոխության ընդամենը երկու միջոց՝ *բնայնացում*, որն արտահայտվում է հավելանշանի կցագրմամբ, և *ապարմայնացում* գրառվող և նշանի միջոցով: Երկուսն էլ ռուսական այբուբենում չունեն առանձին հնչյունային իմաստ և հանդիպում են միայն կցագրություններում: Հյուսիսկովկասյան լեզուներում, սակայն, ինչպես համոզվեցինք, ավելա է 4 տիպի համարտաբերում (շրթնայնացում, քնայնացում, ընկանայնացում, շրթնըմպանայնացում) և ետկապձայինների 3 երանգավորում (կատարային, շեղբային, փակ շեղբային), որոնցից միայն քնայնացումն է *կանոնավոր* արտացոլված ռուսական գրում: Արդյունքում, երկրորդային արտաբերումների մնացյալ ձևերը կամ պատկերվում են առանձին հնչյունային արժեք ունեցող տառերի կցմամբ (օրինակ՝ Խ և Կ տառերի կիրառումը շրթնայնացման համար), կամ ընդհանրապես չեն արտահայտվում:

Այլ դեպքերում, ինչպես արդեն նշվեց, միևնույն տառանշանը կարող է անկանոն կերպով օգտագործվել և՛ արտաբերման տեղի ու միջոցի, և՛ համարտաբերման ձևի վերափոխման համար:

Որպես օրինակ՝ բերենք արդըդեղենում և նշանի կամայական կիրառության դեպքերը՝ 1) կատարային *երանգավորումից* փակ շեղբայինի անցկացման նպատակով՝ Կ (3) > ԿԵ (2), Խ (f) > ԽԵ (Տ); 2) արտաբերման *տեղի* փոփոխության համար՝ Կ (k) > ԿԵ (q), Խ (x) > ԽԵ (չ); 3) արտաբերման *միջոցի* այլափոխման՝ Բ (g) > ԲԵ (Կ); 4) կողայինների շարք անցման՝ Ռ (l) > ՌԵ (f) և այլն: Իրադրությունը մյուս լեզուներում նկարագրվածից քիչ է տարբերվում:

Ուստի միանգամայն բնական է, որ ռուսական գրի մակաբերումը կովկասյան լրիվ և կանոնավոր հնչյունակարգերի վրա մի շարք գրաբանական անհամատեղությունների պատճառ պետք է հանդիսանար: Դրան գումարվում է նաև այն, որ, ինչպես նշվեց ներածության մեջ, կովկասյան լեզուների ռուսական այբուբենի հարմարեցման ընթացքում նշանների և դրանց կցագրումների ընտրության մեջ ցուցաբերվել է անկարգ մտնցում, ինչը թույլ չի տալիս միասնաբար նկարագրել անգամ իրար շատ մոտ հնչակազմերով լեզուների ուղղագրությունները: Տարբերություններն

այսպիսին են, որ մի բանի տարի առաջ նշանավոր լեռքեզագետների կողմից նույնիսկ առաջարկվեց միավորել չերքեզերենի երկու գրական՝ արդըդեղեն և կարարդերեն լեզուների ուղղագրությունները: Գարոց բննարկվեց Կարարդա-Բայկարական Գանրապետության խորհրդարանում, սակայն այդպես էլ ընթացք չստացավ:

Վերոշարադրյալ բոլոր բարդությունները լրջորեն կադապտել են հյուսիսկովկասյան լեզուների գրարտահայտման հնարավորությունները և հանգեցրել մի իրավիճակի, երբ մի շարք լեզուների այբուբեններում չեն ընդգրկվել ոչ միայն բարբառային հազվագյուտ հնչյուններ, այլև, քուն գրական լեզուների մի շարք բարձրակարգ: Նույն հանգամանքն անգամ պատճառ է հանդիսացել, որ երբեմն լեզուների գրական տարբերակների մշակման համար հիմք ընտրվեն ոչ թե առավել տարածված կամ համախառն, այլ հնչյունակազմում նվազագույն բաղաձայնաբանակ պարունակող բարբառները: Ինչպես այս առթիվ նշում է Բեթֆորդը.

«One of the decisions which had to be made in developing languages in the Caucasus concerned the selection of a particular dialect upon which to base the literary language. ... Among the NWC languages the choice depended partly on phonology. For Adyghe, the Temirgoi (or Chemgul) dialect was selected partly because it had the simplest sound system - only 50 consonants as against the 60 of Shapsugh or the 64 of Bzhedukh.» (Catford, *Mountain of Tongues*, էջ 297).

Անփոփեղով կովկասյան այբուբենների գրաբանական այս համառոտ քննությունը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ կովկասյան երկու լեզվաընտանիքների լեզուների համար էլ միևն օրս փաստորեն գոյություն չունեն լիարժեք այբուբեններ, իսկ ի դեմս ռուսահեն գրի՝ գործ ունենք մի նշանակարգի հետ, որի ներուժը թե՛ տառաձևերի ցանկի լրիվության, թե՛ կառուցվածքային համապատասխանության առումներով միանգամայն թերի է և անբավարար հյուսիսկովկասյան լեզուների պարզ, կիրառական և հնչյունայնորեն լիարժեք գրառման համար:

Ուստի խնդիր է առաջանում ևս մեկ անգամ փորձել ի մի բերել բոլոր այս լեզուների հնչաբանական վստահելի վերլուծությունները և դրանց հիմամբ մշակել նոր, հարմարեցված և ընդհան-

րական գրային համակարգ, որը կլինի պարզ և ընկալելի, իր տառաձևերում և տարձևումներում՝ կանոնավոր, և միևնույն ժամանակ՝ համապատասխան այս լեզուների բարդագույն հնչական առանձնահատկությունների՝ արտապատկերելով դրանք լիակատար հնչյունային ներկայացուցչականությամբ և այբբենական փոխմիարժեքությամբ բոլոր մակարդակներում:

Խնդիրն այս ձևակերպմամբ, որքան էլ բարդ թվա, մեծ ջանքեր իրականում չի պահանջում. բաղաբական կամքի առկայության և հարցին ճկուն մոտեցում գուցաբերելու դեպքում այն կարող էր պատշաճ լուծում գտնել դեռևս 20-րդ դարասկզբին:

Ստորև կփորձենք վերլուծել առավել լիարժեք մի քանի այբուբենների տառակազմական և համակարգաստեղծ սկզբունքները՝ գտնելու կանոնների այն ամբողջությունը, որի հիման վրա հնարավոր կդառնա բազային նշանացանկի մակածումն ու ձևավորումը և գրային *անկախ* համակարգի կառուցումը:

ՄԱՍ Բ. ՀԱՐԱԿՐԿԱՍՅԱԼ ԱՅՐՈՒԹԵՆՆԵՐԻ ԳՐԱՖԻԿԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. Գրի ավանդույթը Կովկասում

Աշխարհի գրային համակարգերի ցանկում հարավկովկասյան՝ հայոց և վրաց այբուբեններն աչքի են ընկնում հնչյուն-տառ փոխմիարժեքության բարձրագույն աստիճանով և ընդգրկվում են աշխարհի ամենակատարյալ հնչյունային այբուբենների շարքում: Լիարժեք հնչյունային գիր ունեցող այլ լեզուներ են ալթայերենը, չեխերենը, էստոներենը, ֆիններենը, ռումիներենը, թուրքերենը, հունարենը, իտալերենը, իսպաներենը, սերբախորվաթերենը և այլն: Բացառությամբ հունարենի, որն ունի սեփական հնագույն այբբենական ավանդույթ, հիշատակված մնացյալ բոլոր լեզուները գործածում են լատինական գրի ձևափոխված տարբերակներ, որոնցում հնչյուններն արտահայտվում են ոչ թե նշանաբարդման միջոցով, այլ, առավելապես, նոր տառերի ներմուծմամբ: Լատինագրից տարբեր սեփական լիարժեք հնչյունային գիր (վանկագիր) ունեցող լեզուներ են ճապոներենը, կորեերենը, չերոկին, սանսկրիտը, հնդկական ենթամայրցամաքի այլ լեզուներ՝ հինդին, կաննադան, թելուգուն, մալայալամը, օրիան, բենգալին և այլն: Մի շարք արիեստական լեզուներ, ինչպիսիք են էսպերանտոն, իդոն և լոյթանը, ևս ունեն հնչյունային ուղղագրություն: Վերոբերյալ տարբերակներում լիարժեք հնչյունային գիր հնարավոր է եղել ստանալ կամ նոր գրային համակարգի մշակմամբ (բրահմի և դուստր համակարգեր, հունարեն, հայերեն, վրացերեն, կորեերեն, ճապոներեն, չերոկի և այլն), կամ փոխառված գրում նոր և օժանդակ նշանների ներմուծմամբ, կամ էլ հակառակը՝ գրի պարզեցմամբ: Տառաբարդումը կիրառվել է հազվադեպ և հիմնականում միջնադարում: Նման գրային համակարգերը բավարարում են լեզուների հնչական բոլոր պահանջները և գրաբանական բարդություններ հաճախ չեն հարուցում:

Ղարերի ընթացքում հարավկովկասյան երկու այբուբենների կենսունակությունը, բացի ավանդույթի ուժից և դրանք գործածող ժողովուրդների ինքնության առանձնահատկություններից, պայմանավորված է եղել նաև այն կարևոր հանգամանքով, որ

դրանք առավելագույն կատարելության են ներկայացրել հայոց և վրաց լեզուների հնչյունային կազմերը: Այս այբուբենների դարերի ընթացքում չեն կարողացել փոխարինել իր հունատառ, ինչ արամեատառ և ինչ էլ արաբա-, ռուսա- կամ լատինատառ համակարգերը, բանի որ ի սկզբանե ստեղծված են եղել հենց հայերենի և վրացերենի հնչյունակարգերի գիտական ուսումնասիրության արդյունքում: Կատարյալ էր նաև աղվանից այբուբենը, որի ավանդույթը, սակայն, ընդհատվել է դեռ միջնադարում:

Այս երեք այբուբենների ստեղծումն ինչ-որ իմաստով կարելի է համարել տարածաշրջանի բազմահազարամյա գրավոր մշակույթի զարգացման վերջնակետը, բանի որ գրի ավանդույթը Հարավային Կովկասի և Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում գոյություն է ունեցել դեռևս մ.թ.ա. III-IV հազարամյակներից:

Այստեղ հնագույն ժամանակներից տարածում և կիրառում են գտել գաղափարագիր, վանկագիր և այբբենական բազմաթիվ գրային համակարգեր՝ Հայկական լեռնաշխարհի դեռևս չվերծանված գծային գիրը (Ցղակետրոի, Արմավիրի, Ապարանի և այլ արձանագրություններ²², Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերներում հանդիպող գիր ինչպես նաև նշաններ, Անձափի, Արտամետի, Բագաոիծի և այլ վայրերից հայտնի հսկայանշաններ), լուսիական և քիայնական գաղափարագիրը, միջագետքյան սեպագիրը՝ գաղափարագրի և վանկագրի խառնուրդ՝ իր տարբերակներով (ասուրա-բաբելական, խեթական, խուռիական, քիայնական և աքեմենյան), արամեական գրի մի բանի տեսակներ, պահլավական, հունական, լատինական գրային համակարգերը, արաբագիրը և այլն: Մրանցից որևէ մեկը, սակայն, ի վիճակի չի եղել արտահայտելու ինչ հայերենի, ինչ

²² Մ.Սմբատյան, *Ցղակետրոի քարը*, «Արարատ», Էջմիածին, 1910, 2; Մ.Սմբատյան, *Արարատի և Արագածի զազարներին*, «Արարատ», Էջմիածին, 1913, 4; Меццининов И.И., *Закавказские иероглифы*, «Сообщения ГАИМК», 1932, N 3-4; հանգաղյան է.Վ., Մկրտչյան Կ.Գ., Պարսյան է.Ս., *Մեծամոր*, Երևան, 1973; Մուրադյան Ֆ.Մ., *Լուսինյան Լեռնադղեր Ապարանի շրջանից*, Չեզգիտական աշխատանքներ Հայաստանի Լորակառույցներում (1986-1987թթ. պեղումների արդյունքները), Երևան, 1992: Մ.Սմբատյան, *Ապարանի շրջանի Հայաստանի գրային համակարգերը*, Երևան, 2003:

վրացերենի, ինչ էլ, առավել ևս, Աղվանքի լեզգյան խմբի լեզուների հնչյունային ողջ բազմազանությունը և դարերի ընթացքում այդպես էլ չի հարմարվել այս լեզուներին և չի դարձել ընդհանրական գրային համակարգ (Նախամաշտոցյան հայ և վրաց գրի գոյության վերաբերյալ եղած կարծիքները վերջնական և աներկբա եզրահանգման հնարավորություն դեռևս չեն ընձեռում):

Ստեղծվելով (կամ կանոնակարգվելով) մ.թ. V դարում հայոց, վրաց և աղվանից այբուբենները դարձել են նաև ժամանակի լեզվա- և գրաբանական մտքի զարգացման պասկը: Ի սկզբանե կատարելապես համապատասխանելով երեք լեզուների բոլոր առանձնահատկություններին՝ գործառապես եղել են առաջադեմ (ձայնավորների լիակատար ներկայացում), նորարարական (արտաբերման բոլոր դիրքերի ու միջոցների համար տարբեր և ճանաչելի նշանների գոյություն), գրաֆիկապես ինքնուրույն (չեն պատճենում հայտնի այբուբենների համալսական ձևերը, անգամ թե՛ ծագումաբանորեն կապված են դրանց հետ) և ներդաշնակ («...ընտրութիւնս նշանագրացն զնորագոյնն եւ զայնագոյնն, զկարծն եւ զերկայնն, զառանձինն եւ զկրկնատրոյն, միանգամայն յարդիւնեալ եւ յանկուցեալ...»²³; «...ապա նշանագիրս ըստ վերնապարգե կրողի սովորութեան իրում և յաջողութեանք Զիրատոսի շնորհաց կարգեալ եւ հաստատեալ կըրէր»²⁴):

ՀԱՅՈՑ ԱՅՐՈՒՐԵՆ				
Ա [a]	Բ [b]	Ծ [dʒ]	Թ [tʰ]	Ռ [r]
Բ [b]	Ի [i]	Մ [m]	Ս [s]	
Գ [g]	Լ [l]	Յ [j]	Վ [v]	
Դ [d]	Խ [x]	Ն [n]	Տ [tʰ]	
Ե [e]	Օ [o]	Շ [ʃ]	Ր [r]	
Չ [z]	Կ [k]	Ո [o]	Յ [sʰ]	
Է [ɛ]	Հ [h]	Օ [oʰ]	Ի [w]	
Ը [ɛ]	Չ [dz]	Պ [p]	Փ [pʰ]	
Թ [tʰ]	Ղ [l]	Ճ [dʒ]	Բ [kʰ]	

²³ Կորին, *Վարդ Մաշտոցի*, քննադիր ձեռագրական այլ ընթերցումներով, թարգմանութեամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն արթ. Մանուկ Աբեղյանի, Հայաստեղիտ, Երևան, 1941, գլուխ Ը:

²⁴ Լույսի, գլուխ Ժ2:

Վերջին մեջբերումները բացատրության բազմաթիվ փորձեր են ունեցել, և խոսել լիակատար մեկնաբանման մասին դեռ վաղ է, սակայն, ինչ էլ դրանք նշանակեն, այնուամենայնիվ մատնանշում են, որ տառանշանների հանդեպ կիրառվել է ընտրողական և գեղագիտական մոտեցում:

Եթե ուսումնասիրողների մեծամասնության շրջանում հայոց այբուբենի հեղինակն ու ստեղծման ժամանակաշրջանը կասկածներ չեն հարուցում, ապա վրաց այբուբենի ի հայտ գալու վերաբերյալ կան տարամետ կարծիքներ:

Ուսումնասիրողների մի մասը գտնում է, որ հայոց, վրաց և աղվանից այբուբենները, որոնց հայտնագործման ընթացքը մանրամասնորեն ներկայացված է համաժամանակյա հայկական պատմագրության մեջ, ստեղծվել են (ըստ այլոց՝ վերաներմուծվել և բարեփոխվել)²⁵ Մտերյալ Մաշտոցի յուսավորչական գործունեության արդյունքում²⁶, մինչդեռ մյուս մասը և հատկապես վրաստանյան ակադեմիական դպրոցը համարում է, որ իրավացի է վրաց ավանդույթը, որը գրերի գուտուք վերագրում է Վիրբի արքայական հարստության կիսաառասպելական հիմնադիր Փառավազ թագավորին և թվագրում մ.թ.ա. III դարով, իսկ Մտերյալ Մաշտոցի մասնակցությունն այդ գործում մերժվում է:

Այդ վարկածների գիտական կորիզը վրաց այբուբենում մ.թ. V դարի գրաբանական իրողությունների շրջանակում անբացատրելի արխայիզմների առկայությունն է, ինչի բնության արդյունքները կարծես մատնանշում են, որ վրաց գրանշանների կանոնական հերթագայությունը պիտի իր նախորինական ունենար հունական այբուբենի մ.թ.ա. VI-V դարերի վիճակում²⁷ և կամ փոխառված լիներ այդ ժամանակամիջոցում, կամ՝ հետագայում

²⁵ Ի.Յարութլևեանց, *Հայոց զիրը*, Թիֆլիս, 1892; Ռ. Յակոբյան, *Ալգրից էր Տառը*, Երևան, 2004:

²⁶ Դ. Աճառյան, *Հայոց զրեղը*, Երևան, 1984; է. Աղայան, *Լախանաշտոցյան հայ գրի և գրականության, մտադրական այբուբենի և հարակից հարցերի մասին*, Երևան, 1977; Lenore A. Grenoble. *Language policy in the Soviet Union*, Springer, 2003:

²⁷ Է. Գ. Գամբրելիձե, *Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность*. Тбилиси, 1989 (<http://amklib1113.ru/bbl/gkr/>).

արհեստականորեն վաղնջացված: Կարծիքներ կան, որ վրաց այբուբենը կարող է ծագած լինել մ.թ. II դարերում արամեական գրի տեղական մի տարբերակից²⁸ (Արմազի արձանագրություն):

Եղել են դիրքորոշումներ²⁹, որոնք բննադատել են այս տեսակետները՝ հնագիտորեն բավարար փաստարկված չլինելու հիմքով, իսկ վրաց այբուբենի ստեղծումն աներկբայորեն համարել հետքիստոնեական իրողություն:

Ինչևէ, վրաց գրի ծագման խնդիրը բարդ է և դուրս ներկա խնդրի շրջանակներից, ուստի այստեղ չենք կենտրոնանա հարցի բննարկման կամ եղած կարծիքների բննադատության վրա: Նշենք ընդամենը, որ ստորև բերվող վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ վրաց հնագույն գրատեսակը՝ «գլխագիր» *աստմթալրուլին* (կամ *մրզլովակին*)

ՎՐԱՑ (ԱՍՏՄԹԱԼՐՈՒԼԻՆ) ԱՅԲՈՒՐԵՆ			
Շ [a]	Ղ [i]	Ժ [e]	Կ [y]
Վ [b]	Կ [k']	Լ [s]	Օ [ts']
Ղ [g]	Ն [l]	Ը [r']	Ժ [dz]
Ծ [d]	Ժ [m]	Վ [w]	Բ [ts']
Ղ [z]	Բ [n]	Փ [p']	Տ [t']
Դ [v]	Տ [l]	Գ [k']	Ը [z]
Ն [z]	Օ [o]	Ո [h]	Կ [q']
Ի [e]	Ս [p']	Վ [q']	Ջ [dʒ]
Գ [r]	Վ [z]	Կ [l]	Ղ [h]
			Ժ [o:]

²⁸ L. Chilashvili. *The Pre-Christian Georgian inscription from Nekresi*. Kartvelology, No 7, Tbilisi, 2000; Գ.Վ. Ըբերելի, *Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита*. II, Эпиграфика Востока, М.-Л., Изд-во АН СССР, 1949; Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашия С., *История Грузии*, ч.1. С древнейших времен до начала XIX в. Тбилиси: Госиздат ГССР, 1950; Джанашия С.Н., *К вопросу о языке и истории жеттов*. 1959, Труды. В.3 т. Тбилиси: Изд-во АН ГССР.

²⁹ Donald Rayfield. *The Literature of Georgia: A History (Caucasus World)*, RoutledgeCurzon, 2000; Stephen H. Rapp. *Studies in medieval Georgian historiography: early texts and Eurasian contexts*. Peeters Publishers, 2003; P.R. Ackroyd, C.F. Evans, G.W.H. Lampe, S.L. Greenslade. *The Cambridge History of the Bible: From the Beginnings to Jerome*. Cambridge University Press, 1975; V. A. Shnirelman. *The value of the past. Myths, identity and politics in Transcaucasia*. Osaka: National Museum of Ethnology (Senri Ethnological Studies No. 57), 2001.

«բոլորգիրը», գրաֆիկական իմաստով լիովին ընդգրկվում է հայոց և արվանից գրերի ընդհանրագրված համակարգում և ամբողջացնում դրանց տառաստեղծ ներուժի լիարժեք պատկերը:

Հարավկովկասյան երրորդ՝ արվանից այբուբենը պատմության և ապարեզից անհետացել է դեռևս միջնադարում Արվանից մարզպանության (իրև. բազմազգ և անհամասեռ պետական-մշակութային միավորի) ուծացման հետևանքով՝ մի կողմից՝ արաբական արշավանքների արդյունքում տեղում ստեղծված իսլամական պետությունների, մյուս կողմից՝ հայալեզու միջավայրի և հայոց եկեղեցու ուժեղ ազդեցության արդյունքում:

Արվանից այբուբենի գործածության վերաբերյալ վերջին տեղեկությունները վերաբերում են XIII դարին (Չեթում պատմիչ): Դրանից հետո այս գրի և նրա տառածների վերաբերյալ գիտելիքները կորչում են, իսկ «գիր արվանից» եզրը սկսում է օգտագործվել հայկական զանազան գաղտնագրությունների համար³⁰:

Մագաղայայն և որմագիր հուշարձանների կորստի հետևանքով արվաներենի վերաբերյալ տեղեկությունները մինչև վերջերս իիմված են եղել զուտ ենթադրությունների և հին աղբյուրների բաղվող հիշատակումների վերլուծման վրա:

Գիտության այս լուսանցքային ճյուղում առաջին ճեղքումը 1937թ. Երևանի Մատենադարանի MS No. 7117 ձեռագրում (զրված 1442թ.), ի շարս այլ այբուբենների գրչանկարների, «Արլունից գիրն է» խորագրով մի այբուբենի հայտնաբերումն էր Էլյա Արուածի կողմից, որը, ինչպես պարզվեց, իսկապես պատկերում էր անհետացած արվանից այբուբենը³¹:

Մի բանի տարի անց՝ 1947-53թթ., Մինգչաուրի ջրամբարի կառուցմանը զուգահեռ Սուդաղըլան հնավայրում տարվող պեղումների ընթացքում Երևան եկած ավերակ մի եկեղեցուց հայտնաբերվեցին արվանից գրեր կրող որոշ հնագիտական կյուպեր:

³⁰ Ա. Գ. Արրահանյան, *Գայոց Գիր և Գրություն*, Երևան, 1973.

³¹ И. Абуладзе, *К открытию алфавита кавказских албанцев*, Изв. ИЯИМК, т. 4, Тбилиси, 1938; А. Шанидзе, *Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки*, Изв. ИЯИМК, т. 4, Тбилиси, 1938.

Սակայն ընդհանուր այբուբենը և նման (բայց ոչ՝ նույնական) գիր կրող հնագիտական գտածոները, ընդ էլ հաջորդ տարիների ընթացքում այդ հավաքածուին հավելված այլ պեղածու առարկաները տեքստերի սակավատառության, արվաներենի անստուգության և հայկական ձեռագրում արվանից գրի հնչյունների ոչ ճշգրիտ ներկայացման հետևանքով (ինչի պատճառով հայերենի 36 տառի դիմաց արվաներենում 52 տառի գոյությունն ու հայերենով դրանց տառադարձման անկատարությունն էր) շնանցեցին այս լեզվի ուսումնասիրության լուրջ տեղաշարժի:

Առաջընթացի համար անհրաժեշտ թափ այն ստացավ Սիևալի (Եռան սբ. Կատարիների վանքի) հին ձեռագրապահոցում տեղի ունեցած մի բացառիկ հայտնագործության շնորհիվ, երբ հայաստան համարվող, մինչդեռ իրականում վրացատառ մի աղոթագրքի (Sin.Geo. N 55) ուսումնասիրության արդյունքում նկատվեց, որ ձեռագրում վրաց գրի ետևում թաքնված կա միանգամայն այլ՝ հայերենին և վրացերենին շատ նման նշաններ պարունակող, սակայն գրեթե անընթեռնելի մի հին շերտ, որը վազմվե և ջնջվել էր մագաղայայն թերթերի կրկնօգտագործման համար:

1996թ. 2. Ալեքսիձե, համեմատելով ենթաշերտի տեքստը հայկական ձեռագրից հայտնի արվանից գրի հետ, հանգեց այն համոզման, որ ի դեմս վերագույն ձեռագրի՝ գործ ունենալ արվաներենով հնագույն և առայժմ միակ լայնածավալ տեքստի հետ: Չետագա մի բանի տարիների ընթացքում լույս տեսան հաշվարային (համակարգային) և օպտիկական տեխնոլոգիաների զուգարկմամբ կրկնագրի վերականգնվող տեքստի բնության, նորագույն այբուբենի և նորահայտ արվաներենի բերականության վերաբերյալ ուսումնասիրություններ, որոնց բոլորի արդյունքները հետագայում ամփոփվեցին «The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai»³² կոթողային աշխատության մեջ:

Դրանում, ի շարս կարևորագույն արդյունքների, հեղինակները հանգում են նաև այն եզրակացության, որ արվանից գիրը

³² J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé (eds.), *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*. Brepols, 2009.

իսկապես ստեղծվել է հայոց այբուբենի նմանությամբ և հավանաբար անգամ նույն անձի՝ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից: Գրքի ներածության մեջ հեղինակներ Ալեքսիճեն և Մայեն գրում են.

«We know that the 26 additional letters of the Albanian alphabet have similarly been inserted among the 36 letters which have an Armenian equivalent, without changing their relative order. This is a serious reason to conclude that the Albanian alphabet was derived from the Armenian and that it is likely to have been created in the same circle, perhaps by the same person.», էջ xxiv.

Աղվանից գրի ուսումնասիրության արդյունքում պարզվեց նաև, որ աղվանից տառերի թե՛ ձևերի և թե՛ հնչյունային վերականգնվող արժեքների միջև հայկական և սինայական ձեռագրերում նշանակալի տարամիտումներ կան, ինչը փորձ արվեց քաջատրեյու այն հանգամանքով, որ հայկական ձեռագիրը գրի է առնվել այն ժամանակ, երբ «գրական» աղվաներենն արդեն դուրս էր մղվել գործածությունից, իսկ այբուբենն ու դրա հնչյունային արժեքները՝ գրեթե մոռացվել: Այդուհանդերձ, ճշտված այբուբենում նշանների զգալի մասի ընթերցումները (ուստիև՝ աղվաներենի հնչյունակազմի վերաբերյալ ամփոփիչ եզրակա-

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՅԲՈՒՐԵՆԸ					
Չ [a]	Խ [e ⁺]	Օ [e ⁻]	Ծ [is ⁺]	Ծ [i]	Ճ [p]
Ե [b]	Հ [z]	Է [dz]	Ղ [m]	Ն [dz]	Մ [y]
Ը [g]	Ն [n]	Շ [k ⁺]	Ղ [q ⁺]	Յ [t ⁺]	Պ [ts ⁺]
Գ [d]	Վ [v]	Դ [l]	Վ [o]	Գ [p ⁺]	Դ [ts ⁻]
Ժ [c]	Ե [r]	Ծ [b]	Ե [dz]	Տ [s]	Ի [w]
Ս [z]	Դ [l]	Վ [q ⁺]	Ժ [f]	Լ [r]	Վ [p ⁺]
Ը [e ⁻]	Լ [a]	Մ [o]	Գ [dz]	Ի [s]	Կ [k ⁺]
Բ [z]	Վ [z]	Մ [e ⁺]	Օ [o]	Խ [v]	
Ղ [e ⁻]	Ի [d]	Ձ [t ⁺]	Հ [e ⁻]	Ն [c]	

ցությունները) դեռևս թեմայան են (52 տառերից միայն 29-ի հնչյունային արժեքներն են համարվում հստակ, 23-ինը՝ պակաս վստահելի), իսկ աղվանական հնագիտական գտածոների մեծ մասը՝ առայժմ դժվարընթեռնելի և խնդրահարույց:

Աղվանից գրի վերոբերյալ տարբերակում տառանշանները գերազանցապես կրկնօրինակում են սինայական, այլ ոչ՝ հայկական ձեռագրի տառածները: Սակայն քնական է ենթադրել, որ ինչպես հայոց և վրաց, այնպես էլ աղվանից գրում ժամանակի ընթացքում պիտի ձևավորված լինեին մեզ դեռևս անհայտ բազմաթիվ գրչատեսակներ, որոնց ուշմիջնադարյան տարբերակներից մեկն էլ հավանաբար եղել է Մատենադարանի 7117 ձեռագրի գրչի տրամադրության տակ, ինչով էլ գուցե կարելի է մասամբ քաջատրեյ երկու ձեռագրերի զրգական տարբերությունները: Այդուհանդերձ, վերոբերյալ այբուբենում մի քանի դեպքերում փոքր-ինչ շեղվել ենք սինայական տառածներից՝ հոգուտ հայկական տարբերակի կամ համաչափ տառակերտման: Այս երեք տարբերակների միջև տարամիտումները բերված են ներքևի աղյուսակում: Աստղանիշով նշված տառերը չեն հանդիպում սինայական մաղագաթում, ուստի մեծագրության հեղինակները դրանք կրկնօրինակել են հայկական տարբերակից:

MS No. 7117	Ը	Դ	Շ	Լ	Յ	Վ	Պ
Sin. Geo. N 55	Գ	Կ	Ը	Ղ	Տ	Վ	Պ
Տառատեսակ	Չ	Հ	Ն	Ղ	Տ	Վ	Պ
MS No. 7117	Մ	Տ	Հ	Վ	Յ	Ձ	Ղ
Sin. Geo. N 55	*Մ	*Տ	Հ	Ի	Ե	Ձ	Ղ
Տառատեսակ	Ե	Շ	Հ	Ի	Ն	Ղ	Ղ

Նշենք, որ վերոբերյալ գլխագրերն ու ստորև կիրառվող մի քանի այլ տառատեսակներ մեր կողմից ստեղծվել են վերլուծության մեջ գրային համակարգերի հարմանությունն ու դրանց

համաչափական (իզոմետրիկ) կանոնների վերհանումը հեշտացնելու հատուկ նպատակով և չեն պատճենված հաշվարային առկա որևէ տառատեսակից: Դրանք, ըստ էության, միջինացված տառածևեր են, որոնք ճշգրտորեն չեն հետևում պատմական որևէ ժամանակամիջոցում տարածված գրչատեսակներին, այլ առավելապես ընդհանրացնում են եղած ձևերը՝ համաչափական մի բանի կանոնների համաձայն:

Օրինակի համար նշենք, որ հայոց գրի որոշ տառածևեր պատմականորեն ունեցել են մի շարք տարբերակներ, որոնցից մի բանից դրանց մոտեցնում են վրաց և աղվանից գրերի որոշ տառերի գրչագրություններին. այսպես՝ Ն տառն ունեցել է Մ ձևը, որը նույնական է աղվաներենի օ և վրացերենի ր՝ հնչյունների տառածևերին, Կ տառի համար հայտնի են աղվաներենի i և վրացերենի q՝ հնչյունների համապատասխան տառածևերը (Կ), գոյություն ունեն Զ տառի տարբերակներ՝ գրեթե կրկնող աղվանից և վրաց գրերի Ժ ձևերը. Տ-ն հնում գրվել է գերագանցապես .Դ՝ ձևով և այլն: Այնուհանդերձ, միևնույն տառին վերաբերող այս բազմապիսի գրչագրերն ընդհանրացվող համակարգում կգանազանվեն միմյանցից, բանի որ դրանք հաճախ ունեն տարբեր համաչափություններ և կազմվում են բազային մասնիկների տարածն համակցումներով: Վրաց այբուբենում իրենց հերթին կան տառանշաններ, որոնց այլագրերը (allograph) մոտ են հայկական տառերի կանոնական ձևերին:

§2. Հարավկովկասյան ընդհանրացված նշանակարգ

Այժմ տեսնենք, թե որոնք են հարավկովկասյան երեք այբուբենների համաչափական հիմնական տարրերը և որ մասնիկներից ինչպիսի զուգորդմամբ են դրանք կառուցվում:

Հնարավոր տարակարծություններից խուսափելու համար անմիջապես նշենք, որ ներկա վերլուծությունն ամենևին չի ենթադրում, թե համաչափական բերվող օրինաչափությունները Մաշտոցի կամ հայոց այբուբենի անդրախիվ վայելչագիր Դռուփա-Նոս Սամոսատուու կողմից պիտի ընկալվեին իբրև այդպիսին,

կամ թե հայոց, վրաց և աղվանից գրերի ստեղծման (կամ կանոնակարգման) ընթացքում հեղինակները (Մաշտոցը կամ այլք) կիրառել են ստորև բերվող համակարգը կամ դրա որևէ նմանակ:

Այն ընդամենը փորձ է՝ վերհանելու դարերի ընթացքում ի հայտ եկած և զարգացած գրչատեսակներում կանոնակարգված *փաստացի* տառածևերն ու մասնիկների ամբողջությունը, բանի որ հարավկովկասյան երեք պատմական այբուբենների անզամ հպանցիկ դիտարկման արդյունքում կարելի է անմիջապես նկատել, որ դրանց արտաքին նմանությունները գլխավորապես պայմանավորված են գրաֆիկական նույն կամ նման արտահայտամիջոցների կիրառմամբ:

Երևան հանելով և ի մի բերելով այս այբուբեններում տառակազմական օրինաչափությունների ատաղձը՝ կարելի է ընդլայնել դրանց կիրառական շրջանակը՝ ստեղծելով ըստ համաչափական հիմնարար կանոնների կառուցվող հնարավոր և թույլատրելի բոլոր զուգակցությունների համահավաք այբուսակ:

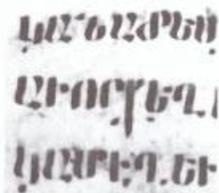
Դա և՛ կընդհանրացնի խնդրո առարկա այբուբենների գրաֆիկական պատկերը, և՛ ի ցույց կդնի համակարգի տառակազմական հնարների որչ ներուժը, ինչն իր հերթին ազատության բավարար աստիճան կընձեռի մեզ հյուսիսկովկասյան լեզուների այբուբենների ներմուծման գործում՝ *ձևաբանական* մոտեցում ցուցաբերելու համար:

Մտորդներ

Մեր վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ հայոց, վրաց և աղվանից այբուբենների տառերը կազմվում են *գծիկների, կամարների և շրջանների* (կրիվ կամ հատվող) լծորդումներով: Բացահայտորեն գերաւշտում են առաջին երկու նշանատարրերի զուգորդումները:

Հայոց այբուբենում, օրինակ, գծակամար կազմությունների թիվը 22 է (Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Ը, Ժ, Ի, Լ, Կ, Դ, Զ, Ը, Թ, Ռ, Ս, Վ, Կ, Ը, Փ, Ֆ), իսկ զուտ գծայինները՝ 4 (Է, Ը, Ծ, Ծ):

Հայկական տառածևերի որոշ միջնադարյան տարբերակներ ի հայտ են բերում տառակազմական այլ սկզբունքներ ևս: Կան այլագրեր, որոնցում, օրինակ, առկա են տառի ստորին ելուստին դեպի ձախ և ներքև ուղղված ածանցի կցման դեպքեր: Ձախից բերվող նկարում այս սկզբունքը կիրառված է հայերենի Կ տառի գրության մեջ (առաջին և երրորդ տողերի սկզբնատառերը)³³:

Սակայն, բանի որ հետագա դարերի ընթացքում վերոբերյալ

սկզբունքն իր այլագրություններով հանդերձ անհետացել է, այն որպես տառակազմական առանձին կանոն հարավկովկասյան մակածված նշանակարգում և գրչության ստանդարտացված սխեմայում չի ներառվում:

Ներկա վերլուծության մեջ չի շոշափվում նաև վիմագրության մեջ և կնիքներում տեղի խնայողության նպատակով հաճախ կիրառվող կցագրությունների (կապգրությունների) խնդիրը:

Նման հորինվածքների կազմման հիմնական ոճական հնարքը մի բանի տառերի միավորումն է անընդհատ և վառ արտահայտված ուղղածից տեսքով ծնողում՝ լրացված քոլոր անհրաժեշտ ածանցներով: Շրջանաձև տառերի դեպքում կիրառվում էր նշանի բոլորակներում տառերի պարիսպման մեթոդը:

Աջից ներկայացված է կապգրերի երկու օրինակ վրաց (վերին) և հայոց (ստորին) վիմագրությունից: Նշենք, որ նման կցագրերի բանաձևը բավականին մեծ է, իսկ դրանց տառաստեղծ ներուժը՝ երբեմն ավելի բարձր, քան վերը վերլուծված քոլոր միաձևորդ ձևերինը:

ՎՐ - Գ

ՊՊՄ - ՊՊՐ

ՄԱՍ 9. ԿՈՎԿԱՅԱՆ ԱՅՐՈՒԲԵՆ

§ 1. Հյուսիսկովկասյան լեզուները և հարավկովկասյան («մաշտոցյան») ընդհանրացված նշանակարգը

Քննելով և վերհանելով Հարավային Կովկասի և Հայկական Լեռնաշխարհի պատմական այբուբեններում գործող տառակազմական քոլոր սկզբունքները՝ Նախորդ գլխում ընդհանրացրինք դրանցում առկա տառերը՝ օրինաչափորեն ձևավորելով կանոնավոր նշանակարգ՝ օժտված ներքին լայն բազմազանությամբ և կառուցողական խոշոր ներուժով:

Համեմատելով մակածված համակարգը հյուսիսկովկասյան լեզուների կատարյալ հնչյունային գրամար պահանջվող նշանների բանալի հետ՝ հեշտորեն կարելի է համոզվել, որ այն լիովին բավարարում է խնդրի քոլոր հնարավոր պահանջները:

Ավելին, դրանում ծնող է ածանցյալ ձևերի հարստությունն ու դիրքային բազմազանությունը թույլ են տալիս Նոր տառածևերին հնչյունային արժեքներ վերագրելիս ցուցաբերել *ձևաբանական* մոտեցում, ինչը գործառության իմաստով որոշակի նմանություն է առաջ բերում վանկագրի *արուզիդա* կոչվող տեսակի նշանակերտման սկզբունքների հետ:

Գրի այս տեսանյւղ սովորական վանկագրից տարբերվում է նրանով, որ եթե «ճշմարիտ» վանկագրում յուրաքանչյուր նշանի տեսքն ուրույն է և անկախ մյուսներից (սեպագիր, խեթա-լուվիական, կրետական, կիպրական և ճապոնական վանկագրեր, չեռոկի գիր և այլն), ապա արուզիդայում Նույն բաղաձայնով սկսվող վանկանշաններն ունեն նման կազմություն, իսկ ձայնավորային վերջավորություններն արտահայտվում են *ծնորդ* նշանին (որը սովորաբար «բաղաձայն + a» վանկի նշանն է) տարբեր մասնիկային ածանցում-հավելումներով: Արուզիդան 80-100 գրանշան պարունակող համակարգերի պարզագույն և ամենահարմար տարբերակն է, բանի որ կառուցվում է ձևաբանորեն, այսինքն՝ միանգամայն բավարար է ինչել միայն ծնող ձևերը և ածանցման կանոնները: Ներքևի աղյուսակում բերված են թթվկական արուզիդայի որոշ նշաններ, որոնց կառուցումն ասավելագույն պարզությամբ է նկարագրում վերննշյալ սկզբունքը:

³³ Ձեռագիր ՄՄ10680, 119ա: Լուսապանձեղը՝ ըստ Michael E. Stone, Dickran Kouymjian, and Henning Lehmann. Album of Armenian Paleography, Aarhus University Press and Holy See of Etchmiadzin, 2006.

Եթովպական արուզիայի կանոնները

	(+ā)	+u	+i	+a	+e	+ə	+o
s	ሰ	ሱ	ሲ	ሳ	ሴ	ሶ	ሶ
ṣ	ሸ	ሹ	ሺ	ሻ	ሼ	ሽ	ሾ
b	በ	ቡ	ቢ	ባ	ቤ	ቦ	ቦ
d	ደ	ዱ	ዲ	ዳ	ዴ	ዶ	ዶ

Հյուսիսկովկասյան ծրագրվող այբուբենում, ըստ հնչյունաբանության բաժնում բերվող ընդհանրացված հնչյունակարգի (էջ 36), պիտի լինի մոտ հարյուր տառանշան (ուլցիտերնի 86 բաղաձայներին պիտի գումարվեն արիագներենում, աղջղերենում և արագերենում առկա հավելյալ հնչյունները, ինչպես նաև՝ ձայնավորների ամբողջությունը), եթե ցանկանում ենք ստեղծել լիարժեք և կատարյալ հնչյունային այբուբեն:

Սակայն հարյուրին մոտ նշանների մտապահումն այնքան էլ հեշտ չէ՝ հաշվի առնելով երկրորդային արտաբերումների, միևնույն արտաբերման տեղի, սակայն տարբեր լեզվադիրքերի բաղաձայների մեծ քանակությունն ու դրանց մեծ ինչումը, ինչը կարող է խառնաշփոթ ստեղծել հստակ և տրամաբանված համակարգի բացակայության և տառաձևերի կամայական ընտրության պարագայում:

Ուստի նշանակարգին առավելագույն պարզություն հաղորդելու և տառերի մտապահումը դյուրացնելու համար հարկ է խնդրին մոտենալ ձևաբանորեն և կիրառել այնպիսի մոտեցումներ, որոնք երկայնք մասն կլինեն արուզիայներում տարածում գտած կանոններին:

Ուստիև հարկավոր է հարավկովկասյան վերոբերյալ ընդհանրացված նշանակարգից ընտրել և առանձնացնել տառակազմական սկզբունքների այնպիսի հանրագումար, որը թույլ կտա լուծել ամառադիր խնդիրն առավելագույն պարզությամբ:

Ընդհանուր առմամբ, զուտ հնչյունային վանկագրերը՝ պատմական, թե մասնակալից, պարունակում են նշանների մոտ կամ ավելի մեծ քանակ, եթե ընդգրկենք նաև կապարությունները, որոնք սովորաբար մեծ բազմազանություն են ի հայտ բերում:

Մակածված ամբողջական համակարգի ներուժը, ինչպես երևում է, տասնապատիկ գերազանցում է Գարավային Կովկասի երեք լեզուների գրառման համար անհրաժեշտ տառաձևերի բազային քանակը, ընդգրկում է խնդրո առարկա երեք այբուբենների բոլոր տառաձևերը, իսկ տառակերտման կանոնների և անկախ այբուբենների համակարգային կառուցման առումներով ընձեռում է բացառիկ հնարավորություններ: Նրանում ի ցույց են դրված 400-ից ավելի նշաններ՝ կառուցվող ծնորդ ձևերին տարբեր եղանակներով և տարբեր դիրքերում ածանցների որոշակի խմբի հարակցմամբ:

Այսպիսով, բուն նշանային համակարգն եռայնաբեր է՝ կամարները, գծիկները, շրջանները և այլն լծորդվում են երեք ուղղահայաց (Ղ, Ի, Կ) և երեք հորիզոնական դիրքերում (Ղ, Դ, Դ):

Կամարակիր բոլոր տառերն ունեն բոլորակ տարբերակներ (Կ→Կ, Ի→Ի, Լ→Լ, Դ→Դ, Ե→Ե, Զ→Զ, Է→Է):

Ածանցումներում այն ձախից միաստիճան է՝ կիրառվում է միայն ձախ վերնածանցը (Լ→Լ), իսկ աջից և կետտրոնից՝ տռաստիճան և՛ աջակողմյան ածանցի (Դ→Դ, Դ, Դ), և՛ հատուղի (Լ→Լ, Է, Է) դեպքերում:

Կան գծային (Ջ, >, Ճ), շրջանային (Չ, Օ, Փ) և այլ (Խ, Կ, Է) մասնիկներով կառուցվող գրանշաններ, որոնց ածանցման տարբերակները յուրաքանչյուր դեպքում կախված են առանձին նշանների ընձեռած հնարավորություններից:

Ավածից անմիջապես ակնհայտ է դառնում, որ այբբենա-կերտման ձևաբանական մոտեցումը պիտի հենվի հետևյալ երկու հիմնարար սկզբունքների վրա.

ա) պարզագույն գծագրական տեսքի տառաձևերը համապատասխանեցնել պարզագույն արտաբերմամբ հնչյուններին,

բ) ձայնավորման աստիճաններն ու համարտաբերումների տեսակներն արտահայտել ածանցումների կիրառմամբ:

Հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչողական բոլոր առանձնահատկությունները հաշվի առնելով՝ բազմապիսի տարբերակների դիտարկումից հետո իբրև առավելագույն ներդաշնակությամբ

օժտված նշանակարգի կառուցման հիմք՝ ընդունել ենք *բաղաձայնակերտման* հետևյալ կանոնների ամբողջությունը:

1. Ձայնավորման եռաստիճան համակարգ.

ա. նշանների պարզագույն տարբերակները՝ ծնորդները, վերագրվում են ձայնավորման գոյական աստիճանով բաղաձայնեղիս՝ խուլ **շլեղներին**,

բ. **ձայնեղացում**ն արտահայտվում է ծնորդ տառածևի միջևամասին աջից կցվող ածանցով ($\Gamma \rightarrow \text{Բ}$),

գ. **արտամղման** բաղաձայները կառուցվում են ծնորդի ստորին անկյունին աջից կցվող ածանցով ($\Gamma \rightarrow \text{Ը}$);

2. Երկրորդային արտաբերումների համակարգ.

ա. **շրթնայնացում**ն արտահայտվում է ծնորդ տառանշանի բոլորմամբ ($\Gamma \rightarrow \text{Ք}$),

բ. **քնայնացում**ը պատկերվում է ծնորդ տառածևի վերին անկյունին ձայնից կցվող ածանցով ($\text{Ս} \rightarrow \text{Ս}$),

գ. **ընկանայնացում**ը ցուցադրվում է այիքածև հատողի միջոցով՝ անկախ ուղղահայաց դիրքից ($\text{I} \rightarrow \text{Է, Է, Է}$), սակայն առավելապես հավելագրվում է ծնորդի վերևամասին (Շ),

դ. բաղաձայների ուժգնությունը գրառվում է տառանշանի կրկնությամբ:

Ձայնավորման աստիճանների և երկրորդային արտաբերումների գրառման բոլոր վերոբերյալ կանոնները կարող են ազատ փոխզուգակցվել և համատեղվել միևնույն ծնորդում՝ ձևավորելով *բազմաձայն* նշաններ: Այդպես ստեղծված տառածևներն արտաբերման հարցում շփոթության հանգեցնել չեն կարող, քանի որ ընտրված կանոնների ամբողջությունը՝ արտասանական նրբությունների գրանցման տարաբնույթ ձևերի կիրառումը, բացառում է որևիցե համընկում գանազան հնչյունների արդուևարար տառանշաններում: Պարզաբանեք այս համագամանքն առանձին օրինակների օգնությամբ:

Այսպես, քնայնացման նշանակումը չի խանգարում շրթնայ -

նացման արտահայտմանը ($\text{Լ} \leftrightarrow \text{Ն}$), իսկ վերջինս չի խոչընդոտում ընկանայնացման մասնիկի գործածմանը ($\text{Ք} \leftrightarrow \text{Ք}$): Քնայնացման կանոնը, մինչդեռ, կարող է խոչընդոտել ընկանայնացման արտահայտմանը, եթե հատողը կցվում է նշանի վերևամասին ($\text{Լ} \times \text{Շ}$): Սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, սույն կանոնակարգը մշակված է *բացատապես* կովկասյան լեզուների յուրահատկությունների հաշվառմամբ, որոնցում երբևէ չի հանդիպում բաղաձայների միաժամանակյա քնայնացում և ընկանայնացում: Եթե նույնիսկ նման համարտաբերում (քմընկանայնացում) գոյություն ունենար, ընկանայնացման գրառման անկախությունը հատող ածանցի ուղղահայաց դիրքից բավարար ազատության աստիճան կընձեռե գրաֆիկայում այս երկու համարտաբերումների չվերա - դրվող զուգորդման համար:

Ինչ վերաբերում է ձայնավորման և երկրորդային արտաբերումների համատեղմանը, ապա այս հարցում ևս ամրակայված կանոնները փոխադարձ շփոթ առաջացնել չեն կարող, բանգի գործածում են գրաֆիկական տարբեր արտահայտչաձևեր: Այսպես, շրթնայնացման դեպքում բոլորումը ($\Gamma \rightarrow \text{Ք}$), իսկ քնայնացման դեպքում՝ ձայն վերևածանցումը ($\text{Վ} \rightarrow \text{Վ}$) թույլ են տալիս անխառն կերպով կիրառել ձայնավորման աշակողմյան ածանցների համակարգը ($\text{Ք} \rightarrow \text{Ք, Ք; Վ} \rightarrow \text{Վ, Վ}$):

Նշեք, որ սրանով է բացատրվում նաև այն, որ ածանցների ձևաբանական համակարգում չի ընդգրկվել աջ վերևածանցը ($\text{Ս} \rightarrow \text{Ս}$), բանի որ ծնորդ նշանի համաժամանակյա քնայնացման դեպքում երկածանց որոշ արդյունարար տառածևեր կարող էին շփոթվել ընկանայնացման գրառության հետ ($\text{Վ} +$ աջ վերև - ծանց $\rightarrow \text{Վ}$, ինչն ինքնին, ըստ ընտրված սկզբունքների, Վ ծնորդի ընկանայնացման կանոնավոր արդյունանշանն է):

Այսպիսով, հարավկովկասյան երեք այբուբենների տառանշաններում ծագումնային և գրաբանական առանձնահատկությունների արդյունքում պատմականորեն և միմյանցից անկախ առաջացած և որևէ հատուկ նշանակություն չունեցող հավելորդ գծիկ-ածանցներին այս մոտեցմամբ հատկացվում է ձևաբանական և համակարգային գործառույթ, ինչում և իր արտահայտու -

թյունն է գտնում արուզիղաների կառուցվածքային մոտեցումների հետ նմանությունը:

Սահմանված կանոններն իրենց հերթին պարտադրում են ծնորդ նշանների տրանսբանված ընտրություն:

Այսպես օրինակ, ինչպես վերը համոզվեցինք, Ը ծնորդը չի կարող կիրառվել այն հնչյունների համար, որոնք ունեն արտամղման աստիճան, քանի որ վերջինս գրառվում է ստորին աջ ածանցի հավելմամբ, որը ներդաշնակության վերոնշյալ նկատառումներից էլնելով չի կարող կցվել կամարի կորույթին:

Նույնաբար՝ Բ ծնորդը չի կարող վերագրվել այնպիսի հնչյունների, որոնք կարող են հանդես գալ բնայնացմամբ (կորույթին ածանցի համակցումը բացառող միևնույն սկզբունքով), իսկ Ի ծնորդն անհարմար է ձայնեղ տարբերակ պարունակող բաղաձայների շարքերում, քանի որ ձայնեղի Ի տառածան այդպիսով ձեռք կբերի լայն և շարվածքի տեսանկյունից անհարմար տեսք:

Միևնույն ժամանակ, Լ ծնորդն ավելի քան հարմար է հնչյունների այն դասերում, որոնք ունեն շրթնայնացած, բնայնացած, ըմպանայնացած, շրթնըմպանայնացած արտաբերումներ ձայնավորման սակայն միայն ձայնեղ և շլեղեղ աստիճաններով:

Նմանապես՝ Կ ծնորդը, օրինակ, հարմար է այն դասերում, որոնցում բացակայում է ձայնեղ բաղադրիչը, սակայն կան վերը նշված երկրորդային բոլոր արտաբերումները և ավելին՝ արկա է նաև արտամղման տարբերակը: Այս ծնորդների հնարավոր ձևերի բազմությունը ներկայացնում ենք հաջորդ էջի աղյուսակում, որում, ինչպես ստորև ամենուր, C տառով հապավված են պարզ բաղաձայները (consonants), իսկ երկրորդային արտաբերումներն արտահայտվում են ՄԻՎ ժտանդակ նշաններով (տե՛ս Մաս Ա, §2):

Այսպիսով, ծնորդների ընտրությանը տառածների արդյունավետ գործածման տեսանկյունից մոտենալիս պարզ է դառնում, որ եռաստիճան (շլեղեղ-ձայնեղ-արտամղման) ձայնավորում ունեցող հնչյուններին պետք է վերագրել վերից (Բ, Գ, Կ) կամ ձախից (Կ, Կ, Պ) կցվող կամարներով նշաններ, իսկ երկաստիճան (շլեղեղ-ձայնեղ) ձայնավորմամբ հնչյուններին՝ վարից (Ճ, Լ, Ծ, Ժ, Զ):

Եթե բաղաձայների երկրորդային արտաբերումներում առկա են բնայնացած և ըմպանայնացած տարբերակներ, ապա հարմար են այն ծնորդները, որոնք վերնամասում ավարտվում են ուղղագծով համապատասխան ածանցների հավելումը հնարավոր դարձնելու համար (Կ, Կ, Լ, Ժ), իսկ եթե նույն հնչյուններն ունեն նաև արտամղման տարբերակներ, ապա ուղղագծով պիտի ավարտվեն նաև վարից՝ Կ, Կ (ստորին աջ ածանցի հավելման համար):

Երկաստիճան ձայնավորմամբ այն հնչյունները, որոնք շրթնայնացումից բացի երկրորդային արտաբերման այլ տեսակ չունեն, կարող են նշանակվել երկվամար տառածներով (Չ, Զ, Ժ), քանի որ դրանց, բացի ձայնեղացման միջին գծիկից, այլ ածանցումներ հարկավոր չեն:

Վեցից բերվող աղյուսակում պատկերված են նման տառածների որոշ օրինակներ:

Այս կանոնների ամբողջությունը թույլ է տալիս նույնիսկ ստույգ չիմանալով առանձին նշանների արտասանության հստակ տեղը՝ յուրաքանչյուր տառի արտաբերման տեսքից արդեն անմիջապես բխեցնել դրա ձայնավորման և համարտաբերման բոլոր առանձնահատկությունները, իսկ որոշ բացահայտ դեպքերում՝ նաև կանխագուշակել դրանց

	Տրվ	Ը	Ը ^ա	Ը ^բ	Ը ^գ	Ը ^ա
Բ	շլեղ	Բ	Բ	բ	բ	բ
	ձայնեղ	բ	բ	բ	բ	բ
	արտ.	բ	բ	բ	բ	բ
Ի	շլեղ	Ի	Ի	ի	ի	ի
	արտ.	ի	ի	ի	ի	ի
Կ	շլեղ	Կ	Կ	կ	կ	կ
	արտ.	կ	կ	կ	կ	կ
Լ	շլեղ	Լ	Լ	լ	լ	լ
	ձայնեղ	լ	լ	լ	լ	լ

	Տրվ	Ը	Ը ^ա	Ը ^բ	Ը ^գ	Ը ^ա
Ն	շլեղ	Ն	Ն	ն	ն	ն
	ձայնեղ	ն	ն	ն	ն	ն
Չ	շլեղ	Չ	Չ	չ	չ	չ
	ձայնեղ	չ	չ	չ	չ	չ

արտասանության միջոցը: Տուգարդեթ դա Ե նշանի օրինակով, որի կազմությունը (միջին գծի բացակայություն, կամարի բոլորակ ձև, վերին հատուղի առկայություն) հստակորեն ցույց է տալիս, որ այն չնչեղ շրթնայնացած-ըմպանայնացած (այսինքն՝ շրթնըմպանայնացած) հնչյուն է, ավելին՝ ծագում է Լ ծնորդից, որն ունի արտաբերման միևնույն տեղն ու միջոցը: Հետևելով այս տրամաբանությանը՝ իբրև հավելում կարելի է հետևեցնել, որ վերջինիս ձայնը տարբերակը պիտի լինի Ե նշանածևը, իսկ շարքի արտամղման անդամ, ելնելով ներդաշնակության վերն ընդունված սկզբունքներից, առհասարակ գոյություն չունի:

Ելյալ կանոններն իրենց ամբողջության մեջ կիրառվում են միայն բաղաձայնակերտման համար: *Ձայնավորների* պարագայում ձայնավորման կանոնները, ըստ էության, իմաստագուրկ են, համապատասխան ածանցները կորցնում են ձևաբանական արժեքը և ստանում անկախ կիրառություն: Միևնույն ժամանակ, երկրորդային արտաբերումների համակարգը կարող է ձայնավորներում մասնակիորեն գործածվել:

Վերոբերյալ և այլ դիտարկումների արդյունքում ընտրված և կիրառվող տառանշանների լրիվ համակարգն ու դրա բնութագիրը կտրվի իր տեղում, իսկ առայժմ, ամփոփելով ընդհանուր բնույթի դատողությունները, անցնենք հյուսիսկովկասյան լեզուների համար նոր այբուբենների ներմուծմանը:

§2. Նոր այբուբեններ

Հյուսիսկովկասյան լեզուները, ինչպես բազմիցս արդեն նշվեց, պատկանում են երկու անկախ լեզվաընտանիքների, որոնց հնչյունական կառուցվածքները, չնայած ակնառու ընդհանրություններին, մի շարք գծերում միանյակից էական տարբերություններ են ցուցաբերում:

Դրանց հիմնական մասը վերաբերում է ետկապճային շարքերի բաղաձայններին, որոնք արևմտյան լեզվաընտանիքում երեք տարբեր երանգավորում ունեն՝ կան կատարային, շեղբային և փակ-շեղբային շփականներ ու կիսաշփականներ, իսկ արևել-

յանում՝ երկու, ընդ որում շփականները՝ կատարային դիրքի, կիսաշփականները՝ շեղբային:

Արևմտկովկասյան լեզուներ	Ետկապճայիններ		
	կատարային	շեղբային	փակ-շեղբային
Կիսաշփական	շեղբ	tʃ	tʃ
	ձայնեղ	dʒ	dʒ
	արտ.	tʃʰ	tʃʰ
Ելյալ	շփան	ʃ	ʃ
	ձայնեղ	ʒ	ʒ

Արևելակովկասյան լեզուներ	Ետկապճայիններ		
	կատարային	շեղբային	փակ-շեղբային
Կիսաշփական	շփան		tʃ
	ձայնեղ		dʒ
	արտ.		tʃʰ
Ելյալ	շփան	ʃ	
	ձայնեղ	ʒ	

Բացի այդ, արևելյան լեզուներն ունեն կողայինների մեծ բազմազանություն (l, ʎ, ɬ, tʃ, tʃʰ, tʃʰ; ɬ, ʎ, ɬ; kʃ, kʃʰ), արևմտյանները՝ առավելագույն դեպքում չորս կողային (l, ʎ, ɬ, ʎʰ):

Արևելյան լեզուներում հանդիպում են վեղարային և լեզվակային կիսաշփականներ (kx, kxʰ, kx; kxʰ; qʃ, qʃʰ, qʃʰ; qʃʰ), միևնույն արևմտյաններում դրանք բացակայում են: Արևմտայիններն արևելակովկասյան լեզուներում մակկողորդային են (ʃ, ɬ, ʎ), արևմտակովկասյաններում՝ ըմպանային (ʎ, ɬ, ʎ) և այլն:

Քանի որ խնդիրն այնպիսի համակարգի ստեղծումն է, որն ընդհանրական կլինի կովկասյան բոլոր լեզուների համար և գերծ՝ նշանների շփոթից ու վերադրումներից, ապա հարկ է կառուցել այնպիսի նշանակարգ, որն իր հիմքում կներառի հնչյունների կազմավորման բոլոր հնարավոր տեղերն ու միջոցները, ձայնավորման կամ երկրորդային արտաբերման բոլոր աստիճաններն ու հնարավոր երանգավորումները:

Սա, անշուշտ, լուծելի է՝ աջի առաջ ունենալով հարավկովկասյան մակածված համակարգի ներուժը և ընձեռած հնարավորությունները, սակայն անհարմար՝ նշանների արդյունավետ գործածման տեսանկյունից, քանի որ մի լեզվաընտանիքում

Աղյուսակում տեղի խնայողության նկատառումով բաց է թողնված բնային բաղաձայների սյունակը, իսկ բնային նայը (յ) և իր շրթնայնացած տարբերակը (յը) ներառված են շեղբային (թմայնացած) ետկապճայինների սյունակում:

Ներմուծված համակարգում բոլոր տառանշանների վերլուծությանը և դրանց ընտրության հիմնավորումներին մեկ ամ մեկ չենք անդրադառնա, սակայն որոշ տառանքների գրաֆիկան պարզաբանման կարիք ունի: Մասնավորապես, առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե շեղբային ետկապճային կիսաշփականների և կրանց շրթնայնացած տարբերակների տառերը չեն համապատասխանում ընդունված բազային կանոններին: Իրականում, սակայն, դրանք շեղագծի տարբերակների այլագրեր են:

Ստորև բերված է դրանց կառուցման աղյուսակը, որում շրթնայնացման և ձայնավորման կանոններին համապատասխանող բոլորակումներն ու ածանցումները ցույց են տրված մոխրագույնի երանգներով: Ձախս վերնածանցի՝ բնայնացման ցուցի հավելումը շեղագծին ներմուծվել է ոչ միայն գեղագիտական նկատառումներով, այլև ցուցադրելու, որ շեղբային ետկապճայիններն օժտված են թեթև բնայնացմամբ:

	տիպ	չնշեղ	ձայնեղ	արտ.
C	կանոնավոր ձև	/	/	/
	այլագիր	ʃ	ʃ̣	ʃ̣
C ^w	կանոնավոր ձև	/	/	/
	այլագիր	ʃ̣	ʃ̣̣	ʃ̣̣

տառումներով, այլև ցուցադրելու, որ շեղբային ետկապճայիններն օժտված են թեթև բնայնացմամբ:

Այբուբենում հիմնարար կանոններից անշան շեղումներ այնուամենայնիվ կան, որոնք, սակայն, կրում են մտածված բնույթ: Պարզաբանենք այս հանգամանքն *ընկանայնացման* ածանցով կառուցված *արտամղման շփականների* օրինակով՝ յ (S) → յ (S'), Ծ (S''); ձ (H) → ձ (H); Փ (F) → Փ (F) և այլն: Այս շեղումը պայմանավորված է նրանով, որ արտամղման շփականները բացառիկ հազվագուրտ հնչյուններ են ոչ միայն աշխարհի, այլև բուն կովկասյան լեզվաընտանիքներում, և հանդիպում են միայն չերեքեղերում (F, F', S', S''), ուրբիսերում (F) և արագերում (F', F''), ուստի ծնող ձևերի օգտագործման արդյունավետությունը չպակասեցնելու

նկատառումով չեն ցանկացել խախտել շփականների՝ ստորին կորույթով ավարտվելու ընդհանուր կանոնը և, օգտվելով ետկապճային շփականներում ընկանայնացման բացակայությունից, արտամղումը ներկայացրել ենք հասող ածանցով:

Եղում կա շրթնային շփականներում ևս, ուր, ելնելով Փ տառանշանի գրաֆիկական առանձնահատկություններից և արտամղման շփականների արտահայտման վերը նկարագրված յուրահատկությունից, ձայնեղացումն արտահայտել ենք ոչ թե միջին, այլ ստորին աջ ածանցով՝ Փ (F) → Փ (v):

Ակատենք նաև, որ ձայնավորման ածանցների համակարգը չի կիրառվում, երբ ծնորդն և ուղղածիճն է, որը գործածվում է անկախ տառանքների կառուցման նպատակով: Այսպես, ձայնեղ ընկանային շփականին (S) համապատասխանեցրել ենք T նշանը՝ կազմված ընկանայնացումը (') նշող հատողի պարզագույն հավելվմամբ պարզագույն և ծնորդին: Զմային նայը՝ 1 (j), կառուցվել է նույն ծնորդին բնայնացման մասնիկի (f) հարակցմամբ: Ծնեղ կոկորդային պայթականը (?) ևս նշանակվել է հատողով, սակայն միջին դիրքում +: Անկախ կազմություններ են L (r) և L (w) տառանշանները, և, իհարկե, այս բոլորից անկախ է բուն 1 ծնորդը, որը վերագրվել է i ձայնավորին, որն իր հերթին գուրկ է ածանցում պահանջող երկրորդային արտաբերմամբ տարբերակներից: Ուղղածիճից սերող բոլոր այս *կիսածնորդ* ձևերում անհրաժեշտության դեպքում կարելի է գործածել ածանցումների երկրորդ խմբի՝ համարտաբերումների պատկերման բոլոր չորս կանոնները, թեթ դրանք չեն հանգեցնում արդյունարար ձևերի շփոթի:

Բաղաձայնական աղյուսակում տառանքների տարբերությունների շեշտման, ինչպես նաև շարվածքում տեղի խնայողության նկատառումներից ելնելով՝ նպատակահարմար է որոշ այլագրեր կիրառությունը, որոնցով կփոխարինենք մի քանի կանոնական նշաններ առանձին լեզուների հնչյունակարգերի նկարագրության ժամանակ: Ներկայացնենք դրանց ընտրության պատճառները համապատասխան օրինակներով:

Համակարգայնորեն փնտելվ լրիվ և տրամաբանված՝ տեքստի շարվածքի տեսանկյունից որոշ տառանշաններ կարող են ան-

հարմարություն առաջացնել: Այդպիսին են, օրինակ, Ղ և Պ: Ե տառակշանները, որոնք երկու կողմերից էլ բացատներ են թողնում: Սրանցից առաջինը հայոց գրում դարերի ընթացքում տեղի ունեցած Ջ → Տ փոփոխության հիմնավորմամբ կարելի է փոխարինել ? այլազրով, որը և՛ ավելի համաչափ է, և՛ շարվածքում պակաս տեղատար: Ածանցավոր Պ: նշանը կարելի է փոխատեղել ծանրության կենտրոնի համաչափ բաշխմամբ Օ տառակշանով:

Ավանդ	Ավանդ
Պ	Պ
Յ	Յ
Ջ	Ջ
Ջ	Պ
Ղ	Ղ
Պ	Օ
Օ	Տ

ներուծի սահմանափակության հետևանքով գրեթե չեն ընդգրկվել նորամուծ այբուբենում: Այս հանգամանքով է պայմանավորված Ձ, Ճ, Չ, Շ այլազրերի ընտրությունը:

Արևմտակովկասյան լեզուների ձայնավորների համակարգն անհամեմատ ավելի պարզ է, քան բաղաձայնայինը: Իմաստագետ է 2-3 ձայնավոր, սակայն լեզվական փոխառություններում հնչյունների ճշգրիտ արտացոլման նկատառումներից ելնելով՝ ներմուծել ենք ձայնավորների լիակատար սիստեմ, որն անփոփոխ կպատճենվի նաև արևելակովկասյան լեզուներում, ուր դրանք երանգավորումների առատության շնորհիվ զգալիորեն ավելի լայն բազմազանություն ունեն: Այս համակարգը, անշուշտ, չի ընդգրկում ՄՅԱ բոլոր ձայնավորները, սակայն գործնական տեսանկյունից առավել քան բավարար է:

	Դիմաճն		Կենտրոնական		Ետին	
	V	V*	V	V*	V	V*
Փակ	ի	ի	յ	յ	օ	ու
Միջին	է	է	թ	թ	օ	օ
Բաց	ա		ա		ա	

Կրկնեք, որ ձայնավորների դեպքում ածանցումներին չի վերագրվում ձևաբանական նույն իմաստը, ինչ բաղաձայններում, իսկ յուրաքանչյուր առանձին լեզվում, կախված դրանում ձայնավորների երանգավորման տեսակներից, ածանցները կիրառվում են յուրովի: Առանց իմաստային կոնկրետ արժեքի վերագրման՝ ձայնավորային համակարգի որոշ տառերի ածանցման ներուժը ցուցադրված է աջի աղյուսակում:

Ս	Ի	Ն	Ն
Մ	Բ	Մ	
Ա	Լ	Ն	Լ
Ը	Ը		
Ի		Ի	Ի
Է		Է	Է
Ո	Ո	Ո	Ո

Այսպիսով, արուզիդաների նմանությամբ ձևաբանական մի բանի հնարքների կիրառումը մեզ հնարավորություն ընձեռեց արևմտակովկասյան լեզուների համապատասխանեցնելու այբբենականության կառուցումը օժտված հնչյունային նշանների մի լիարժեք համակարգ՝ այբուբեն, որն ընդգրկում է այդ լեզվաբանակաբոլոր լեզուների հնչյունների բազմությունն ուրույն և անխառն տառածներով:

Ներմուծված այբուբենը կարող է լինել միատեղ (unicase)՝ բաղկացած տառերի միայն մեկ ձևից (տվյալ դեպքում՝ մեծատառերից, ինչպես բոլոր դասական վանկագրերը, աքջադեղները, արուզիդաները, վրաց արդի միտերոլի՝ «ասպետական» այբուբենը), կամ երկտեղով՝ բաղկացած մեծատառերից և փոքրատառերից, ինչպես եվրոպական դասական և արդի այբուբենները:

Յուսիկովկասյան այբուբենի փոքրատառ ձևերը մշակվել են հայկական և հին վրացական այբուբեններից վերցված զուգահեռ օրինակների նմանությամբ և կառուցողական ընդհանուր օրինա-

Տառերի այբբենական հերթակարգը

Լսախորդ բոլոր բննարկումներում լեզուների ներկայացման ընթացքում հիմնականում ցուցադրվում էին ընդհանրացված հնչյունական աղյուսակները ՄՄԱ եզրութաբանությամբ և նշանակումներով: Դա մի կողմից՝ դյուրացնում էր հյուսիսիսկովկասյան բարդ հնչյունաբանության համակարգված ընկալումը, մյուսից՝ հավելյալ բարդություններ հարուցում էրանց համար, ովքեր սովոր են նշանների այբբենական հերթակարգին:

Ուստի, նյութի հետագա շարադրանքը և նոր այբուբենների ավարտուն ներկայացումը պարզեցնելու նպատակով առաջարկվող գրային համակարգերում անհրաժեշտ է սահմանել *տառերի հերթագայության որոշակի ձևակարգ:*

Արդի այբուբենների, արքադների և արգելիդաների մեծամասնության տառերի հերթակարգն իր հիմքում պատճենում է դրանց բոլորի նախահիմք փյունիկյան գրի ատաղձը, ինչն էլ հունական այբուբենի *α, β, γ, δ, ε*, լատինականի *a, b, c, d, e*, հայկականի *ա, բ, գ, դ, ե, վ*րացականի *ⴁ, ⴂ, ⴃ, ⴄ, ⴅ, ⴆ, ⴇ, ⴈ*, ռուսականի *а, б, в, г, д, е* և այլոց շարքերի հարանմանության գլխավոր պատճառն է, քանի որ դրանք բոլորն էլ սերում են փյունիկյան գրի $\leftarrow \text{ }^3 (a), \text{ }^3 b, \text{ }^3 \gamma, \text{ }^4 d, \text{ }^4 \text{ }^3 h \dots$ հերթակարգից:

Այն լեզուները, որոնք ունեն աղբյուր այբուբենից տարբեր հնչակագմ, դրա աղպպտացման ընթացքում կամ կրճատել են վերջինիս տառաբանակը, կամ կիրառել նշանների զուգորդումներ, կամ էլ որոշակի տրամաբանությամբ այբուբենի նշանացակ են ներմուծել նոր տառեր՝ վերափոխելով դրա հերթակարգը: Այսպես, հին վրացական այբուբենը հունական բնօրինակում բացակա հնչյունների նշանները հավելում է գերազանցապես ցանկի վերջնամասում, իսկ հայոց և աղվանից այբուբենները՝ բաշխելով ներառում հիմնական հաջորդականություն:

Հյուսիսիսկովկասյան լեզուների արդի սլավոնատառ այբուբեններում տառերի հաջորդականությունը հիմնականում կրկնում է ռուսաց գրի հերթակարգը, իսկ վերջինում բացակա հնչյունների տառաձևերը ներմուծվում են ըստ հնչական մերձավորության՝ համապատասխան տառերից հետո: Թողնելով մի կողմ այս փաս-

տի բննադատությունը, նշենք, որ այն, դասական այբուբենների պես, հիմնված է միայն մեկ՝ փոխառության հանգամանքի վրա, ինչի դրական և բացասական կողմերը հանգամանալիորեն ներկայացվել են ռուսատառ այբուբենների գրաբանական համատեղելիության բնության ընթացքում (տե՛ս Մաս Ա, §6):

Ներկա մոտեցմամբ, սակայն, շնորհիվ նրա, որ նորամուծյ այբուբեններն ինքնուրույն են և անմիջականորեն չեն պատճենում գոյություն ունեցող գրային համակարգերը, դրանց այբբենական հերթակարգերը ևս կլինեն յուրօրինակ, տրամաբանորեն ավելի կռու, դյուրորեն հիշվող և, միաժամանակ, պարզորեն արտահայտող հյուսիսիսկովկասյան լեզուների բարդ բնույթը:

Այբբենական հերթակարգի սահմանման համար նախօրինակ է ծառայում նույն ընդհանրացված նշանակարգը, որից վերցվում են միայն ծնորդները ձախից աջ և վերևից ներքև հերթականությամբ: Յուրաբանցյուր ծնորդ անհրաժեշտության պարագայում հաջորդվում է տվյալ լեզվին բնորոշ ձայնավորման աստիճանները և համարտաբերումներն արտահայտող տառաձևերով՝ այդ նույն հերթականությամբ: Բաղաձայնների արդյունաբար կարգն առանց արտաբերման երանգավորումների հետևյալն է.

Բ Դ Կ Կ + Դ Պ Դ Դ Բ Փ Ն Յ Գ Չ Ս Ժ Ե Յ Ի Լ Ծ Դ
p t k q ? .js tʃ te tʃ f s t j c e š x χ h h m n w r l j

Այս շարքի մեջ ապա ներառվում են ձայնավորների ընդհանրացված համակարգի ծնորդները, և արդյունքում սահմանվում է արևմտաիսկովկասյան *այբբենական հերթակարգի ատաղձը*.

Ս Բ Դ Կ Կ + Ի Դ Պ Դ Դ Ի Բ Փ Ն
a p t k e q ? i .js tʃ te i tʃ ə f s

Յ Գ Չ Ո Ս Ժ Օ Լ Յ Ի Կ Կ Ի Լ Ծ Դ
t j c u š x o χ h h m n w r l j

Այսպիսով, որոշելով տառերի այբբենական հերթագայությունը, կարող ենք ներկայացնել *ընդհանրացված արևմտակովկասյան այբուբենը*¹ համարտաբերումների երանգավորումներով և ձայնավորման աստիճաններով հանդերձ:

Արևմտակովկասյան ընդհանրացված այբուբեն

Ա	Ա	Մ	Դ	Բ	Ը	Ք	Զ	Ը	Ը	Ղ
a	æ	ɑ	p	b	pʰ	p ^h	b ^h	p ^h	b ^h	t
Դ	Ղ	Գ	Գ	Ջ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
d	j'	j ^h	d ^h	j ^h	k	g	k'	k ^h	g ^h	k ^h
Վ	Ը	Զ	Կ	Կ	Գ	Գ	Կ	Կ	Կ	Կ
k ^h	ε	ɑ	q	q'	q ^h	q ^h	q'	q ^h	q ^h	q ^h
Է	Զ	Է	Ի	Ը	Պ	Պ	Պ	Պ	Պ	Պ
?	z ^h	ʒ ^h	i	y	ts	dz	ts'	ts ^h	dz ^h	ts ^h
Պ	Ղ	Ճ	Շ	Ճ	Չ	Լ	Օ	Բ	Բ	Բ
tj	tc	dz	tc'	tc ^h	dz ^h	tc ^h	i	u	ts	dʒ
Բ	Բ	Խ	Գ	Փ	Փ	Փ	Փ	Շ	Շ	Շ
dz ^h	ts ^h	ɔ	ə	f'	v	f'	h	v ^h	j ^h	s
Շ	Շ	Տ	Շ	Գ	Չ	Չ	Ձ	Ձ	Ձ	Ձ
z ^h	t	ts	f'	j	ʒ	ɛ	z	ɛ ^h	z ^h	u
Չ	Չ	Չ	Ա	Ե	Ե	Ե	Ա	Ե	Օ	Լ
ʒ	ʒ ^h	z ^h	ʒ ^h	x	ɣ	x ^h	ɣ ^h	x ^h	ɣ ^h	o
Ե	Ե	Լ	Ե	Ե	Ե	Ե	Յ	Յ	Յ	Ի
x ^h	ɛ ^h	z ^h	b ^h	x ^h	b ^h	x ^h	ɛ ^h	h	ɛ ^h	h
Կ	Կ	Ն	Ի	Բ	Լ	Շ	Լ	Շ		
m	m ^h	n	w	w ^h	r	l	j	ɣ		

Ինչպես արդեն նշել ենք, տվյալ այբուբենի որոշ հնչյուններ արևմտակովկասյան լեզուներում երբևէ չեն հանդիպում և ներմուծվում են միայն նշանակերտման սկզբունքների ամբողջական ներկայացման նպատակով: Այսպիսին են աղյուսակում մոխրագույնով բերված Թ, Զ, Ք, Բ, Զ, Ծ, Ծ, Ծ, Ծ բաղաձայնները: Որոշ հնչյուններ (Ը, Ը, Ը, Կ, Կ, Կ, Կ, Կ, Կ, Կ, Կ, Կ, Կ) հանդիպում են բացառապես այժմ մեռած ուրբխերենում, սակայն, կրկին, ներկայացվում են պատկերն ամբողջացնելու նկատառումով:

Ձայնավորների լրիվ համախմբի ներմուծման հարցը, չնայած ինտրոդ առարկա լեզուներում դրանց մեծ մասի բացակայությանը (Ա, Մ, Ը, Ը, Ը, Ը, Ը, Ը, Ը, Ը և այլն), արդեն բնակարկվել է: Հետագա շարադրանքում առանձին այբուբեններում կներառվեն միայն ամենահաճախագեղ Ա (a), Ը (e), Ի (i), Լ (l), Ո (u), Օ (o) տառերը:

Ի լրումն նշենք, որ վերոբերյալ տառատեսակը մեր կողմից մշակվել է Arial ընտանիքի համաշխարհային սկզբունքների համապատասխան և անվանվել Aria Caucasica Unicode.

Հյուսիսկովկասյան այբուբենների հաշվարացման հիմնարար սկզբունքները համառոտակի կբնակարկվեն §7-ում, իսկ այժմ, որպես ընդհանրական համակարգի մասնավոր դեպքեր՝ անցնենք արևմտակովկասյան առանձին լեզուների հնչյունակարգերի և դրանց առանձնահատկություններից բխող այբուբենների ներկայացմանը նորամույժ տառանշաններով:

Ստորև բերվող որոշ շարադրանքում փոքրատառերին այլևս չենք անդրադառնա, իսկ լեզուների հնչյունակարգերի բնարկումներում կահմանափակվենք միայն ընդհանուր կանոններից շեղման կամ հնչյունական կարևոր առանձնահատկությունների պարզաբանմամբ:

Արիագերեն և արագերեն

Հաջորդ երկու էջերին արևմտակովկասյան այբուբենի նշաններով ներկայացված են արիագերենի և արագերենի՝ մերձ ազգակից երկու լեզուների և արիագ-արագական լեզվաճյուղի միակ ներկայացուցիչների բաղաձայնական աղյուսակները:

Ազատված վանդակներում ներկայացված հնչյունները բացառապես են գրական արխիվներում և հանդիպում են միայն հյուսիս-արևմտյան թզրպ բարբառում: Դրանք բացակայում են նաև արխիվների այժմ գործածվող ռուսատու ալբյուրներում, բանի որ, ինչպես արդեն նշվել է, գրական լեզուների զարգացման հիմքերի ընտրության հարցում մի շարք դեպքերում որոշիչ է եղել անկա բարբառների հնչյունակազմերի համեմատական պարզությունը: Ինչպես այս առթիվ գրում է Ջեթֆորդը. «*արխիվների դեպքում ընտրությունն ի սկզբանե կանգ էր առել թզրպ բարբառի վրա, մինչդեռ հետագայում գրական լեզվի հիմքում ընկավ հնչյունայնորեն պակաս խորթն արժա բարբառը*»³⁴:

Արխիվների բնիկ բառացանկում իմաստազատ են միայն U (a) և I (i) ձայնավորները, որոնք իրենց հերթին ունեն այլաձայների լայն սպեկտր՝ գոյացող նախորդող բաղաձայների հնչազդեցության ներքո: Այսպես, e և i այլաձայներն առաջանում են a-ից և i-ից՝ բնային, իսկ o և u ձայնավորները՝ շրթնային հատկանիշով օժտված բաղաձայների մերձավորությամբ և այլն: Ուղղագրության մեջ դրանք կարելի է և չտարբերակել, սակայն փոխառություններում ձայնավորների ճշգրիտ տառադարձման նպատակով հարկ է կիրառել տառանշանների որջ խումբը: Ստանդարտ այբուբենում, այնուամենայնիվ, ինչպես ստորև ամենուր, ներմուծվում են միայն շրջակա լեզուներում առավել հաճախադեպ U (a), C (e), Ի (i), I (i), Ո (u), O (o) ձայնավորների տառանշանները:

Արխիվներում անկա է նաև երկար a: ձայնավոր, որն արտացոլում է արագերենում պահպանված a^l և ʒa արխայիկ ձևերը: U նշանի ՍՍ կրկնակման փոխարեն դրա գրառության համար առաջարկվում է W կցագիրը, որի փոքրատառը կմանկի հայոց այբուբենի a հնչյունի w տառածինն: Այն կարելի է կամ ներառել այբբենակարգ, կամ ներկայացնել առանձին՝ իբրև լրացում:

Այսպիսով, արխիվներն լեզվի տառերի այբբենական հերթափոխումն ընդունում է ստորև թերվող տեսքը, որում մոխրագույնով առանձնացվում են թզրպ բարբառի հավելյալ բաղաձայնները:

³⁴ Catford, 1977, էջ 297.

Արխիվների այբուբեն

Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Գ	Գ	Ջ
a	b	b'	t	d	d'	d''	q	q''	j''
Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Կ	Կ	Կ	Կ	Ը
k	g	k'	k''	g''	k'''	k ^l	g ^l	k ^p	e
Կ	Գ	Կ	Ի	Մ	Դ	Ը	Գ	Փ	Ք
q'	q''	q ^p	i	ts	dz	ts'	ts''	dz''	ts'''
Պ	Պ	Պ	Դ	Ծ	Շ	Լ	Դ	Ը	Ը
ij'	dʒ	ij'	tc	dz	tc'	i	tʃ	dʒ	tʃ'
Փ	Փ	Ն	Ճ	Գ	Ձ	Չ	Չ	Ձ	Թ
f	v	s	z	ʃ	ʒ	ç	ç'	ç''	z''
Ո	Ս	Ս	Ճ	Ճ	Օ	Լ	Ե	Ե	Ե
u	s	ʒ	ʃ''	ʒ''	o	χ	κ	χ''	κ''
Ն	Ե	Ե	Յ	Յ	Կ	Բ	Լ	Լ	Լ
χ'	κ ^l	χ ^s	χ ^{ts}	h	h''	m	n	w	r
Շ	Լ	Ճ	կցագիր			W			
l	j	q				a:			

Աբազերենի հնչյունային համակարգը մոտ է արխիվների: Բաղաձայններում տարբերությունները քիչ են, իսկ ձայնավորների հնչակազմերը նույնատիպ են. արագերենում ևս իմաստազատ են բացառապես U (a) և I (i) ձայնավորները:

Ստորև ներկայացվում է արագերենի նոր այբուբենը, որն արտահայտում է տակալայնա բարբառի վրա հիմնված գրական լեզվի յուրահատկությունները: Մյուս՝ շարքալա բարբառի հնչյունակարգն առավել մոտ է արխիվներիին, ուստի հարկ եղած դեպքում կարող է արտահայտվել վերջինիս միջոցներով:

նակցության: Աշխարհի բոլոր (եզուների շարքում այն հանդիպում է միայն *չափսուղյան* բարբառի մերձսևծովյան ենթաբարբառում:

Արձախյան բարբառի նկարագրության մեջ հատուկ նշվում է բնայնացած կոկորդայինի (?) գոյությունը, որը հեշտ է պատկերել պարզ 4 տառանշանին հավելելով բնայնացման ածանցը՝ 4:

	Կենտրոն:	
	V	V:
Փակ		
Բաց		

Ինչպես և արխագերենում, աղղղերենում իմաստագատ են միայն կարճ a, i և երկար a: ձայնավորները: Վերջինիս գրառության համար ևս առաջարկվում է W կցագիրը:

Հանդիպում է մեկ երկբարբառ՝ wa, որի գրառության համար կօգտվենք ձայնավոր-

ների տառանշանների ածանման հնարավորություններից, ինչի օրինակները բերված են 87-րդ էջում: Հաշվի առնելով, որ այս երկբարբառը պարունակում է Ի (w) հնչյունը՝ ապա, համաձայն բաղադրիչ մասնիկներից կցագրերի կառուցման տրամաբանության, մենք միմյանց հետ կկապենք U և Ի նշանները՝ wa երկբարբառի համար ձևավորելով U ածանցյալ տառանշանը:

Աղղղերենի այբուբենն, այսպիսով, ստանում է ստորև բերվող տեսքը, որում մոխրագույնով առանձնացված են բարբառային, իսկ ուղղանկյուն փակագծերում՝ բացառապես օտար փոխառություններում հանդիպող հնչյունները:

Ձայնավորների ընդլայնված համակարգը ներառվում է:

Աղղղերենի այբուբեն

U	W	U	Ը	Ր	ՐՐ	Բ	Ը	Զ	Դ	ԴԴ	Դ	Ղ
a	a:	wa	p	p:	b	p'	p''	ɟ	ɟ:	ɟ	ɟ'	ɟ'
Զ	[Կ]	[Կ]	[Կ]	Կ	ԿԿ	Գ	Կ	Ը	Կ	ԿԿ	Կ	
ɟ''	[k]	[g]	[k]	k''	k'':	g''	k''	e	q	q:	q'	
Գ	ԳԳ	Գ	Է	Զ	Է	Ի	Պ	ՊՊ	Ք	Ւ	Փ	
q''	q'':	q''	ʔ	ʔ''	ʔ'	i	ɟs	ɟs:	ɟz	ɟs'	ɟs''	

ՓՓ	Փ	Պ	ՊՊ	Պ	Ղ	Դ	ԴԴ	Ծ	Շ	Ը	Ը	Փ
ɟɟ''	ɟɟ''	ɟ	ɟ:	ɟ:	ɟ:	ɟ:	ɟ:	ɟ:	ɟ:	ɟ:	ɟ:	ɟ:
Փ	Փ	Շ	Շ	Շ	Շ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Ո
v	h	s	z	ɟ	h	ɟ'	ɟ	ɟ	e	z	u	
Ս	Ս	Ս	Ժ	ժ	ժ	Ս	Յ	Ս	Ս	Ս	Ս	Ե
s	z	s'	s''	z''	s''	x	y	x''	o	χ	ɛ	
Ե	Ե	Յ	Կ	Բ	Բ	Լ	[Շ]	Լ				
χ''	ɛ''	h	m	n	w	w'	r	[l]	j			

Կարարդերեն

Հաջորդ էջին ներկայացված է աղղղյան (եզվաճյուղի մյուս ներկայացուցչի՝ կարարդերենի բաղաձայնակազմը:

Դրա բաց մոխրագույն վանդակներում բերված բաղաձայնները (Վ, Շ) բուն կարարդերենում բացակայում են՝ հանդիպելով միայն փոխառյալ բառերում:

Կարարդերենի ձայնավորային կազմի նկարագրության հարցում աղբյուրները միանգամայն տարբեր մոտեցումներ են ցուցաբերում: Ռուսալեզու գրականության մեջ (Алексеев) այն բերվում է 7 ձայնավորով (a, æ, e, i, ə ~ i, o, u) և 4 երկբարբառով (ja, jæ, ji, wi), իսկ արևմտյան ուսումնասիրություններում՝ աղղղերենի օրինակով՝ 3 իմաստագատ բազային ձայնավորով (a, æ, i) և այլաձայների լայն սպեկտրով՝ երանգավորվող բաղաձայնակալ շրջապատի հնչազդեցության ներքո: Նշենք, որ ինչպես և աղղղերենում, այստեղ ևս կարելի է երկար a: ձայնավորի համար կիրառել վերոբերյալ W կցագիրը:

Այբուբենի կարգաբերման ընթացքում ձայնավորների եռաստիճան համակարգին նախապատվություն տալը պայմանավորված է աղղղերենի և կարարդերենի՝ որպես միևնույն (եզվի երկու գրական բարբառների ուղղագրությունների միասնականացման անհրաժեշտությամբ:

Աղբյուրյան միացյալ այբուբեն

Ա	Վ	Ս	Դ	ՈՐ	Բ	Ը	Ձ	Ղ	ՂՂ	Ղ	Ղ
a	a:	wa	p	p:	b	p'	p''	ɟ	ɟ:	d	d'
Զ	[Կ]	[Գ]	[Կ]	Գ	ԳԳ	Գ	Գ	Ը	Կ	ԿԿ	Կ
ɟ''	[k]	[g]	[k']	k''	k'''	g''	k'''	e	q	q:	q'
Գ	ԳԳ	Գ	+	Զ	+	Ի	Պ	ՊՊ	Պ	Ղ	Պ
q''	q'''	q'''	?	ɟ''	ɟ''	i	ɟs	ɟs:	dz	ɟs'	ɟs''
ՊՊ	Պ	ՊՊ	Պ	Պ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Լ	Փ	
ɟs''	dz''	ɟ	ɟ:	dʒ	ɟ	te	te:	dz	te'	i	f
Փ	Փ	Փ	Ն	Ճ	Ճ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	
v	f	h	s	z	t	h	f	ʃ	ʒ	e	z
Ո	Ս	Ս	Ս	Ժ	Ժ	Յ	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս
u	ɟ	z	ɟ'	ɟ''	z''	ɟ'''	x	ɟ	x''	o	χ
Ե	Ե	Ե	Յ	Բ	Ի	Բ	Լ	[Շ]	Լ		
ɟ	χ''	ɟ''	h	m	n	w	w'	r	[l]	j	

Ուրբյուրներն

Արևմտակովկասյան լեզուների հնչյունակարգերի բնութայան ավարտին անդրադառնալով այժմ մեռած ուրբյուրներին, որը համակովկասյան այբուբենի ստեղծման ընթացքում մեզ համար ելակետային կանխադրություն է ունեցել ամբողջ լեզվաընտանիքի հնչյունաբանության ընդհանրացման գործում, իսկ դրա համար առաջինը ստեղծված այբուբենը նախատիպ է հանդիսացել մնացյալ լեզուների այբուբենների գրաֆիկական ձևավորման և ստանդարտացման համար:

Ուրբյուրների հնչյունակազմի մասին բավարար չափով խոսվել է, ուստի ստորև կաահմանափակվենք միայն դրա այբբենական հերթակարգի ներկայացմամբ:

Այստեղ, որ ուրբյուրներն բացի բուն Ա (a) և Ի (i) ձայնավորներից, այլ տառանշանների կարիք չի գգում:

Գրականության մեջ երբեմն նշվում է երկար a: ձայնավորի առկայությունը, ինչը բավականին խնդրահարույց է, ուստի և չի ներառվում այբբենակարգ: Անհրաժեշտության դեպքում դրա գրառման համար կարելի է կիրառել միևնույն Ա կցագիրը:

Ուրբյուրների այբուբեն

Ա	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ
a	b	b'	b''	b'''	b''	b'''	ɟ	ɟ:	ɟ'	ɟ''	ɟ'''	ɟ''	ɟ'''	ɟ''
[Կ]	[Գ]	[Կ]	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ
[k]	[g]	[k']	k''	g''	k'''	k'''	k'''	g'''	k'''	q	q:	q'	q''	q'''
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
q''	q''	q''	q''	q''	q''	q''	?	ɟs	dz	ɟs'	ɟ	dʒ	ɟ	ɟ
Դ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ
te	dz	te'	te''	dz''	te'''	i	tʃ	dʒ	tʃ'	f	v	f'	v'	f''
Փ	Ն	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
v''	s	z	t	f'	ʃ	ʒ	e	z	e''	z''	ɟ	z'	ɟ'	z''
Ժ	Ժ	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս
ɟ''	z''	x	ɟ	χ	ɟ	χ''	ɟ''	χ'	ɟ'	χ'	ɟ'	χ'	ɟ'	χ''
Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե
ɟ''	h	m	m'	n	w	w'	r	l	j					

Արևմտակովկասյան ընդհանրական այբուբենի, այս լեզվաընտանիքի առանձին լեզուների և դրանց հնչյունաբանության բննարկում ու ներկայացումն այսպեսով համարենք բավարար և անցնենք հաջորդ՝ արևելակովկասյան լեզվաընտանիքի համար ընդհանրական այբուբենի ներմուծման հնարավորությունների բնութայանը:

րացված համակարգի պարագայում, որում, արևմտակովկասյանի նմանությամբ, Նշանների ձևական հաջորդականությունը կառուցվում է բաղաձայնական աղյուսակում ծնորդների հերթագայության հիման վրա՝ ձայնավորների հետագա ներդրմամբ:

Այսպիսով, ստանում ենք արևելակովկասյան այբուբենի *ձևական հերթակարգի առաջը*:

Ա	Բ	Դ	Կ	Ը	Կ	Զ	Ի	Պ	Չ	Շ	Պ	Ի	Խ			
a	b	d	k	e	q	ʔ	ʔ	i	js	th	ij	kk	i	qx	o	
Փ	Ն	Չ	Ո	Յ	Կ	Կ	Ս	Ն	Լ	Շ	Լ	Շ	Լ			
f	s	t	u	j	ç	x	o	χ	h	h	m	n	w	r	l	j

Սահմանելով այբբենական հաջորդականությունը՝ ստորև ներկայացնում ենք *արևելակովկասյան ընդհանրացված այբուբենն* այս լեզվաընտանիքում երկրորդային արտաբերման առավել հաճախադեպ տեսակի՝ շրթնայնացման կանտոնական ներառմամբ: Մնացյալ երանգավորումները, ինչպիսիք են ըմպանայնացումը և շրթնըմպանայնացումը, չունեն համընդհանուր տարածում, ուստիև ներմուծվում են միայն առանձին լեզուների մասնավոր այբուբեններում:

Արևելակովկասյան ընդհանրացված այբուբեն

Ա	Ա	Մ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Գ	Գ	Զ	Կ	
a	æ	o	p	b	p'	j	ɟ	j'	j''	g''	j'''	c
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
j	c'	k	g	k''	k'''	g''	k'''	e	æ	q	o	q'
Կ	Կ	Կ	Զ	Ի	Ծ	Պ	Պ	Պ	Պ	Պ	Պ	Պ
q''	o''	q'''	ʔ	ʔ	i	y	js	dz	js'	js''	dz''	js'''
Չ	Չ	Չ	Չ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
th	th'	th''	th'''	ij	dʒ	ij'	ij''	dʒ''	ij'''	kk	gy	kk'

Լ	Օ	Վ	Ք	Ն	Փ	Ք	Ն	Փ	Ք	Ն		
i	u	qx	gb	qx'	qx''	gb''	qx'''	a	o	f	v	s
Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Տ	Ճ	Ո	Յ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
z	s''	z''	t	h	i''	u	j	ʒ	j''	ʒ''	ç	j
Վ	Ե	Ե	Ե	Օ	Լ	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե
x	y	x''	y''	o	χ	h	χ''	b''	h	ç	h''	h
Կ	Ն	Ի	Լ	Շ	Լ							
m	n	w	r	l	j							

Արևելակովկասյան ընդհանրական այբուբենում չեն ներառվում նաև ուժգին բաղաձայների Նշանները, սակայն առանձին լեզուներում հանդիպելիս վերջիններս առկա են դրանց մասնավորեցված այբուբենների մեծ մասում, ուր ներկայացված են կանթույլ բաղադրիչի հարևանությամբ, կան, վերջինիս բացակայության դեպքում, իբրև ինքնուրույն տառածներ (առանց կրկնական)՝ պարզեցման ուղղագրական սկզբունքի հետևանքով:

Այսպես, վերջապես, արևելյան այբուբենների ցուցադրմանը, ինչը կսկսենք ավարտողյան լեզուներից:

Ավարտողյան ճյուղ. ավարերեն

Ավարտողյան ճյուղի լեզուներից միայն ավարերենն ունի գրական տարբերակ: Այն ծագում է միջբարբառային *քոլմած* («զորական լեզու») խոսվածքից, որն իր հերթին ձևավորվելով *խուն-ձաբայան* բարբառի հենքի վրա, այժմյան Դաղստանի տարածքի հյուսիսարևմտյան մասում միջնադարից ի վեր ծառայել է իբրև միջեղային շփման լեզու:

Ավարերենի առաջին գրավոր հուշարձանները հայտնի են XV դարից և արված են արաբական գրի մինչ օրս հայտնի մի տարատեսակով՝ *աջամով*: 1928թ. հատուկ որոշմամբ ավարերենի և կովկասյան մի շարք այլ լեզուների համար լատինագրի հենքի

Անդերնի ծայնավորային կազմը զուրկ է երանգավորումներից և համարտաբերումներից: Կան միայն Ս (a), C (e), Ի (i), Ո (u), Օ (o) պարզ ծայնավորները:

Այսպիսով, անդերնի այբբենական հերթավարզը ստանում է հետևյալ տեսքը:

Անդերնի այբուբեն

Ս	Բ	Բ	Դ	Դ	Ղ	Կ	ԿԿ	Կ	Կ	ԿԿ	Գ
a	p	b	j	d	ʃ	k	k:	g	k'	k':	k ^w
Գ	Գ	Շ	Է	Ի	Դ	Ե	ԵԵ	Չ	Չ	Դ	ԴԴ
g ^w	k ^w	e	?	i	ʒs:	ʒs'	ʒs':	t:	t':	tʃ	tʃ:
Ծ	Շ	ՇՇ	Դ	Ը	ԸԸ	Փ	Փ	Ն	ՆՆ	Ծ	Յ
dʒ	tʃ	tʃ:	qʒ:	qʒ'	qʒ':	qʒ ^w :	s	s:	z	t	
ՅՅ	Ո	Ս	ՍՍ	Ս	Վ	Օ	Լ	ԼԼ	Ե	Ե	Ե
t:	u	ʃ	ʒ:	ʒ	x	o	ʒ	ʒ:	ʒ	ʒ ^w	ʒ ^w
Յ	Դ	Ի	Կ	Բ	Է	Շ	Լ				
h	ʃ	h	m	n	w	r	l	j			

Անդյան լեզուների կրողների թիվը, ըստ տարբեր հաշվարկների, տատանվում է 15-35 հազարի սահմաններում: Անդյան ճյուղի բոլոր լեզուները, այդ թվում և ինքը՝ անդերենը, զրազուրկ են, իսկ դրա առանձին ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են ճամպերենը, ղոդոբերենը, կարատերենը, ախվախերենը, բոտլիխերենը և այլն, 2010 թվականի մարդահամարի մտավոր տվյալներով ունեն ոչ ավելի, քան 500-ական կրող: Այս լեզուների պահպանումն, այսպիսով, առաջնահերթ կարևորություն է ծնոք բերում:

Ստորև կներկայացնենք ավար-անդյան ճյուղի երկու այլ լեզուների հնչյունաբանության համառոտ պատկերը և դրանց առանձնահատկությունների բնութայան հիման վրա ներմուծված նոր այբուբենները:

Ավար-անդյան ճյուղ. ախվախերեն

Ստորև բերված է ավար-անդյան խմբի անդյան ճյուղի մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ ախվախերենի հնչյունական այբուբենը:

Դրանում ներառված չեն լեզվի շրթնայնացած բաղձայնները, բանի որ զրականության մեջ այս հարցի անբավարար լուսաբանման հետևանքով դրանց տարատեսակների և քանակության վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկությունները բացակայում են: Ախվախերենի բառացանկում հանդիպում են յա, kա, k'ա, gw, qչա, qչ'ա, քա, hw և այլ տիպի զուգորդումներ, որոնց հնչաբանական կարգավիճակը, սակայն, դեռևս պարզված չէ: Ուստի, միևնույն հարցի վերջնական հստակեցումը, համարտաբերման այս տեսակը կանոնական այբուբենում չենք ներառի:

Ախվախերեն

Չին.	Տեղ	Երբեմնի	Կապճային				Ետկապճային		Քնային	Վերայնային		Լեզվակալին		Մակրո-Մակրոյային	Կոտրո.
			Կենտրոն	Լ	F	Լ	F	Լ		F	Լ	F	Լ		
Պարբանան	չկեր	Բ	Դ							վ	×2				Վ
	ծայնել	Բ	Դ							վ					
	արտ.	Ը	Դ							վ	×2				
Արազիկանան	չկեր	Դ	×2	Շ	×2	Ճ	×2					Կ	×2		
	ծայնել						Ճ								
	արտ.	Դ	×2	Շ	×2	Ճ	×2					Կ	×2		
Շխանան	չկեր	Շ	×2	Շ	×2	Ճ	×2		Շ			Լ	×2	Յ	Ի
	ծայնել	Շ				Վ						Լ		Դ	
Ոնգային	Ս	Բ													
Լայ	Է			Շ					Լ						
Թրթուր	Լ														

Ախվախերենն առանձնահատուկ է նրանով, որ, ունենալով անդերենին և ավարերենին նման բաղձայնական կազմ, պահ-

Յեզյան ճյուղ. խարշերեն

խարշերենի արտասանական կարևոր հատկություններից է մեծաբանակ ընկանայնացած հնչյունների առկայությունը շրթնային, լեզվակային և կոկորդային շարքերում, ինչպես նաև խմբի մյուս լեզուներում բացակա ուժգին բաղաձայների որոշ թանակ, որոնց հնչարանական կարգավիճակը ճշտված չէ:

Տվյալներ կան ձայնավորներում տոնային համակարգի առկայության վերաբերյալ, ինչը, սակայն, ևս ճշգրտման կարիք ունի:

Նախորդ էջին պատկերված է խարշերենի և դրա բարբառների համահավաք բաղաձայնական աղյուսակը, ուր ներառված են խարշերենի *ինխոբարյան* բարբառի ընկանայնացած և շրթնըմպանայնացած հնչյունները, իսկ դրանց գրության համար կիրառվում են նշանակերտման ընդունված սկզբունքներից թիտղ կանոնավոր տառածներ: Նշենք, որ ինխոբարյան բարբառը երբեմն համարվում է առանձին լեզու և միայն պայմանականորեն է միավորվում բուն խարշերենի հետ³⁵:

Բաց մոխրագույն վանդակներում բերված են բացառապես օտարալեզու փոխառություններում հանդիպող հնչյունները:

Խարշերենի ձայնավորները վեցն են, որոնք լինում են կարճ (a, e, i, i, o, u) և երկար (a:, e:, i:, i:, o:, u:)՝ համապատասխան ռնգայնացած որոշ հնչակիցներով (ā, ē, ī, ō, ū, ā:, ē:, ō:, ū:):

Ինչպես գեզերենում, առաջարկվող այբուբենում ևս գրի ուղղագրությունը քարդացնելու համար ընկանայնացած բաղաձայնները կարելի է գրառել մակկոկորդային ձայնը շփակակի T տառանշանի կցմամբ, որն իր հերթին հանդիպում է բացառապես օտար փոխառություններում: Մենք, սակայն, ինչպես միշտ գերադասում ենք *առանձին* նշանների՝ որպես համակովկասյան այբուբենի ներուժի ցուցի ներմուծման տարբերակ:

Խարշերենի նորամուծ այբուբենի հերթակարգն, այսպիսով, ձեռք է բերում ստորև բերվող տեսքը, որում ուղղանկյուն փակագծերում նշված են լեզվի օտարամուտ հնչյունները:

³⁵ Тестелец Я., *Хваршинский язык / Языки мира. Кавказские языки*. М., 1999.

խարշերենի այբուբեն

Ա	Վ	Ե	ՎՎ	Դ	Բ	Ը	Ը	Է	Է	Դ	Դ
a	æ	ā	ā:	p	b	pʰ	pʰ	bʰ	pʰ	ɟ	ɟ
Դ	Գ	Գ	Զ	Կ	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Կ	Կ
ɟ	ɟʷ	ɟʷ	ɟʷ	k	g	kʰ	kʷ	gʷ	kʷ	kʷ	gʷ
Կ	Շ	ՇՇ	Է	ԷԷ	Կ	Կ	Գ	Գ	Կ	Կ	Կ
kʰ	e	e:	ē	ē:	q	qʰ	qʷ	qʷ	qʷ	qʷ	qʷ
Կ	Է	Է	Ի	ԻԻ	Ե	Դ	Դ	Գ	Գ	Զ	Զ
qʷ	?	ʔ	i	i:	ɿ	ɿs	ɿsʷ	ɿsʷ	ɿsʷ	tʰ	tʰ
Զ	Դ	Զ	Զ	Լ	Լ	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն
tʰ	tʰ	tʰ	tʰ	l	l	s	z	sʷ	zʷ	t	t
Ո	ՈՈ	Ռ	ՌՌ	Ս	Ս	Շ	Շ	[X]	Օ	ՕՕ	Ք
u	u:	ū	ū:	ʃ	ʒ	ʃʷ	ʒʷ	[X]	o	o:	o
ՔՔ	Ն	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Յ	[T]	Ի
o:	x	ɛ	xʷ	ɛʷ	xʰ	ɛʰ	xʷ	ɛʷ	ɿ	[ʧ]	h
Բ	Կ	Կ	Ը	Է	Ը	Շ	Շ	Լ			
hʰ	m	mʰ	n	w	r	l	lʰ	j			

Յեզյան ճյուղ. հիևուխերեն, հունգերեն, բեժտերեն

Յեզյան լեզվախմբի ներկայացման ավարտին, առանց հնչյունաբանական ակնարկի և տառածների ընտրության հիմնավորման, ուրվագծենք մնացյալ երեք անցիր և սակավաթիվ կրողներ ունեցող լեզուների՝ հիևուխերենի, հունգերենի և բեժտերենի այբուբենների տեսքը: Դրանցում անհրաժեշտության դեպքում կարելի է կիրառել խարշերենի և գեզերենի բարդ բաղաձայների գրառման համար մշակված բոլոր կանոնները:

Այս լեզուներից հիևուխերենը խոսվում է բացառապես Հիևուխ

գյուղի տարածքում և ունի ոչ ավելի, քան 500 կրող: Մնացյալ երկուսը ևս սակավաքանակ են՝ ունեն 1000-6000 խտող:

Հիևուխերենի այբուրեն

Ա	Մ	Ս	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Ղ	Կ	Կ	Վ
a	a:	a ^ʔ	p	b	p'	ɟ	ɟ	ʃ	k	g	k'
Գ	Գ	Գ	Շ	Շ	Շ	Կ	Կ	Գ	Գ	+	Ի
k ^m	g ^m	k ^{mʔ}	ɛ	ɛ:	ɛ ^ʔ	q	q'	q ^m	q ^{mʔ}	?	i
Ի	Ք	Ք	Տ	Տ	Չ	Ձ	Տ	Շ	Շ	Յ	Յ
i:	y	y:	ʃs	ʃs'	tʃ	tʃ'	tʃʔ	s	z	+	+
Ո	ՈՈ	Ս	Ս	[Վ]	Օ	ՕՕ	Ն	Ե	Ե	Յ	Յ
u	u:	ʃ	ʃ	[x]	o	o:	χ	ɛ	χ ^m	ɛ ^m	h
Դ	Ի	Կ	Ն	Բ	Լ	Շ	Լ				
ʔ	h	m	n	w	r	l	j				

Հունգերենի այբուրեն

Ա	Մ	Ս	Ս	ՍՍ	Մ	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Ղ
a	a:	ã	a	a:	ã	p	b	p'	ɟ	ɟ	ʃ
Կ	Կ	Կ	Շ	Շ	Շ	Կ	Կ	+	Ի	Ի	Ե
k	g	k'	ɛ	ɛ:	ɛ̃	q	q'	?	i	i:	ɨ
Խ	Խ	Շ	Տ	Տ	Չ	Ձ	Տ	Շ	Լ	Ո	Ո
ɔ	ɔ:	ɔ̃	ʃs	ʃs'	tʃ	tʃ'	tʃʔ	i	i:	ɨ	ɨ
Ն	Յ	Յ	Ո	ՈՈ	Ո	Ս	Ս	[Վ]	Օ	ՕՕ	Չ
s	z	+	u	u:	ũ	ʃ	ʃ	[x]	o	o:	õ
Ն	Ե	[Յ]	[Տ]	Ի	Կ	Ն	Բ	Լ	Շ	Լ	
χ	ɛ	[h]	[ʃ]	h	m	n	w	r	l	j	

Բեծոներենի այբուրեն

Ա	Մ	Ս	ՍՍ	Մ	Մ	ՄՄ	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ
a	a:	ã	ã:	æ	æ̃	æ:	p	b	p'	ɟ	ɟ
Դ	Կ	Կ	Կ	Շ	Շ	Շ	Ե	Ե	Ե	Կ	Կ
ʃ'	k	g	k'	ɛ	ɛ:	ɛ̃	œ	œ̃	q	q'	?
Ի	Ի	Ե	ԵԵ	Ե	Ե	Տ	Տ	Չ	Ձ	Տ	Շ
i	i:	ɨ	ɨ:	y	ỹ	ʃs	ʃs'	tʃ	tʃ'	tʃʔ	tʃʔ
Ն	Յ	Յ	Ո	ՈՈ	Ո	Ս	Ս	[Վ]	Օ	ՕՕ	Չ
s	z	+	u	u:	ũ	ʃ	ʃ	[x]	o	o:	õ
Ն	Ե	[Յ]	[Տ]	Ի	Կ	Ն	Բ	Լ	Շ	Լ	
χ	ɛ	[h]	[ʃ]	h	m	n	w	r	l	j	

Լեզգյան ճյուղ. լեզգերեն

Անցնեք այժմ արևելակովկասյան հաջորդ՝ լեզգյան ճյուղին:

Լեզգյան լեզուներն առանձնանում են բավականին բարդ բաղադասությամբ, որի բազմաթիվ միավորներ հաճախ հակադրվում են ըստ շրջանայացման, ըմպանայացման և ուժգնության հատկանիշների: Առանձին լեզուներում արմատայինների շարքում հանդիպում են մակկոկորդային ? պայթակաևը և աշխարհի լեզուներում բացառիկ հազվագյուտ նախավերարային կողային կիսաշվականներ և շփականներ: Այս ճյուղի լեզուների ձայնավորային կազմը ևս բարդ է:

Հաջորդ եջին պատկերված է լեզգերենի բաղադասակարգը, որի մուգ վանդակներում ներկայացված են բարբառային այն հնչյունները, որոնք բացակայում են գրական լեզգերենում:

Նշենք, որ լեզգերենն ունի բազմաթիվ բարբառներ, որոնք կյուրեղի բարբառի գյուների խոսվածքի վրա հիմնված գրական տարբերակից երբեմն լուրջ տարբերություններ են արձանագրում, հատկապես բաղադասներում:

Լեզվի հնչական հետաքրքիր առանձնահատկություններից է շրթնայնացած ետկապճայինների (յ^ա, Յ^ա, էյ^ա, էյ^ա; էյ^ա) *ատամնաշրթնային* (dentolabial) արտասանությունը, ինչը ցույց է տալիս, որ շրթնայնացման ընթացքում *ստորին* ատամնաշարը հպվում է *վերին* շրթունքին:

Ի տարբերություն բաղաձայնական զարգացած համակարգի, թաքասարաներենի ձայնավորակազմը համեմատաբար պարզ է: Լեզվում առկա են պարզ *a, æ, e, ɛ, i, u* ձայնավորներ, որոնցից *æ* և *ɛ* հնչյունները գրականության մեջ նկարագրվում են իբրև *a* և *u* ձայնավորների ըմպանայնացած հնչակիցներ: Ինչպես լեզգերենում, թաքասարաներենում ևս բացակայում է *o* հնչյունը:

Աղբյուրներից կատարված փոխառություններում պատահում է *ɔ* (y) հնչյունը, որը, ինչպես և որոշ բարբառներում հանդիպող երկար ձայնավորները, չունի առանձին հնչաբանական իմաստ, ուստիև չի ներառվում առաջարկվող այբուբենի կազմ:

Բոլոր շնչեղ պայթյալականները, կիսաշփականներն ու շփականներն իրենց համարտաբերումների հետ միասին ունեն ուժգին հնչակիցներ, որոնք գրի են առնվում տառանշանի կրկնակման օգնությամբ (ր^ա, ԲԵ և այլն):

Թաքասարաներենի այբուբենն, այսպիսով, ձեռք է բերում հետևյալ հերթակարգը:

Թաքասարաներենի այբուբեն

Ա	Ա	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ
a	æ-a ^l	p	b	p ^l	ʃ	ɸ	ʃ ^l	k	g	k ^l	k ^w	g ^w
Ը	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ	Է	Ի	Պ	Պ	Պ	Դ
e	q	ɔ	q ^l	ɔ ^w	q ^w	q ^w	?	i	ʃs	ɸz	ʃs ^w	ɸʃ
Շ	Ճ	Ճ	Ճ	Չ	Փ	Շ	Ո	Ս	Ս	Չ	Չ	Ա
ɸ ^l	ɸ ^l	dʒ ^w	ɸ ^w	ə-u ^l	f	s	z	u	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w
Ծ	Լ	Ե	Ե	Յ	Ի	Կ	Ի	Լ	Շ	Լ	Շ	Լ
ʎ	χ	ɛ	χ ^w	ɛ ^w	h	ɸ	h	m	n	w-v	r	l

Լեզգյան ճյուղ. ուլթուլերեն և ծախուլերեն

Լեզգյան խմբի մյուս լեզուներն ունեն լեզգերենին և թաքասարաներենին մոտ հնչակազմ, ուստի կարող են ներկայացվել այս երկուսի այբուբեններով: Որոշ լեզուներ, ինչպես աղուլերենը, ծախուլերենը և բըռըծերենը, տարբերվում են գերազանցապես ձայնավորներում, մինչդեռ ուրիշները, ինչպես, օրինակ, լեզվակալին շարքում ըմպանայնացած բաղաձայններով առատ ուլթուլերենը, երբեմն աչքի են ընկնում ավելի հարուստ հնչակազմով:

Որպես օրինակ՝ ներկայացնենք ուլթուլերենի այբուբենը *վրխաղյան* և *սընազյան* բարբառների հնչյունական հիմքով:

Ուլթուլերենի այբուբեն

Ա	Ա	Ա	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Զ	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ
a	a ^l	æ	p	b	p ^l	ʃ	ɸ	ʃ ^w	k	g	k ^l	k ^w	g ^w
Գ	Ը	Ը	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ
k ^w	e	e ^l	q	ɔ	q ^l	q ^w	ɔ ^w	q ^w	q ^l	ɔ ^l	q ^l	q ^w	ɔ ^w
Զ	Է	Ի	Բ	Պ	Պ	Պ	Պ	Պ	Դ	Շ	Ճ	Ճ	Ճ
ʒ	ʒ	i	y	ʃs	ɸz	ʃs ^l	ʃs ^w	ʃs ^w	ɸʃ	dʒ	ɸʃ ^l	dʒ ^w	ɸʃ ^w
Լ	Լ	[Φ]	Շ	Շ	Ո	Ո	Ս	Չ	Ա	Ծ	Ծ	[O]	Լ
l	l ^l	[f]	s	s ^w	z	u	u ^l	ʃ	ʃ ^w	x	ʎ	x ^w	[o]
Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե
ɛ	χ ^w	ɛ ^w	χ ^l	ɛ ^l	χ ^w	ɛ ^w	h	h	m	n	w	r	l

Ինչպես նշվել է առաջին մասի §3-ում, տվյալ թեմատիկային առնչվող գրականության գերակշիռ մասի հնչյունական վերլուծությունների մեթոդական սնանկության պատճառով սակավ ուսումնասիրված լեզուների համար ստեղծված այբուբենները կարող են պարունակել որոշ անճշտություններ կամ էլ լրիվ արտացոլել լեզվի հնչակազմը:

Այս առումով ռուբուլերենի վերոբերյալ այբուբենը ևս բացառություն չէ, բանի որ տվյալ լեզվի հնչյունաբանության մեկնաբանումն աղբյուրներում զգալիորեն տարբերվում է: Չխորանալով աղբյուրների վերլուծության մեջ՝ նշենք, որ լեզվի մասին ակնարկներում երբեմն հիշատակվում են բնայնացած *p', s', l', g', k', x'* բաղաձայներ, որոնք էությանբ հավանաբար դիրբային են, ուստի ռուբուլերենի մնացյալ բարբառների մի շարք (*z^w, ʒ, ʎ^w, t, d, ʒs^w, tʃ, tʃ^w, k, g, g^w, ɔ, ɔ^w, o, ɔ*) հնչյունների հետ մեկտեղ ներկա այբուբենում չեն ներառվում:

Հաճախ այս կամ այն լեզվի համարտարբերող բաղաձայները կամ առհասարակ բացակայում են հնչյունային աղյուսակներում, կամ լրիվությամբ չեն ներկայացվում: Այսպես, որոշ լեզուների դեպքում երբեմն հնարավոր չի եղել պարզել շրթնայնացած, ըմպանայնացած կամ ուժգին բաղաձայների ողջ կազմը, ինչի պատճառով արտասանական տվյալ տարբերակները չեն ներառվել կանոնական այբուբեններում:

Ընդհանուր առմամբ, բնայնացման խնդիրն արևելակովկասյան լեզուների որոշ նկարագրություններում ամենափճեղին է, ուստի մինչև տվյալ համարտարբերման հնչարանական կարգավիճակի վերջնական հստակեցումը որա գրաֆիկական ներկայացման համար կգերադասենք 1 նշանի կցագրումը: Այն դեպքերում, սակայն, երբ աղբյուրի հավաստիությունը կասկածներ չի հարուցում, բնայնացված բաղաձայները կարող են ներմուծվել կանոնական այբուբեն: Հենց այսպիսին է ծախուրերենի դեպքը, որի՝ Շոլցեյի³⁶ կողմից ստված հնչյունաբանական նկարագրությունը կասկածներ չի հարուցում: Ըստ այդ նկարագրության՝ բաղաձայնական առումով ծախուրերենը բավականին մոտ է լեզգերենին, սակայն պարունակում է ավելի մեծ թվով ըմպանայնացած լեզվակայիններ: Ծախուրերենի ձայնավորներն իրենց հերթին ևս հակադրվում են ըստ ըմպանայնացման և շրթնայնացման:

Առանց հնչյունաբանության հետագա մանրամասնեցման՝ ստորև ներկայացնում ենք ծախուրերենի այբուբենը:

Ծախուրերենի այբուբեն

Ա	Ա'	Ա	Բ	Բ'	Բ	Ը	Դ	Դ'	Դ	Դ	Գ	Դ'
a	a'	æ	p	p'	b	p'	t	t'	d	t'	j ^w	d'
Կ	Կ'	Կ	ԿԿ	Կ	Կ	Ը	Ը	Ը	Կ	ԿԿ	Կ	
c	j	k	k:	g	k'	g ^w	e	e ^y	æ	q	q:	ɔ
Կ	Ե	Զ	Գ	Գ'	Գ	Է	Ի	Ե	Ե	Է	Է	Է
q'	q ^w	q ^w	q ^y	ɔ ^y	q ^y	?	i	i ^y	y	ʒs	ʒs:	dʒ
Չ	Չ'	Չ	Չ	Չ	Չ	Լ	Փ	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն
ʒs'	tʃ	dʒ	tʃ	tʃ ^w	tʃ ^w	i	f	s	s:	z	u	u ^y
Ջ	Ջ	Յ	Ջ	Ջ	Ջ	Ջ	Օ	Օ	Լ	Լ	Ե	Ե
ʃ	ʃ:	ɟ	x	x:	ɣ	x ^w	o	o ^y	χ	χ:	ɣ	χ ^w
Շ	Շ	Ի	Կ	Բ	Է	Լ	Շ	Շ	Է			
χ ^y	ɣ ^y	h	m	n	w	r	l	l'	j, + ¹			

Լեզգյան ճյուղ. աղբյուրներ

Գրականության մեջ արևելակովկասյան մի շարք լեզուների հնչյունակազմերի անհստակությունների մասին ասված յուրաբանյուր միտք կարելի է կրկնել նաև աղբյուրների դեպքում, բանի որ, բացառությամբ մի բանի նկարագրությունների³⁷, մնացածը բավականին անհետևողական են և անվստահելի:

Ասվածը հիմնականում վերաբերում է այսպես կոչված «հագազային» բաղաձայններին: Այս եզրի ներքո հաճախ միանգամայն սխալակետորեն միավորվում են բազմաթիվ լեզուների ըմպանային, մակկոկորդային և կոկորդային հնչյունները, իսկ երբեմն, թյուրիմացաբար, նաև ըմպանայնացած լեզվակայինները, ինչի

³⁷ А. К. Кибрик, С. В. Кодзасов. Сопоставительное изучение дагестанских языков: Глагол. М., 1988; А. К. Кибрик, С. В. Кодзасов. Сопоставительное изучение дагестанских языков: Имя, фонетика. М., 1990.

³⁶ Wolfgang Schulze, *Tsakhur*, Lincom Europa, München, 1997.

հետևանքով այրոյրիակ աղբյուրներում հաճախ հնարավոր չի լինում ճշգրիտ գնահատել ներկայացվող բաղաձայնները:

Արմատայինների (ըմպանային և մակկոկորդային) և բուն կոկորդայինների կազմով բացառիկ են աղուլերենի որոշ բարբառներ, քանի որ դրանցում իմաստազատ են ինչպես ըմպանային, այնպես էլ մակկոկորդային պայթականներն ու շփականները, ինչը «հագագայինների» ընդհանուր թիվն այս լեզվում հասցնում է կովկասյան բոլոր լեզուների շարքում բացառիկ ցուցանիշի՝ 7-ի (h, ʃ, h, ʃ, ʔ, ʔ, h): Տառադարձումների մեծ մասում, սակայն, ըմպանային և մակկոկորդային շփականները չեն տարբերակվում, և որշ այս բազմազանությունն ընդհանրապես չի արտացոլվում:

Մենք, այնուամենայնիվ, կփորձենք ներառել այս հնչյուններն առաջարկվող նոր այբուբենում այս լեզվի համար հատուկ տարածակող հավելանշանների օգնությամբ: Նկատենք, որ արևելակովկասյան ընդհանրացված նշանակարգում հաշվի էր առնվել արմատային հնչյունների միայն մակկոկորդային տեսակը, քանի որ ըմպանային արտասանությամբ բաղաձայններ տվյալ լեզվաընտանիքում, աղուլերենից բացի, չեն հանդիպում:

Մնացալով աղուլերենն ունի թաքսարաններենին և լեզգերենին բավականին մոտ հնչյունակազմ: Ձայնավորների համակարգը բավականին պարզ է. առկա է 4 պարզ (a, e, i, u) և 2 համարտաբերվող (æ~a^ʰ, y~u^ʰ) ձայնավոր:

Շրթնայնացման հնչաբանական կարգավիճակի՝ իմաստազատության հարցը մինչև վերջ չի հստակեցված, ուստի դա մենք չենք քննարկի: Բառարաններում հանդիպում են ինչպես կապճային (is^ʰ), ետկապճային (tʃ^ʰ, dʒ^ʰ, tʃ^ʰ, ʃ^ʰ, ʒ^ʰ), վերդարային (k^ʰ, g^ʰ, k^ʰ) և լեզվակային (q^ʰ, q^ʰ, q^ʰ, q^ʰ, ʰ^ʰ, ʰ^ʰ), այնպես էլ մակկոկորդային (ʃ^ʰ) շրթնայնացած հնչյուններ. այբուբենում, սակայն, ներառված են միայն նրանք, որոնց հնչաբանական կարգավիճակը կասկածներ չի հարուցում: Մնացալը կարելի է արտահայտել կամ համապատասխան բոլորակ տառերի միջոցով, կամ երկշրթնային նայի Ի նշանի կցազրմամբ:

Բացի h, h, h, ʔ, ʔ հնչյուններից, աղուլերենի մնացալ բոլոր

շնչեղ բաղաձայններն ունեն ուժգին հնչակիցներ. դրանք գրում պատկերվում են պարզ նշանի կրկնակմամբ: Որոշ բարբառներում հանդիպում են նաև բնայնացած համարտաբերումներ, որոնք անհրաժեշտության դեպքում կարելի է գրի առնել բնային նայի 1 նշանի կցմամբ:

Ստորև ներկայացնում ենք աղուլերենի այբուբենը:

Աղուլերենի այբուբեն

Ա	Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Կ	Կ	Կ
a	æ~a ^ʰ	p	b	p ^ʰ	ɟ	ɟ	ɟ ^ʰ	k	g	k ^ʰ
Ե	Կ	Կ	Կ	Կ	Զ	Զ	Ի	Ք	Պ	Ք
e	q	q ^ʰ	q ^ʰ	q ^ʰ	ʒ	ʒ	i	y~u ^ʰ	ʃs	dʒ
Ջ	Դ	Ը	Ը	Ճ	Ջ	Ջ	Փ	Ն	Ճ	Ո
ʃs ^ʰ	tʃ	dʒ	tʃ	tʃ ^ʰ	dʒ ^ʰ	tʃ ^ʰ	f	s	z	u
Ս	Ս	Ժ	Ճ	Ս	Օ	Լ	Ե	Ե	Ծ	Ծ
ʃ	ʒ	ʃ ^ʰ	ʒ ^ʰ	x	o	χ	ʃ	ʒ ^ʰ	k ^ʰ	h
Ծ	Յ	Դ	Ի	Կ	Ի	Լ	Շ	Լ		
ʃ	h	ʃ	h	m	n	w,+ ^ʰ	r	l	j,+ ^ʰ	

Լեզգյան ճյուղ. բողոծներն և բուրդվերեն

Լեզգյան լեզվաճյուղում պարզագույն հնչյունային կազմ ունի բուրդվերենը, որով խոսում են Աղրեշեանի Բուրդուխ, Դելի-Քայա, Երզուլ և մի քանի այլ գյուղերում: Կրողների ընդհանուր թվաքանակը վերջին տարիների տվյալների համաձայն կտրուկ նվազել է՝ հասնելով 200 մարդու:

Այս լեզվի բաղաձայններում բացակայում են համարտաբերումների բոլոր տեսակները, իսկ հնչյունական կազմը հասցված է նվազագույնի: Ձայնավորային համակարգը քիչ ավելի հարուստ է կա 9 ձայնավոր (a, æ, e, œ, i, i, ə, y, u), որոնք զուրկ են երանգա-վորումներից: Ստորև ներկայացված է բուրդվերենի այբուբենը:

Բողոմբերենի այբուբեն

Ա	Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Կ	Կ	Կ	Շ
a	æ	p	b	p'	ʒ	ɟ	ʃ	k	g	k'	ʃ
Ը	Կ	Կ	Կ	Ք	Ժ	Ի	Թ	Պ	Պ	Պ	Ճ
æ	q	ɑ	q'	ʔ	ʔ	i	y	ʒs	ʒs'	ɟʃ	dʒ
Շ	Լ	Խ	Փ	Ն	Ծ	Ո	Ս	Ս	Ս	Ծ	Օ
ɟʃ	i	ɹ	f	s	z	u	ʃ	ʒ	x	ɣ	o
Ն	Ե	Յ	Թ	Ի	Կ	Բ	Լ	Շ	Լ		
χ	ɛ	h	ʃ	h	m	n	w~v	r	l	j	

Քրոջծերենի հնչյունաբանությունը շատ ավելի մուտ է լեզգերենին, թաքսաարաներենին և աղուբերենին ինչպես բաղաձայնների, այնպես էլ ձայնավորների իմաստով: Լեզուն բաժանվում է մի բանի բարբառների՝ բուն քրոջծերենի, երգյուբերենի, հափութերենի, ջեբերենի և էլիբերենի, որոնք, զգալիորեն տարբերվելով ինչպես հնչյունայնորեն, այնպես էլ բերականությամբ, երբեմն անգամ համարվում են առանձին լեզուներ:

Քրոջծերենի այբուբենն ունի հետևյալ տեսքը:

Քրոջծերենի այբուբեն

Ա	Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ
a	æ	p	p:	b	p'	ʒ	ʒ:	ɟ	ɟ'	k	k:	g	k'
Շ	Ը	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ	Ժ	Ի	Թ	Պ	Պ	Պ
ɟʃ	dʒ	q	ɑ	q'	q''	ɑ''	q'''	ʔ	i	y	ʒs	ɟz	ʒs'
Թ	Ճ	Շ	Ղ	Լ	Փ	Ն	Ծ	Ո	Ս	Ս	Ս	Ծ	Ծ
ɟʃ	dʒ	ɟʃ	ɟʃ''	i	f	s	z	u	ʃ	ʒ	x	x''	ɣ
Օ	Ն	Ե	Ե	Յ	Թ	Ի	Կ	Բ	Լ	Շ	Լ		
o	χ	ɛ	χ''	h	ʃ	h	m	n	w~v	r	l	j	

Լեզգյան ճյուղ. արձերեն

Ոչ միայն լեզգյան, այլև արևելակովկասյան բոլոր լեզուների ցանկում հնչյունային հարստությամբ բացառիկ է շարադրանքում բազմիցս հիշատակված արձերենը, որի այբուբենի ներկայացմամբ էլ կավարտենք լեզգյան լեզուների նկարագրությունը:

Հաջորդ էշին ներկայացված է արձերենի հնչյունային աղուբենը, որի մուգ վանդակներում բերված են արձերենի նախավերարային կողայինները, որոնց նշանակումները պատճենում են բազային համակարգում կապձային կողայինների համար ներմուծված տառանշանները, բանի որ վերջիններս արձերենում գոյություն չունեն:

Ստորև բերվում է լեզվի ձայնավորային համակարգը, որից կարելի է տեսնել, որ արձերենում դրանք երանգավորվում են ըստ ըմպանայնացման և տոնի: Վերջինս իր հերթին հակադրվում է ըստ երկարության և ըմպանայնացման:

	Դիմալին				Կենտրոնական				Ետին կորացած					
	պարզ		բարձր տոնի		պարզ		բարձր տոնի		պարզ		բարձր տոնի			
	V	V'	Ŷ	Ŷ:	V'	V	V'	Ŷ:	V'	V	V'	Ŷ:	V'	
Փակ	ի	+	լ	×2	+					ո	+	ո:	×2	+
Միջին	Ը	+	Ը	×2	+	լ				Օ	+	Օ:	×2	+
Բաց						ո	+	ո:	×2	+				

Բանի որ մակկոկորդային ձայնել շփական արձերենում չի հանդիպում, դրա T տառանշանը մենք ապահուել (առանձին հնչյունային արձեբից զուրկ) կերպով կցենք ձայնավորներին դրանց ըմպանայնացումն (+') արտահայտելու համար՝ միաժամանակ, եթե դա չի արգելվում ածանցման կանոններով, հյուսելով այն տառերին և ձևավորելով կապգրություններ:

Արձերենի այբբենական հերթակարգն այսպիսով ստանում է ստորև բերվող տեսքը, որում ներառված են լեզվի բաղաձայնների և ձայնավորների բոլոր համարաբերումները, ինչպես նաև ձայնավորների ըմպանայնացման գրառման T հավելանշանը:

Լակերենում շրթնայնացումը բաղաձայների երանգավորման եական հատկանիշ է, ինչի հետևանքով բավականին հազվադեպ է և հանդիպում է ոչ բոլոր բարբառներում:

Ստորև բերվող հնչյունական աղյուսակում ցույց են տրված լակերենի բաղաձայները: Մոխրագույն վանդակներում ներկա չացված են կապճային այն հնչյունների շրթնայնացած տարբերակները, որոնց առկայության մասին աղբյուրները հակասական տեղեկություններ են պարունակում: Ինչևէ, ներկա մոտեցմամբ դրանք ներառված են լեզվի այբուբենում:

Լակերեն

Ձև	Տեղ	Կապճային			Ներկա-ձային		Ցայրյալ	Վերջա-րաին		Լեզվա-կային		Մասնավոր-բանի	Կատարյալին
		Երբևայն		Կտրյա-լին	Ց	Շ		Ց	Շ	Ց	Շ		
		Կ	Շ										
Պայթական	չևեղ	բ	բ					վ	վ	կ	կ		վ
	ձայնեղ	բ	բ					վ	վ				վ
	արտ.	բ	բ					վ	վ	կ	կ		վ
Կփռյալ	չևեղ	բ	բ	ի	ձ								
	արտ.	բ	բ	ի	ձ								
Շփական	չևեղ	շ		յ	յ			մ	մ	ն	ն	Յ	կ
	ձայնեղ	Շ	Շ							ե	ե		
Ռեզային		յ	կ										
Լայ		ի		Շ				լ					
Թրթռուն		լ											

Բացառությամբ կոկորդային և մակկոկորդային շարքերի, բոլոր շևեղ պայթականները, կիսաշփականները և շփականները, իրենց պարզ և շրթնայնացած տարբերակներով հանդերձ, ունեն ուժգին տեսակներ, որոնք պատկերվում են նշանի կրկնակմամբ:

Լակերենի ձայնավորային կազմը ներկայանում է 3 պարզ (a, i, u), 3 ըմպանայնացած (a-a^ʷ, u^ʷ, ɵ-ɵ^ʷ) և 3 երկար (a:, i:, u:)

հնչյուններով, որոնցից վերջիններն արդի ուսումնասիրված այբուբենների ուղղագրությամբ չեն գանազանվում: Որոշ բարբառներում հանդիպում են նաև e և o ձայնավորները:

Լակերենի այբուբենը, ամենց երկար ձայնավորների և ուժգին բաղաձայների, ունի հետևյալ հերթակարգը:

Լակերենի այբուբեն

Ա	Ա	Բ	Բ	Ը	Ը	Գ	Գ	Կ	Կ	Վ
a	a ^ʷ	p	b	p ^ʷ	ʃ	ʃ	ʃ ^ʷ	k	g	k ^ʷ
Գ	Գ	Ը	[C]	Կ	Կ	Գ	Գ	Ի	Ի	Բ
k ^ʷ	g ^ʷ	k ^ʷ	[e]	q	q ^ʷ	q ^ʷ	q ^ʷ	?	i	y-u ^ʷ
Մ	Մ	Փ	Փ	Դ	Զ	Ծ	Ծ	Չ	Չ	Ծ
ʃs	ʃs ^ʷ	ʃs ^ʷ	ʃs ^ʷ	ʃʃ ^ʷ	ʃʃ ^ʷ	ʃʃ ^ʷ	ʃʃ ^ʷ	ɵ-ɵ ^ʷ	s	z
Ծ	Ո	Ո	Ս	Ս	Ժ	Ժ	Ա	Ա	[O]	Լ
z ^ʷ	u	u ^ʷ	ʃ	ʒ	ʃ ^ʷ	ʒ ^ʷ	x	x ^ʷ	[o]	չ
Ե	Ե	Ե	Յ	Կ	Կ	Ն	Ն	Լ	Շ	Լ
ɛ	ɛ ^ʷ	ɛ ^ʷ	h	h	m	n	w	r	l	j

Դարգյան բարբառախումբ. դարգերեն

Դարգյան բարբառախումբի լեզուներն ավանդաբար համարվում են մեկ լեզվի բարբառներ, մինչդեռ իրականում դրանք թվով ավելի քան 15 միմյանցից հեռու և հաճախ փոխադարձաբար անհասկանալի առանձին լեզուներ են, որոնցից շատերը դեռևս գիտականորեն չեն նկարագրված:

Ի տարբերություն հյուսիսնկովկասյան այլ լեզուների, դարգյան բարբառների հնչյունաբանությունը բավականին պարզ է: Դարգերենի գրական տարբերակում բացակայում են շրթնայնացած, ըմպանայնացած, քմայնացած և ուժգին բաղաձայները: Դարգ է նշել, սակայն, որ դարգյան մի շարք ենթալեզուներում և խոս-

վածքներում (ծուդախարյան, հուրեբյան, խայրագյան և այլն) երբեմն հանդիպում են շրթնայնացած և ուժգին հնչյուններ:

Ստորև բերվում է *հյուսիսային* բարբառախմբի *աթուշայի* խոսվածքի հիման վրա ձևավորված գրական դարգերենի բաղաձայնական աղյուսակը:

Դարգերեն

Ձև	Տեղ	Շրթնային	Կապձային Կենտ. Կող.	Ետ-կապձային	Քնային	Վերադասյին	Լեզվակալին	Մակուկորդային	Կտորդային
Պայթական	շվեղ	Ր	Ղ			վ	կ		փ
	ծայլեղ		Դ			վ	կ	ֆ	
	արտ.	Ր	Ղ			վ	կ		
Կվազիվոկական	շվեղ		Պ	Ղ					
	ծայլեղ		Պ	Ո					
	արտ.		Պ	Ղ					
Շփական	շվեղ	Փ	Շ	Ճ	Շ	Ճ			հ
	ծայլեղ		Շ	Ճ		Ճ	ե	Տ	
Ուղային		Յ	հ						
Նայ		Ի	Շ		Ղ				
Թրթուր		Լ							

Դարգերենի լեզվակային շարքի փակվածքի բաղաձայների արտասանության մասին աղբյուրների ներկայացրած տվյալները տարաբնույթում են: Ալեքսեևի համաձայն, դրանք կիսաշփականներ են (qɣ, oɣ, qɣ'), իսկ ըստ TITUS-ի և այլտեղ բերվող գրակա-նության՝ պայթականներ (q, ɣ, q'), որպիսին և պատկերված են:

Տառաձևերի վերջնական ընտրությունը կարելի է կատարել հարցի հստակեցման պարագայում՝ առայժմ ներկայացնելով ետ-նայեզվային կիսաշփականները պայթականներից անջատ և վերջիններից տարբերվող Նշանախմբով:

Որոշ կասկածներ է հարուցում նաև մակուկորդային ձայնեղ ʔ պայթականի առկայության փաստը, քանի որ գրականության մեջ մակուկորդային և կուկորդային շարքերը միավորված են ընդհանրական «հազագայիններ» եզրույթի ներքո: Գոյություն ունեն լեզվի ակնարկներ, որոնցում համատեղված են մակուկորդային և լեզվակային շարքերը՝ այս անգամ որպես ըմպանայիններ և այլն: Ինչևէ, այս հնչյունի արտահայտման համար այբուբեն է ներառվել առաձին տառանշան՝ Զ:

Գրական դարգերենի ձայնավորային կազմը լեզվի մշակման ընթացքում զգալիորեն պարզեցվել է: Այժմ դրանում առկա է 4 պարզ (a, e, i, u) և մեկ ըմպանայնացած (æ-a') ձայնավոր: Հակադրություն ըստ տևողության գրական լեզվում բացակայում է, սակայն որոշ ենթալեզուներում ըմպանայնացման ավելի լայն ընդրկման հետ մեկտեղ այն երբեմն ևս առկա է:

Գրական դարգերենի այբբենական հերթակարգը, այսպիսով, ձեռք է բերում հետևյալ տեսքը: Դրանում ներառված է նաև մի շարք բարբառներում հանդիպող o հնչյունը, որն անհրաժեշտ է նաև օտարալեզու փոխառություններում այս հնչյունի ճշգրիտ արտահայտման համար: Ենթալեզուների գրառության համար ցանկության դեպքում կարելի է օգտվել ընդհանրական այբուբենի ընձեռած հնարավորություններից:

Դարգերենի այբուբեն

U	Ա	Բ	Ը	Դ	Դ	Ղ	Կ	Կ	Կ	Շ
a	æ-a'	p	p'	ɿ	ɿ	ʃ	k	g	k'	ɛ
Կ	Կ	Կ	Զ	Ժ	Ի	Պ	Փ	Շ	Տ	Տ
q	o	q'	ʔ	ʔ	i	ʃs	ɬz	ʃs'	ʃʃ	ɬʒ
Շ	Փ	Ն	Ճ	Ո	Ս	Ս	Յ	Ճ	Ճ	[O]
ʃʃ'	f	s	z	u	ʃ	ʒ	ɣ	x	ɣ	[o]
Ե	Դ	Ի	Կ	Ն	Ի	Լ	Շ	Ղ		
κ	ɣ	h	m	n	w-v	r	l	j		

Լախյան ճյուղ, չեչեներեն

Անդրադառնանք վերջապես չեչեներենին, որը, ինչպես ասվեց, արևելակովկասյան լեզուներում առավելագույն թվով ձայնավորներն է պարունակում, որոնք երանգավորվում են որպես կարճ, երկար և ռեզային (վերջինս իր հերթին՝ կարճ և երկար):

Չեչեներենի ձայնավորների համակարգը համարտաբերումների առանձնահատկությունների հետ մեկտեղ բերված է ստորև:

	Գիմալին պարզ		Գիմալին կորացած		Կենտրոնական, եսին	
	կարճ	երկար	կարճ	երկար	կարճ	երկար
Փակ	ɪ	i:	ɨ	ɨ:	ɯ	u:
Միջին	je	ie	ʝe	ʝe:	wo	uo
	e	e:	ø	ø:	o	o:
Քսգ	æ	æ:			ɔ	ɑ:

Ինչպես տեսնում ենք, որոշ դեպքերում երկար ձայնավորների գրառման նպատակով կիրառվել են ոչ-տիպական տառանշաններ (Ք, Օ), ինչը, իհարկե, որոշակի սահանջ է տառակազմական ընդունված սկզբունքներից, որոնց շրջանակներում, սակայն, դժվար էր գտնել ավելի հարմար հնարքներ ձայնավորների նման ծավալուն կազմի գրառման համար:

Ելնելով գրի պարզության նկատառումներից՝ ռեզայինացումն արտահայտելու համար չեն ներմուծվում առանձին կանոնավոր նշաններ, այլ *ապահունջ* կերպով կիրառվում է չեչեներենում առանձին չհանդիպող i հնչյունի l տառանշանը, որը ռեզայինացման դեպքերում ետևակցվում է ձայնավորին:

Չեչեներենում հանդիպող 5 երկարբառները (ej, əi, əy, ɔw, əu) պատկերվում են ոչ թե առանձին կցագրերով, այլ այբուբենի համապատասխան տառերով (e + j, ə + i, ə + y, ɔ + w, ə + u):

Լեզվի բաղաձայնական կազմը համեմատաբար պարզ է: Շրթնայացումը բացակայում է, սակայն շրթնային, կապձային և ետկապձային շարքերում հանդիպում են ըմպանայինացած համ-

արտաբերմամբ հնչակիցներ: Խուսափելով հավելյալ նշաններով գրի ծանրաբեռնումից՝ նման հնչյունների արտահայտման նպատակով կկիրառենք T ապահունջ նշանը, բանի որ դրանով նշվող ʝ հնչյունը ևս բացակայում է չեչեներենում:

Լեզվում հանդիպում են որոշակի թվով ուժգին քաղաձայներ, որոնք արտասանվում են որպես կրկնակ (երկարացած): Թեև այս երանգավորումը չեչեներենում համատարած քնույթ է կրում, միայն p, t, k, q, ts, s: ուժգիններն են հանդիպում քառարմատներում և, արտահայտվելով նշանի կրկնությամբ, տվյալ այբուբեն չեն ներառվում:

Արևելակովկասյան լեզուների մեծամասնության պես չեչեներենում ևս f և v քաղաձայներն առկա են միայն օտար փոխառություններում: Հնչյունակազմի գլխավոր տարրերունը թոթոռուն քաղաձայներում ձայնել r և խուլ ʃ հնչյունների առկայությունն է՝ երկունս էլ ներառված ստորև ներկայացվող տր այբուբենում:

Չեչեներենի այբուբեն

У	Ш	Щ	У	Ґ	ґ	҈	҉	Ҋ	ҋ
a→ə	ɑ:	æ	æ:	p	b	pʰ	t	tʰ	tʰʷ
Կ	Կ	Կ	Ը	Ը	Ը	Գ	Կ	Կ	Զ
k	g	kʰ	ç	ç:	ø	ø:	q	qʰ	ʔ-ʔʷ
Ժ	Ի	Ե	Թ	Ե	Բ	Է	Թ	Է	Պ
ʃ	i	i:	y	y:	je	ie	qø	yø	ʃs
Գ	Ղ	Ղ	Կ	Հ	[Ф]	[Ф]	Ն	Ճ	Ո
dz	ʃsʰ	tʃ	dʒ	tʃʰ	[f]	[v]	s	z	ɯ
Ռ	Ղ	Թ	Յ	Յ	Վ	Օ	Ձ	Ե	Յ
u:	wo	uo	ʃ	ʒ	x	ø	ø:	ɛ	ɥ
Կ	Կ	Ն	Ի	Լ	Է	Շ	Լ	Լ	Լ
h	m	n	w	r	ʃ	l	j	ɔʰ	ʃ

Նախյան ճյուղ. ինգուշերեն

Նախյան մյուս լեզուն է ինգուշերենը, որն իր բաղաձայնակարգում նման լինելով լեչեներենին՝ տրամագծորեն տարբերվում է վերջինից ձայնավորներում:

Ինգուշերենի ձայնավորային համակարգը բաղկացած է 8 հնչյուններից՝ a, æ, ɛ, i, ɨ, ə, o, u, որոնց երկարացումն ուղեկցվում է «երկարաբառացած» արտասանությամբ:

	Դիմալին		Կենտրոնական				Ետին				
	կարճ	երկար	կարճ	երկար	կարճ	երկար	կարճ	երկար			
Փակ	ɪ	i	ɨ	ij	ɨ	i		ɨ	u	ɨ	uw
Միջին	ɛ	e	ɛ	ie	ɨ	ə		ɔ	o	ɔ	uo
Բաց			ɨ	ea	ɨ	a	ɨ	a:		ɨ	oa

Ինգուշերենի այբբենական հերթակարգն, այսպիսով, ընդունում է հետևյալ տեսքը:

Ինգուշերենի այբուբեն

Ա	Մ	Ա	Ս	Ր	Բ	Ը	Դ	Դ	Ղ
a	a:	ə	ea	p	b	p'	ɹ	ɸ	ɹ'
Գ	Գ	Գ	Կ	Գ	Կ	Ը	Ե	Կ	Կ
c	j	e'	k	g	k'	e	ie	q	q'
Զ	Է	Ի	Ե	Դ	Ե	Դ	Շ	Ի	Փ
ʔ	ʔ	i	ij	ɹs	ɹs'	tʃ	tʃ'	i	f
Շ	Շ	Ո	Ո	Յ	Յ	Օ	Օ	Ս	Շ
s	z	u	uw	ʃ	ʒ	o	uo	oa	χ
Ե	Յ	Ի	Կ	Ր	Բ	Ը	Ե	Շ	Դ
ɛ	h	h	m	n	w	r	ɹ	l	j

Պատկերվածում յե և սո երկարաբառերը վարընթաց են, այսինքն արտաբերման ընթացքում շեշտն ընկնում է առաջին ձայնավորի վրա, իսկ ea և oa երկարաբառերը՝ վերընթաց, որոնցում շեշտվում է զույգի վերջին անդամը: Հնչյունաբանորեն դրանք գրառվում են i:^o, u:^o և *æ:, *a: տեսքով:

Լեզվում առկա են մի շարք այլ երկարաբառեր ևս (ej, əj, əj, əj, 'oʃ, əw, ə:w), որոնք բոլորը կարելի է արտահայտել համապատասխան ձայնավորների և Նայերի զուգորդմամբ, այլ ոչ թե առանձին նշաններով, ինչպես Նայտրոյ 4 երկարաբառերի դեպքում, որոնք ձայնավորների երկարացման ուրույն հետևանք են:

Բաղաձայնական համակարգում բացակայում է շրթնայնացումը, սակայն առկա է 6 ուժգին հնչյուն (t, t':, s:, l:, k:, q:), որոնք, ինչպես միշտ, արտահայտվում են նշանի կրկնակմամբ: Ներկայացված այբուբենում, սակայն, դրանք չեն ներառված:

Խինալզգ առանձնակ

Արևելակովկասյան լեզուների այբուբենների ներկայացման ավարտին անդրադառնանք այս լեզվաընտանիքի ամենաուրույն ներկայացուցիչներից մեկին՝ խինալզգերենին, որն Ադրբեյջանի հյուսիս-արևելքում՝ բարձրլեռնային Խինալզգ գյուղում բնակվող փոքրաթանակ՝ մոտ 2000 ներկայացուցիչ ունեցող մի էթնոսի (ինքնանվանումը՝ *բեթիթուրդուր, բեթը*) լեզուն է:

Նախկինում համարվում էր, որ խինալզգերենը պատկանում է լեզգյան խմբին, և բըռնծերենի ու բուրուխերենի հետ միասին ընդգրկվում էր հարավային՝ *շահրադյան* խմբում: Հետագայում այն սկսեց դիտարկվել որպես առանձնակ՝ առանձին և ինքնուրույն ճյուղ արևելակովկասյան լեզուներում:

Խինալզգերենը հնչյունական առումով մոտ է իր անմիջական հարևաններին՝ բըռնծերենին և բուրուխերենին:

Բաղաձայնական համակարգը բարդ չէ: Ընկանայնացումն ու շրթնայնացումը բացակայում են, իսկ «բաղաձայն + w» բոլոր միակցություններում երկրորդ բաղադրիչն ինքնուրույն հնչյուն է: Լեզվում առկա են շնչեղների ուժգին հնչակիցներ:

Չայնավորային կազմը բավականին բազմազան է և հանդես է գալիս 6 պարզ (a, e, i, o, u) և 3 շրթնայնացած (ae, œ, y) հնչյուններով: Լեզվում կա նաև մի քանի երկբարբառ, որոնք կզրառվեն բաղադրիչ հնչյունների տառանշանների զուգորդմամբ:

Տեղեկություններ կան խինալզգերենում ձայնավորների ղնգայնացման վերաբերյալ, ինչը սովորաբար առաջանում է փակ վանկերում տննալեզվային բաղաձայներից առաջ ձայնավորին հաջորդող ու նայի ազդեցության ներքո: Քանի որ տվյալ երանգավորումը հիմնականում դիրբային բնույթ ունի, այդպիսի ձայնավորները կանոնական այբուբենում ներառված չեն:

Անհրաժեշտության դեպքում, սակայն, կարելի է օգտվել ավար-անոյան լեզուներից ափսխներենի և կարատերենի ղնգայնացած ձայնավորների արտահայտման նշանային համակարգից:

Խինալզգերենի այբուբենը ներկայացված է ստորև:

խինալզգերենի այբուբեն

Ա	Ա	Բ	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Դ	Կ
a	æ	p	p:	b	p'	t	t:	d	t'	k
ԿԿ	Կ	Կ	Ը	Ը	Կ	Ի	Ի	Բ	Մ	Մ
kk	g	k'	e	æ	q:	ʔ	i	y	ʃs	ʃs:
Ք	Ղ	Ղ	Ղ	Ծ	Շ	Պ	Լ	Բ	Փ	
qz	ʃs'	tʃ	tʃ:	dʒ	tʃ'	kx	i	qx	qz'	f
Փ	Ն	Ց	Ո	Ս	Ս	Ա	Ե	Օ	Ը	Ե
v	s	z	u	ʃ	ʒ	x	y	o	χ	ɛ
Յ	Ի	Կ	Կ	Բ	Ի	Լ	Շ	Լ		
h	ɛ	h	m	n	w	r	l	j		

§5. Ալանաց (օսական) այբուբեն

Գրքի որչ շարդարանքի ընթացքում շեշտելով կովկասյան լեզուների համար լիակատար հնչյունային գրի անհրաժեշտությունը՝ հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև այսներեմին (կամ օսերեմին), որը, պատկանելով հանդերձ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին (իսկ ավելի ստույգ՝ հնդիրանական լեզվախմբի իրանական ճյուղի արևմտասլավոթական ենթախմբին), երկուսուկես հազարամյակից ավելի կենտրոնացած է Մեծ Կովկասի հյուսիսակողմում և դարերի ընթացքում մեծ ազդեցություն է կրել շրջակա լեզուներից՝ ծեռք բերելով կովկասյան լեզուների բնորոշ բաղաձայնական հնչակարգ:

Այս լեզվի գիրը ևս, ստեղծված լինելով սլավոնական հենքի վրա, կրում է նույն թերություններն ու ուսումնաստեղելիությունները, որոնք մանրամասն քննարկեցինք գրաբանությունը նվիրված հատվածում և այստեղ այլևս չենք մեկնաբանի:

Յետևելով այդ տրամաբանությանը՝ օսերենի համար ևս կանոնցել ենք այբուբեն, որն իր նշանակարգով մոտ է կովկասյան երկու լեզվաընտանիքների այբուբեններին: Միևնույն ժամանակ, օսերենը, զրեթե զուրկ լինելով երկրորդային արտաբերումներից և պարունակելով միայն մի քանի շրթնայնացած հնչյուն, կարիք չունի անձնցումների այն ամբողջ համակարգի, որն այդքան անհրաժեշտ է հյուսիսկովկասյան լեզուների գրաբան համար: Չաշվի աննելով այս հանգամանքը՝ օսերենի այբուբենին տրվել է ավելի մեծ ներքին ազատություն ու բազմազանություն՝ մոտեցնելով այն հարավկովկասյան այբուբենների տիպին:

Չաջորդ էլում առաջարկվող այբուբենի մեծատառ և փոքրատառ նշանների միջոցով բերված է օսերենի հնչյունաբանական նկարագրությունը: Անշուշտ, ցանկության դեպքում օսերենի գրաբանության համար ևս կարելի է կիրառել արևմտա-կամ արևելակովկասյան բազային համակարգից արտածված մասնավոր այբուբեն, սակայն տարբեր լեզվաընտանիքների լեզուների համար անկախ այբուբենների ներմուծման գաղափարը մեզ ավելի գրավիչ է պատկերացել:

	Օսերեն	Կղերային	Կառմարին	Խոլմար-ձայն	Քնային	Վերջնական	
						С	С ^w
զիւն	р	р	л	г		С	С ^w
ձայնեղ	р	р	л	г		т	т ^w
արտ.	р	р	л	г			
զիւն			з	д			
ձայնեղ			з	д			
արտ.			з	д			
զիւն	ф	ф	с	г		б	б
ձայնեղ	ф	ф	с	г		б	б
արտ.	ф	ф	с	г		б	б
Ռազարն	л	л	л	л			
Եայ	т	т					
Կորային			с				
Միջբուն			л				

	Դիվանին	Վերջնական	Երկու կերպացած
Փակ	т	т	т
Միջին	т	т	т
Ըսց	т	т	т

Ծանոթացություն.

Լեծը, որ թուն օսերենում կազմալին և երկտեղային շխարհակերպացան տարբերակում կառուցանալու լուրջ միջանկյալ դիպք ունի:

Դրանց գրատեսակը հասկար կիրառել են կառուցային շխարհակերպացաները: Կետառանկյալը փոխառված բառերի ճշգրիտ կերպագրման նպատակով ներմուծում են նաև, երկտեղային շխարհակերպացաներից փոխառված բառերը:

Քանի որ օսերենը հնչյունական իմաստով շատ ավելի մոտ է Ներկայիս Հարավային Կովկասի քնիկ լեզուներին՝ հայերենին և վրացերենին, տարբերվելով վերջիններից միայն շրջնայնացած մի բանի բաղաձայների ամկայությամբ, դրա տառանշանների այբբենական հերթակարգը սահմանել ենք հարավկովկասյան այբուբենների հենքի վրա, որոնք, իրենց հերթին, հանգում են փյունիկյան և հունական գրային համակարգերի կաղապարներին: Սակայն եթե հայոց այբուբենը հունական բնօրինակում բացակա հնչյուններն ըստ էության միաձուլում է այբբենական հաջորդականությանը, ապա վրացականն իր հավելումները կցում է գերազանցապես այբուբենի վերջնամասին: Աղվանից գիրն այս իմաստով կրկնօրինակում է հայկական հերթակարգը՝ հավասարաչափ տեղաբաշխելով վերջինում բացակա ուրույն հնչյուններն ըստ փոխառված հաջորդականության:

Օսերենի այբուբենի համար որպես հիմք է ընտրվել աղվանից և հայոց այբբենակարգերի համադրությունը, շարվելով ըստ հայկական կարգի՝ օսերենի՝ հայերենում բացակա պարզ հնչյունները դասավորվում են աղվանից գրում դրանց դիրքի համաձայն:

Ալանաց այբուբեն

У	Р	Г	К	Т	Е	З	Л	И
a	b	g	g ^w	d	e	z	æ	i
Г	[Г]	Т	С	Л	С	У	У	Э
г	[ɣ]	т	с	л	с ^w	у	к ^w	к ^w
Ә	Т	Л	У	Т	Т	Н	[Э]	
dz	к	л	м	j	q	n	[ɟ]	
О	В	Р	Л	С	Ф	Г	Т	
o	v	p	l	s	f	g	t	
Ә	П	Ф	Г	У	Ф			
ɟs	u	f	p	k	k ^w			

§6. Ուղիերենի «աղվանից» այբուբեն

Ելույթի շարադրանքը ցանկանում ենք ամփոփել արևելակովկասյան լեզուների լեզգյան խմբի առանձնահատուկ մի լեզվի՝ ուղիերենի այբուբենի բննարկմամբ, որի խնդիրը գիտակցաբար խուսափել ենք արծարծել այս ճյուղի լեզուները նկարագրելիս:

Ուղիերենը, որով այժմ խոսում է ընդամենը մոտ 8000 հոգի Ադրբեջանի Լիչե և Վարդաշեն (Ներկայումս՝ Օդուզ) ու Վրաստանի Չինոքիանի (Նախկին Օկտոմբերի) գյուղերում, համարվում է Բուն Աղվանքի տարածքի քնկի լեզվի արդի վերջին ժառանգորդը՝ սինայական կրկնագիր մագաղաթի վերծանված լեզվի հետ ցուցաբերելով մի շարք ընդհանրություններ ինչպես հնչյունային, այնպես էլ բերական առումներով:

Հաշվի առնելով ուղիերենի այսօրինակ բացառիկ կարգավիճակը՝ այս լեզվի համար որպես պատմական եզակի ժառանգության նմուշ՝ կարելի է առաջարկել աղվանից այբուբենի այն հատվածը, որը համընկնում է ժամանակակից ուղիերենի հնչյունական հոլովույթի հետ: Կիրառելի է, անշուշտ, նաև լեզգյան լեզուների այբբենական կաղապարը, ուստի երկու այբուբենները կներկայացնենք կողք կողքի՝ վերջնական ընտրությունը չկատարելով դրանց միջև:

Հաջորդ եղին ներկայացվում է ուղիերենի հնչյունական աղյուսակը երկու՝ արևելակովկասյան և աղվանից այբուբեններով: Դրա մուգ վանդակներում աղվաներենի այն հնչյուններն են, որոնք կորսված են ժամանակակից ուղիերենում՝ Ի (d'), Z (t'), Տ (ts'), Կ (dz'), Դ (ts'), Լ (n'), Վ (p'), Ե (S), Դ (w): Այս տառերի հնչյունային արժեքները թեականորեն են վերականգնվում անգամ աղվաներենում, բանի որ ձևաբանական համեմատությունների համար բավարար տվյալներ չկան:

Աղվաներենում վերականգնվում է նաև «բմայնացած» ետկապճայինների մի շարք, ներկայացված համապատասխան տառանշաններով՝ Ա (tʃ'), Է (dʒ'), Կ (tʃ'), Ց (ʃ'), Կ (ʒ'), որի ուղղակի համապատասխանությունն արդի ուղիերենի հնչեակմբի հետ ղեկար է վերջնականորեն ճշտված համարել, բանի որ զբակա-

Տվ	Տղ	Տղ	Կամբային		Ետկամբային			Ենային	Վերջնային	Ընթացային	Կոմբային
			Կ	Կ'	Կ	Բ	Կ'				
չվեր	Բ	Կ									
ձայն	Բ	Կ	Ի								
ստու	Ը	Կ	Հ								
չվեր	Վ	Ի	Ծ	Ղ	Ճ	Խ					
ձայն	Վ	Ի	Ծ	Ղ	Ճ	Խ					
ստու	Վ	Ի	Ծ	Ղ	Ճ	Խ					
չվեր	Փ	Ե	Չ	Է	Ե	Ջ	Ջ				Է >
ձայն	Փ	Է	Չ	Է	Ե	Ջ	Ջ				Է >
Ուղային	Ս	Բ	Ի					Ի	Ի		
Կայ		Ի									
Կոմբային		Շ	Կ								
Բերբան		Լ	Է								

Ուղիերեն

տության մեջ ուղիերենի ետկապճայինների տվյալ շարքն աղբյուրների մի մասը³⁶ նկարագրում են որպես բնայնացած, մյուսները (TITUS և անոր բերված գրականությունը³⁹) ուժգին: Ինչևէ, արևելակովկասյան բազային համակարգի նշանակումների բազմությունից դրանց կարելի է հատկացնել բոլորակ տառածևերը, բանի որ շրթնայնացումն ուղիերենում բացակայում է:

Արդի ուղիերենի ձայնավորային համակարգը համեմատաբար պարզ է. առկա է 6 հիմնական ձայնավոր (a, e, i, ə, o, u) իրենց ընկանայնացած (a^ʷ, e^ʷ, i^ʷ, ə^ʷ, o^ʷ, u^ʷ) և շրթնայնացած հնչակիցներով (æ, œ, y): Ձայնավորակարգերում ուղիերենի և աղվաներենի նմանություններն ավելի բիչ են, բան բաղաձայններում, բանի որ կրկնագիր մաղազաթում հանդիպում է միայն 7 պարզ հնչյուն՝ ʁ (a), ʁ (ə), ʁ (i), ʁ (o), ʁ (u), ʁ (y):

Աղվաներենում բացակայում են ə և œ հնչյունները, որոնք ուղիերենում ըստ երևույթին առաջ են եկել թյուրքական լեզուների ազդեցությամբ, սակայն առկա է Ը նշանով ներկայացված հնչյունը, որը տառադարձվում է որպես երկար e: ձայնավոր կամ ej երկբարբառ: Ուղիերենի ընկանայնացած ձայնավորների շարքին աղվաներենում կարող են համապատասխանել ձայնել ընկանային շփականի ʁ տառանշանի և պարզ ձայնավորների զուգորդումները: Աղվաներենի Ս (a) և Մ (y) ձայնավորները ևս ենթադրվում են որպես թերևս ընկանայնացած:

Ինչպես արդեն ասվել է, ուղիերենի համար ներմուծվել է երկու այբուբեն: Առաջինը հյուսիսկովկասյան ընդհանրական այբուբենից հետևող կանոնավոր համակարգն է, երկրորդ՝ արդի ուղիերենի հնչակազմին հարմարեցված աղվանից այբուբենը: Քննարկենք երկու այբուբենները միմյանցից անջատ:

1. *Արևելակովկասյան հիմք*: Ուղիերենի բաղաձայնակարգն ամբողջապես կարելի է արտահայտել արևելակովկասյան այբուբենի նշանային հիմքով: Դրանում ուժգին ետկապճային հնչյուն -

ների արտացոլման համար ներմուծվում են բոլորակ նշաններ, իսկ բաղաձայնների ընկանայնացումն արտահայտելու նպատակով՝ ածանցավոր: Երկբարբառները գրառվում են տառակցումներով: Արդյունքում ստանում ենք հետևյալ հերթակարգը:

Ուղիերենի այբուբեն (արևելակովկասյան հիմք)

Ա	Ա	Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Վ	Վ
a	a ^ʷ	æ	p	b	p'	ʒ	ɟ	ʒ'	k	g
Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ի	Ի	Ի	Պ	Պ
e	e ^ʷ	œ	q	q'	i	i ^ʷ	y	ʒs	ɟz	
Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Չ	Չ	Փ	Փ
ʒs'	ʒf	dʒ	ʒ'	ʒf:	dʒ:	ʒf:	ə	ə ^ʷ	f	v
Ն	Ն	Ո	Ո	Ս	Ս	Ծ	Ծ	Օ	Օ	Ն
s	z	u	u ^ʷ	ʃ	ʒ	ʃ:	ʒ:	o	o ^ʷ	x
Ե	Ի	Մ	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը			
ɛ	h	m	n	r	l	j				

2. *Աղվանական հիմք*: Արդի ուղիերենին աղվանից գրի հարմարաբերումն ուղեկցվում է մի շարք բարդություններով: Եթե այբուբենի այն հատվածը, որն արտահայտում է աղվաներենի բաղաձայնակարգը, որոշակիորեն կարելի է համապատասխանեցնել ուղիերենի բաղաձայնների, ապա ձայնավորային համակարգի պարագայում միարժեք համապատասխանություն գոյություն չունի աղվաներենում անհրաժեշտ նշանակազմի բացակայության պատճառով:

Ուստի, ստիպված ենք կիրառել զուգորդումներ ոչ միայն երանգավորումների արտահայտման, այլև որոշ պարզ բաղաձայների (ə, æ, œ) գրառման համար՝ միևնույն ժամանակ մնալով աղվանից այբուբենի ձևույթի շրջանակներում:

Այպես, աղվաներենի ձայնել ընկանային շփականն արդի

³⁶ W. Schulze. *A Functional Grammar of Udi*, 2005 (lrz.dai-wschulze@FGU.htm)

³⁹ Панчевидзе В. Н., Джейраншивили Е. Ф. *Удинский язык / Языки народов СССР* М., 1967. Т. 4. Иберийско-кавказские языки.

ուղիներնում չի հանդիպում, հետևաբար դրա **օ** տառանշանը կարելի է կիրառել ուղիերենի ձայնավորների ընկանայնացումն արտահայտելու նպատակով:

Լշենք, որ արվանից այրութենի Ի նշանը գործածվել է և ձայնավորի երկագիր գրության համար՝ ՕԻ, ինչը հին հունարենի ՕΥ երկբարբառի պատճենն է՝ նման հայոց ՌԻ և վրաց ՕՎ կապություններին, որոնք արտահայտում են պարզ և ձայնավորը՝ չենթադրելով երկբարբառ օս արտասանություն՝ ինչպես հին հունարենում: Նույն տրամաբանությամբ է կառուցված նաև արվաներենի *y* ձայնավորի ՄԻ երկագիրը (Մ նշանը սինայական անգաղաթում առանձին չի հանդիպում):

Հայկական գրային ավանդույթից արվանականին է անցել նաև Ի օժանդակ նշանի գործածության սկզբունքը՝ որպես ՋԻ (aw), ԵԻ (ew), ԿԻ (iw) երկբարբառների երկրորդ հնչյունային բաղադրիչի տառանշանի: Հայերենի ուղղագրության նմանությամբ՝ արվաներենում ևս այն միջձայնավոր դիրքում կիրառվել է Խ (v) հնչյունի փոխարեն: Օտարալեզու կաղապարներում, սակայն, ինչպես, օրինակ, ՋՕԻԷԸ (Mowsēs) անվան մեջ, ՕԻ երկագիրն ըստ երևույթին կարդացվել է հենց որպես օս, այլ ոչ ու: Այսպիսով, Ի նշանն արվանից գրում առանձին չէր հանդիպում և, ի տարբերություն հայկական զուգահեռի՝ Ի-ի, զուրկ էր երկշրթնային w-ին մոտ սեփական հնչյունային արժեքից:

Տվյալ մոտեցմամբ մենք կիրառվեցնք ձայնավորների արխայիկ երկագիր կաղապարից՝ Ա նշանն ուղղակիորեն համապատասխանեցնելով *y* ձայնավորին: Ի նշանը, իր հերթին, կկիրառվի ուղիերենի և հնչյունի արտացոլման համար:

Ուղիերենում արվաներենի *e*: և *a* ձայնավորների բացակայությունը թույլ է տալիս դրանց համապատասխանող Ը և Ս տառանշաններին վերագրել *ae* և *a* հնչյունային արժեքները, որոնք էլ, իրենց հերթին, չեն հանդիպում արվաներենում: Այսպիսով, մտում է միայն *ae* հնչյունը, որին զուգահեռ նշան արվանից այրութենի ձայնավորների նշաններում գոյություն չունի: Ուստի, դրա գրությունն համար հնարավոր է մի բանի տարբերակ.

ա) *կապգրություն*. կարելի է կիրառել ՕՎ (o+v), ԸԻ (ae+u) կամ Ըb (ae+v) կցագրերը, որոնք ժամանակակից ուղիերենում չկան;

բ) *առանձին նշաններ*. կարելի է սահմանել հատուկ կանոն, ըստ որի՝ **օ** տառանշանն առանձին գործածվելու դեպքում ընթերցվում է որպես *ae*, իսկ այլ ձայնավորների հետ զուգորդվածներում մատանշում է դրանց ընկանայնացումը:

գ) *փոխատեղում*. կարելի է վերցնել արվանից գրի այն տառանշանները, որոնք բացակայում են ուղիերենում և վերագրել դրանց ձայնավոր հնչյունային արժեք: Այս նպատակով գործածելի են կապձային «բնայնացած» շարքի ողջ նշանակազմը՝ Ի, Զ, Ծ, Կ, Գ, Լ, Դ: Դրանցում առավելագույն պարզությանը աչքի են ընկնում Ի, Զ և Լ տառերը, որոնցից որևէ մեկին էլ կարելի է վերագրել *ae* հնչումը:

Վերոնշյալ բոլոր տարբերակներից մեզ առավել տևեստղ է պատկերանում երկրորդը՝ **օ** տառանշանի երկակի կիրառումը, ինչի միջոցով էլ ներկայացնում ենք ուղիերենի համար արվանից գրի հարմարաբերված տարբերակը՝ Երևանի Մատենադարանի MS No. 7117 ձեռագրից հայտնի այբբենական հերթակարգով:

Ուղիերենի այրութեն (արվանական հիմք)

Ջ	Ե	Ը	Փ	Ե	Յ	Ը	Ք	Չ
a	b	g	d	e	z	ae	z	j
Խ	Լ	Ղ	Կ	Ե	Դ	Ձ	Զ	Բ
վ՞/վ:	j	z/ʒ:	i	ae, + ^v	l	χ	ʒs'	dʒ/dʒ:
Ճ	Կ	Ի	Ս	Ս	Թ	Ձ	Գ	Կ
k'	h	q	a	վ՞/վ:	վ:	m	q'	n
Ժ	Գ	Օ	Ե	Ք	Յ	Գ	Տ	Վ
ʃ	dʒ	o	f	dʒ	վ:	p'	ʁ	r
Ի	Խ	Ղ	Ց	Ս	Պ	Ի	Կ	Է
s	v	ʃ'	ʃ'/ʒ:	y	ʒs	u	p	k

§7. Հաշվարացման սկզբունքները

Հյուսիսկովկասյան այբուբենների ներկայացման ավարտին համառոտակի դիտարկենք դրանց հաշվարացման հետ կապված որոշ խնդիրներ: Ավևհայտ է, որ դասական 101/105-նիշանի ստեղծաշարը որոշակիորեն սահմանափակվում է 40-ից ավելի նիշ պարունակող գրային համակարգերի մուտքագրումը: Ուստի, աշխարհի բազմաթիվ լեզուների համար օպերացիոն համակարգերը նախատեսում են տեքստի ներմուծման այլընտրանքային մեթոդներ և օժանդակ ծրագրեր, որոնք ապահովում են ինչպես ազգային շարվածքի, այնպես էլ նշանների տարծանման գործառական ու համր ստեղծների զուգակցումը: Գործառական ստեղծները (Shift , Alt , AltGr , Cmd) կիրառվում են մեկ այլ նշանի հետ համաժամանակյա սեղմմամբ, իսկ համրերը՝ հաջորդաբար:

Օժանդակ ծրագրային փաթեթի օգնությամբ կարելի է սահմանափակել համր ստեղծների ազդեցությունը միայն այն նշանների վրա, որոնք ենթակա են ձևափոխման: Համր կարող են լինել ինչպես վերնատառ նշանները (‘ , “ և ”), որոնք, օրինակ, սեղմվելով նախքան որոշ ձայնավորները, հանգեցնում են á , â , ã , ä արդյունաբար ձևերին, այնպես էլ առանձին տառերի ստեղծներ, որոնք, սյունների հետ զուգորդվելիս, տարծնում են դրանք:

Օրինակ, եթովպական վանկագրի ներմուծման համար գործածվում է երկրորդ սկզբունքը՝ հավելված *հնչյունային կանոնով*, ըստ որի նշանը ձևափոխվում է հաջորդող ձայնավորի ստեղծի համր ազդեցությամբ: Այսպես, Վ (la) վանկանշանի կառուցման համար հարկավոր է հաջորդաբար սեղմել L և A ստեղծները, որոնք առանձին կողավորում են Δ (la) և λ (‘a) վանկերը:

Մուտքագրման նմանօրինակ կոմբինացված մեթոդներ են ընկած նաև ջինական, ճապոնական, կորեական, հնդկական և մի շարք այլ, լայնորեն կիրառվող գրային համակարգերի ստեղծաշարման հիմքում, և դրանցից առանց որևէ քարոզության օգտվում է մոտ երկու միլիարդ օգտատեր: Որոշ հատկապես բարդ նշանակազմ ունեցող գրային համակարգերի առավել արդյունավետ մուտքագրման նպատակով ստեղծված են հատուկ՝ ազգային

ստեղծաշարեր, որոնք պարունակում են նշանների առանձին գրաֆիկական տարրերի համար նախատեսված ստեղծներ:

Ավավածից պարզ է դառնում, որ մոտ 150 նշան (ինչպես չիթրատառերը) պարունակող հյուսիսկովկասյան ընդհանրացված այբուբենների հաշվարացման պարզագույն տեսակը պիտի զուգակցի ինչպես գործառական, այնպես էլ համր ստեղծների կիրառությունը՝ ներառելով նաև հնչյունային որոշակի կանոնների համախումբ, քանի որ հյուսիսկովկասյան երկու այբուբեններում էլ տառանշանների արտաքին տեսքը պայմանավորվում է գերազանցապես հնչյունային գործոններով: Ազգային շարվածքում ստեղծաշարին դուրս են բերվում միայն ծնորդ ձևերը:

Որպես օրինակ՝ ներկայացնում ենք արևմտակովկասյան (վերինը) և արևելակովկասյան (վարինը) առաջարկվող շարվածքները Windows-ի 104-նիշանի ստեղծաշարի համար: Լշենք, որ կովկասյան առանձին լեզուների ստեղծաշարում կարող է տարբերվել ստորև պատկերվածներից ծնորդների և համր ստեղծների առավել արդյունավետ ընդգրկմամբ և դասավորությամբ:

Բերված ստեղնաշարերում գործառական են Shift և AltGr ստեղները, համր՝ ° , ° , ° , ° , / և = ստեղները: Shift ստեղնը մուտքագրում է մեծատառերը, AltGr ստեղնը՝ շրջնայացում: Չայնավորումը և արտամրումն արտահայտվում են ° և ° ստեղների համր կիրառությամբ, բնայացումը և ընդանայնացումը՝ / և ° ստեղների: Տառանշանի կրկնության համար գործածվում է = ստեղնը: Այսպես, օրինակ, Ե նշանի մուտքագրման համար անհրաժեշտ է միաժամանակ սեղմել Shift + x , ապա հաջորդաբար՝ ° և ° , իսկ Ե նշանի՝ Shift + AltGr + x , ապա հաջորդաբար՝ ° և ° : Բնական է, որ մուտքագրման այս ձևը գործում է բազմալեզու օժանդակության (Multilingual support) ծրագրային հատուկ ապահովման միջոցով և համապատասխան առատեսակների առկայության դեպքում:

Հյուսիսկովկասյան լեզուների մուտքագրման համար հնարավոր է նաև հատուկ ստեղնաշարերի ներմուծումը, որպիսիք ներկայումս կիրառվում են չինարենի, ճապոներենի և նմանատիպ այլ գրային համակարգերի դեպքում: Այդ ստեղնաշարերում կարելի է հրաժարվել *համր* ստեղներից՝ նշանների տարծումն իրականացնելով բացառապես *գործառական* ստեղներով: Որպես օրինակ՝ առաջարկում ենք հյուսիսկովկասյան ստեղնաշարի մի տարբերակ՝ արևմտակովկասյան շարվածքով: Արևելակովկասյան շարվածքը կտարբերվի միայն ծնորդների ընդգրկման և դասավորությամբ, միևնույն գործառական ստեղները կմնան նույնը: Այսօրինակ ստեղնաշարը, լինելով առավել ընդհանրական, շարվածքի անշան տարբերություններով կարող է կիրառվել հյուսիսկովկասյան բոլոր լեզուների համար:

~		U	U	U	U	%	f	U	A	U	+	=	h	g	-	~	←
→	←	Q	W	E	R	T	Y	I	O	P	[]	;	']		↓
⏪	⏩	A	S	D	F	G	H	J	K	L	;	']]		⏩	⏪
⏪	⏩	Z	X	C	V	B	N	M	>	P]]]]		⏩	⏪
⏪	⏩	Q	L	T	J	Y	R	Y	>	P]]]]		⏩	⏪
⏪	⏩	Q	L	T	J	Y	R	Y	>	P]]]]		⏩	⏪

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Այսպիսով, վերորերյալ շարադրանքի ընթացքում ներկայացվեց հյուսիսկովկասյան լեզուների ներկայիս հույժ վտանգված կարգավիճակը, երևան բերվեցին ու բնութայն առկվեցին այս լեզուների զարգացմանը խոչընդոտող և, հնարավոր է անգամ՝ դրանց աստիճանական արտամրմանն ու մուտքագրման օժանդակող որոշ գործոններ: Փաստվեց, որ նման իրադրության հիմնական պատճառներից մեկը խՍՀՄ-ի կազմավորման առաջին տասնամյակներին տարվող ռուսայնացման քաղաքականության արդյունքում այս լեզուների հետ օրգանապես անհամատեղելի ռուսահեն գրի ներմուծումն ու ինստիտուցիոնալացումն էր:

Մենք եկանք այն եզրակացության, որ ի դեմս ներկայիս ռուսաեն այրուբենների՝ գործ ունենք մի նշանակարգի հետ, որի ներուժը կառուցվածքային համապատասխանության առումով միանգամայն թերի է և անբավարար հյուսիսկովկասյան լեզուների ոչ միայն գեղագիտական և ներդաշնակ, այլ նույնիսկ պարզ, կիրառական և հնցունայնորեն լիարժեք գրառման համար, բախի որ հյուսիսկովկասյան լեզուներում արտաբերումների բանակն ու բազմազանությունը բազմակի գերազանցում է ներկայիս այրուբենների գրաֆիկական հնարավորությունները և լուրջ խոչընդոտ է դրանց ադապտացման համար:

Ստեղծված կացությունից որպես հնարավոր ելք մեզ պատկերացավ տվյալ լեզուներիև հարմարեցված նոր և կատարյալ այրուբենների մշակումը, որոնք լինեն պարզ և ընկալելի, տառաձևերում և տարծումներում՝ կանոնավոր, և միևնույն ժամանակ՝ համապատասխան այս լեզուների բարդագույն հնչական առանձնահատկություններին՝ արտապատկերելով դրանք լիարժեք հնցունային ներկայացուցչականությամբ և այրբենական փոխմիարժեքությամբ: Այս խնդրի իրագործման համար առաջին հերթին հարկ էր ի մի բերել հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչաբանական հասանելի ուսումնասիրությունները և միասնական եզրութաբանության սահմաններում փորձել ընդհանրացնել կովկասյան լեզուների հնցունային բազմազանության լիակատար պատկերը, ապա՝ ներկայացնել նշանների գրաֆիկական համակարգ՝ որպես հիմք նախատեսվող այրուբենների համար:

Այդ նպատակով վերհանվեց և մանրամասն վերլուծության ենթարկվեց երկհազարամյա պատմական ավանդույթ ունեցող հարավկովկասյան այբուբենների գրաքանական և տառաստեղծ ողջ ներուժը, ինչի ձևույթի վրա առաջարկվեց կանոնական նշանային մի հստակ համակարգ, որի հնարավորությունները, ինչպես համոզվեցինք, բացառիկ են ոչ միայն աշխարհի լեզուներում առավելագույն բանակի բաղաձայներ պարունակող հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչական բոլոր առանձնահատկությունների ճշգրիտ և այբբենականորեն փոխմարտեք արտապատկերման համար, այլև անհրաժեշտության դեպքում կիրառելի են անգամ դրանցից բազմապատիկ ծավալուն հնչակարգերում: Տառաստեղծման հստակ սկզբունքներն ու կանոնները, առանց որևէ բարդության, թույլ են տալիս մտապահել նշանների մեծ բանակ:

Գրի արդյունավետության առավելագույն աստիճանի հասնելու նպատակով կառուցվեց միմյանց նման, սակայն ինչ-որ իմաստով անկախ երկու բազային այբբենական համակարգ արևմտա- և արևելակովկասյան ընտանիքների համար, որոնցից իրենց հերթին մակածվում են առանձին լեզուների այբուբենները: Որպես համակովկասյան ժառանգության անօտարելի մասնիկի՝ օտերելի համար ևս ներմուծվեց անկախ այբուբեն՝ իր կառուցվածքով մոտ և՛ հյուսիս- և՛ հարավկովկասյան այբուբենների տառաստեղծ սկզբունքներին:

Սույնով փորձեցինք վերստին նոր լիցք, շարունակություն և պատմականորեն հիմնավորված ամբողջություն հաղորդել կովկասյան տարածաշրջանի երկհազարամյա միասնական գրավոր մշակույթին և նոր թափ՝ ընդհանուր առմամբ վտանգված, մեռնող կամ անհետացման եզրին կանգնած հյուսիսկովկասյան լեզուների պահպանությանը և զարգացմանը: Ստեղծված այբուբենները, ի տարբերություն մինչ այժմ եղած բոլոր փորձերի, չեն կրկնօրինակում բացառիկ ինքնատիպ կովկասյան լեզուները կամա թե ակամա ածանցյալ կարգավիճակի հանգեցնող և ստորադասող լեզվամշակութային կամ կրոնաբաղաբական որևէ կառույցի գիրը, այլ ընդամենը նորոգում և վերափոխատավորում են Դյուսիսային և Գարավային Կովկասի՝ միմյանցից տարբեր պատմական, լեզվային, մշակութային և բաղաբական ժառանգություններն ընդհանուր և միացյալ կովկասյան համատեքստում:

Вазген Рафаэлевич Казарян

ПРОЕКТ
ОБЩЕКАВКАЗСКОГО
АЛФАВИТА

ЕРЕВАН

Авторское издание

2012

*Печатается по решению Ученого совета
Института Востоковедения НАН РА*

Редактор

*доктор филологических наук
Маргарит Хачикян*

УДК 801.4
ББК 81–1
К 143

Казарян Вазген Рафаэльевич

К 143 Проект общекавказского алфавита / В.Р. Казарян. – Ереван: Авторское издание, 2012. – 336 стр.

Основываясь на исследованиях по фонетике северокавказских языков, автор выявляет структурное несоответствие между исключительно богатым консонантизмом данных языков и их нынешними кириллическими алфавитами и выдвигает идею о необходимости создания для них собственных и независимых систем письма.

Для 37 западно- и восточнокавказских языков, находящихся под угрозой исчезновения, автор предлагает совершенно новую, оригинальную и обобщенную алфавитную систему, наделенную высшей степенью графемно-фонемной взаимодозначности и основанную на принципах знакоформирования и морфологическом применении элементов графики трех исторических алфавитов Южного Кавказа и Армянского Нагорья.

Книга состоит из идентичных частей на армянском и русском языках и подробного резюме на английском.

ISBN 978-9939-0-0603-1

УДК 801.4
ББК 81–1

Отпечатано в типографии "Принтинфо"

© Казарян Вазген, 2012 г.

Светлой памяти отца –

академика НАН РА

Рафаэля Аветисовича Казаряна (1924-2007)

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	171		
Часть I. Фонетика кавказских языков	176		
§1. Введение в алфавит	176		
§2. Введение в фонетику. Международный фонетический алфавит	181		
<i>Согласные</i>	182		
<i>Гласные</i>	187		
§3. Краткий очерк фонетики кавказских языков	189		
§4. Западнокавказские языки	194		
§5. Восточнокавказские языки	199		
§6. Фонемы в контексте грамматики	204		
Часть II. Графический анализ алфавитов Южного Кавказа	213		
§1. Традиция письма на Кавказе	213		
§2. Южнокавказская обобщенная система знаков	223		
<i>Протоформы</i>	224		
<i>Деривативные формы</i>	227		
<i>Заключение</i>	234		
Часть III. Кавказский алфавит	236		
§1. Северокавказские языки и южнокавказская ("Месропоская") обобщенная система	236		
§2. Новые алфавиты	243		
§3. Западнокавказский алфавит	245		
<i>Алфавитный порядок букв</i>	253		
<i>Абхазский и абязинский языки</i>	257		
<i>Адыгейский язык</i>	262		
<i>Кабардинский язык</i>	264		
<i>Убыхский язык</i>	268		
		§4. Восточнокавказский алфавит	269
		<i>Порядок букв в восточнокавказском алфавите</i>	272
		<i>Аваро-андийская группа: аварский язык</i>	274
		<i>Аваро-андийская группа: андийский язык</i>	277
		<i>Аваро-андийская группа: ахвахский язык</i>	279
		<i>Аваро-андийская группа: каратинский язык</i>	281
		<i>Цезская (дидойская) группа: цезский язык</i>	283
		<i>Цезская (дидойская) группа: хваршинский язык</i>	285
		<i>Цезская (дидойская) группа: гинухский, гунзибский и бежтинский языки</i>	288
		<i>Лезгинская группа: лезгинский язык</i>	289
		<i>Лезгинская группа: табасаранский язык</i>	292
		<i>Лезгинская группа: рутульский и цахурский языки</i>	293
		<i>Лезгинская группа: агульский язык</i>	295
		<i>Лезгинская группа: крызский и будухский языки</i>	297
		<i>Лезгинская группа: арчинский язык</i>	299
		<i>Лакский изолят</i>	302
		<i>Даргинский диалектный континуум: даргинский</i>	303
		<i>Нахская группа: чеченский язык</i>	306
		<i>Нахская группа: ингушский язык</i>	308
		<i>Хиналугский изолят</i>	309
		§5. Аланский (осетинский) алфавит	311
		§6. "Алуанский" алфавит удинского языка	314
		§7. Принципы компьютеризации	320
		Заключение	323
		A Proposal for Pan-Caucasian Alphabet (Synopsis)	325

Автор выражает благодарность Гранту Тер-Абрамяну, вместе с которым в свое время был задуман данный проект, а также всем тем, кто принял участие в редактировании и подготовке книги к изданию.

Кавказский регион занимает одно из первых мест в мире по разнообразию и плотности концентрации языков. Это разнообразие с раннего средневековья нашло отражение в греко-римских источниках, "Ашхарацуйце" – армянской географии, в заметках арабских путешественников и географов: согласно сведениям Плиния, например, в городе Диоскурия (греч. Διοσκουριάς, нынешний Сухуми) римляне вели делопроизводство с помощью 130 переводчиков, а арабский историк XIV в. Абу-ль-Фида называет Кавказ Джабаль аль-Алсун – "Горой языков". Ныне здесь сконцентрированы более 50 больших и малых народов и этнических групп, и представлены пять языковых семей, четыре из которых присутствуют в регионе с древнейших времен, три – исторически ограничены пределами горной системы Большого Кавказа, две – под угрозой исчезновения, одна – на грани вымирания.

Оказавшись в ареале распространения, соприкосновения и влияния индоевропейской, алтайской и семитской языковых семей, Кавказ, предположительно из-за особенностей рельефа и относительной изоляции горных районов, сумел сохранить определенную репрезентативность и достаточное разнообразие трех исконных языковых семейств, не допустив их исчезновения или превращения в изолированные языки (language isolate).

Примечание. Изолированными (изолятами) являются те языки, генетические связи которых с языками, имеющими известное происхождение, не выявляются с достаточной степенью точности.

Подобными языками или "семьями", состоящими из одного языка, являются баскский, айнский, корейский, ряд племенных языков Африки, Азии и Америки.

Существуют языки, считающиеся относительными изолятами, которые принадлежат к какой-либо языковой семье, но исключены ни в одну из ее ветвей. Среди индоевропейских языков такой статус имеют армянский, греческий и албанский, которые иногда называются "индоевропейскими изолятами".

Число кавказских языков, которые считаются исконными для данного региона на протяжении, по меньшей мере, 4-х тыс. лет, достигает сорока одного¹. Согласно наиболее широко распространенной классификации, они группируются следующим образом².

Северозападнокавказские (абхазо-адыгские, западнокавказские, черкесские) языки. К этой семье принадлежат абхазский, абазинский, черкесский (в западном – адыгейском, и восточном – кабардинском, вариантах) и ныне мертвый убыхский, последний носитель которого – Тевфик Эсенч – скончался в 1992 г. в Турции. Большая часть носителей этих языков, будучи изгнанной или массово перемещенной в результате имперской экспансии, с середины XIX в. проживает вне пределов Кавказа, вследствие чего эта некогда разнообразная, широко и однородно распространенная языковая семья ныне обособилась в нескольких изолированных анклавах с малочисленным населением. Данный факт серьезнейшим образом угрожает возможностям развития и даже будущему этих языков.

Северовостокавказские (нахско-дагестанские, дагестанские, восточнокавказские) языки. Имеет большое внутреннее разнообразие. Родственные языки распределены по нахской, аваро-андийской, лезгинской, цезской (дидойской), даргинской ветвям (которые в свою очередь распадаются на

¹ Сведения о количестве носителей весьма приблизительны и основаны на общих оценках.

² С. Старостин и С. Николаев выдвинули концепцию единого северокавказского праязыка, которая, однако, не нашла широкого отклика среди специалистов. Старостин С. А., Николаев С. Л. *Севернокавказские языки и их место среди других языковых семей Передней Азии*. Сб. Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. М., 1984; S. Starostin & S. Nikolayev. *A Comparative Dictionary of North Caucasian Languages*, 1994, Preface (<http://starling.rinet.ru/Texts/caucpref.pdf>).

отдельные языки или диалектные группы) и двум изолятам – лакскому и хиналугскому. Отдельные языки этой семьи ныне имеют всего несколько тысяч носителей, и, будучи обособленными (www.unesco.org/culture/languages-atlas/) в пределах одного или нескольких сел, сведены к статусу исчезающих или вымирающих языков.

Южнокавказская (картвельская) семья. Включает грузинский, мегрельский, сванский и лазский языки.

Исторически, на Северном и Южном Кавказе широко распространены также индоевропейская и алтайская языковые семьи, первая – представленная армянским, персидским, греческим, осетинским, русским, украинским, курдским, татским и талышским, последняя – азербайджанским, турецким, калмыкским, кумыкским, балкарским, карачаевским и ногайским языками. Семитскую семью представляет айсорский (ново-арамейский ассирийский) язык.

Неопределенность будущего тех северокавказских языков, что находятся ныне под угрозой исчезновения, обусловлена не только историко-политическими и конфессионально-культурными реалиями Кавказа, но и отсутствием одной из важнейших составляющих формирования идентичности этноязыковых сообществ – вековой письменной традиции и наследия, что ставит эти в основном малочисленные группы в уязвимое положение перед угрозой культурной и, особенно, политической и религиозной экспансии.

Среди трех исконных языковых семейств Кавказа только грузинский имеет многовековую непрерывную письменную традицию, берущую начало от принятия собственного алфавита, согласно преобладающему мнению, в V веке н.э. Из прочих кавказских языков аутентичную письменную традицию и литературу (по крайней мере – переводную) имел государственный язык средневековой Кавказской Албании –

"кавказский албанский", "агванский" или "алуанский", принадлежащий к лезгинской группе восточнокавказских языков, живым наследником которого считается современный удинский. В период распространения ислама в средневековье была проведена попытка адаптации к некоторым восточнокавказским языкам *аджма* – модифицированного варианта арабского письма, которое, однако, в силу различных причин так и не стало преобладающим в данной языковой среде.

Стандартизованные системы письма для северокавказских языков были внедрены лишь в XX в. Изначально основанные на латинской графике, адаптированные алфавиты к середине 30-х годов были переведены на кириллическую основу. Оба варианта письма, будучи системно исключительно неполноценными, несмотря на некогда положительную роль в литературном развитии некоторых из этих языков, до настоящего времени представляют серьезные трудности для их записи не только в плане эстетики и гармоничности письма, но также с точки зрения практичности и функциональности, поскольку несоразмерно частое применение многобуквенных комбинаций в нынешних *кириллоидных* (адаптированных и дополненных кириллических) алфавитах привело к повсеместному нарушению алфавитного принципа – предсказуемости и взаимоднозначности символов и обозначаемых ими фонем.

Помимо несовершенства системы письма, немаловажную роль в маргинализации сфер применения автохтонных кавказских языков, их провинциализации и постепенном исчезновении играет государственный статус и доминирующее этнокультурное влияние русского. Ряд языков, среди которых имелись образцы, исключительные в мировом масштабе по фоно-грамматическим особенностям, либо полностью утрачены, как убыхский, либо оказались на грани вымирания, сократившись до нескольких сот или тысяч носителей, как арчинский, ахвахский, хиналугский, хваршинский, гинух-

ский, цезский (дидойский), гуизибский, бежтинский, годоберинский, крызский, будухский, удинский, абазинский и т.д.

Возможным выходом из сложившегося положения может стать предоставление данным языкам новых импульсов и возможностей развития. Средством достижения поставленной цели нам представляется научная разработка новых, полноценных и адаптированных к данным языкам алфавитов, которые, помимо удовлетворения всем необходимым параметрам письма, а также требованиям и особенностям фонетических структур северокавказских языков, будут в то же время свободны от неуместного политико-культурного подтекста, подчиняющего и принуждающего влияния.

Лучшей иллюстрацией вышесказанного являются прошедшие почти двухтысячелетнее испытание и совершенные в плане взаимоднозначности фонемной передачи древние алфавиты доминантных языков восточной оконечности Малой Азии и Южного Кавказа – армянского, грузинского, а также вымершего и дешифрованного лишь в недавнем прошлом языка Кавказской Албании – алуанского.

Эти выдающиеся примеры культурного наследия современного кавказского региона в своем триединстве некогда объединяли три государства Южного Кавказа и Армянского Нагорья в единой, но взаимно независимой и своеобразной традиции письма. Попыткой восстановления этого триединства, нарушенного после выхода из утробления и забвения его существенной части – алуанского алфавита, является идея внедрения на знакообразовательной основе алфавитов Южного Кавказа подобных по графике, однако – совершенно оригинальных, легко распознаваемых и, самое главное, фонетически полноценных и грамматологически корректных письменных систем для северокавказской языковой общности, исторически находящейся в географической и родственной близости с данным древнейшим письменным ареалом.

§1. Введение в алфавит

В ходе развития цивилизации, для практической записи языков применялось множество письменных систем с весьма различной логикой: логография (идеография), лого-силлабография, силлабарий (силлабическое – слоговое письмо), абугида (тип слогового письма, где слоги с той же консонантной основой пишутся сходным образом с помощью добавления частиц к графической форме-основе), абджад (консонантное письмо), алфавит, стенография и т.д., которые с точки зрения морфологии можно разделить на две основные группы – смысловые и фонетические типы систем¹. Надо отметить, что в обеих группах в том или ином количестве могут быть инкорпорированы символы из другой группы. К примеру, японское письмо пользуется не только логографическими знаками, заимствованными и адаптированными из китайского письма (*кандзю*), но и двумя силлабариями собственной модификации (*катакана*, *хирагана*). Древнеегипетская иероглифическая письменность и клинопись Древней Месопотамии также включают как чисто фонетические, так и смысловые единицы (слова, грамматические производные, детерминативы и т.д.). Имеет место также обратная тенденция: чисто фонетическое письмо (алфавит, абджад, силлабарий) может применять элементы смыслового письма: цифры, лигатуры, идеограммы (&, %, \$, § и т.д.).

Среди всех имеющихся видов письма наибольшей простотой обладает *алфавит*, определяющийся согласно тому принципу, что *отдельные фонемы речи выражаются буквами или их сочетаниями, устанавливающими однозначное и предсказуемое соотношение между написанием слова и его произношением*. Полноценными или чисто фонетическими являются

¹ I. J. Gelb. *A Study of Writing*. University of Chicago Press, 2nd ed., 1963.

те алфавиты, в которых соответствие между буквой и фонемой *взаимоднозначно*.

В целом, под термином алфавит подразумевают две основные системы письма. Первая система – чисто консонантное ("квази-алфавитное") письмо или *абджад* (термин составлен из первых четырех букв арабского алфавита) – была создана и поныне имеет широкое распространение в семитской языковой среде. Эти формы письма, изначально не имевшие отдельных графем для передачи гласных, в течение веков разработали определенные каноны и систему вспомогательных диакритических знаков, с различной степенью точности отражающих гласные языка. Вторая система – *полноценный алфавит*⁴, имеет сравнительно полный набор букв для передачи как согласных, так и гласных. Древнейшие варианты этого письма возникли в Древней Греции и Малой Азии в первой половине I тыс. до н.э., и впоследствии прямым или опосредованным образом (через латинскую и кириллическую модификации) легли в основу всех европейских алфавитов.

Консонантное письмо возникло и распространилось еще в бронзовом веке (II тыс. д.н.э.) в среде западносемитских народов, проживающих на территории Сирии и Палестины. Причины возникновения алфавита не до конца ясны, а мнения по данному вопросу расходятся. Согласно наиболее распространенной теории, западносемитский алфавит сформировался под воздействием египетской письменности и возникшей в ней в 27-м веке до нашей эры чисто фонетической консонантной системы⁵. В позднем бронзовом веке нашли применение две разновидности алфавита: линейная (прототип всех последующих алфавитов) и клинообразная, которым

⁴ Coulmas, Florian. *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*. 1996.

⁵ Himelfarb, Elizabeth J. *First Alphabet Found in Egypt*, *Archaeology* 53, Issue 1, 2000.

передавался западносемитский язык города Угарит – угаритский. Очертания последнего приняли клинообразную форму из-за использования месопотамских пшеничных материалов и орудий (глина и палочка с заостренным концом) и не имеют генетической связи с собственно месопотамской клинописью⁶. Линейное письмо впоследствии развилось в две разновидности: финикийскую (северную) и южноаравийскую (южную). Последняя в течение всего периода своего существования (до VII в. н.э.) оставалась в рамках чисто консонантного абджада⁷, а первая с течением времени разработала некоторые приемы записи гласных (вокализация согласных с помощью *матрес лекционис*, диакритические знаки), подготавливая основу для ввода чистых гласных в системы письма при адаптации и модификации финикийского абджада древними греками.

Если распространение финикийского варианта семитского алфавита на запад – в Древнюю Грецию (откуда впоследствии оно перешло в Италию, Этрурию, центральную Европу и далее) – было преимущественно обусловлено активной морской торговлей финикийских мореплавателей по всему Средиземноморью, то на востоке семитское письмо стало преобладающим в I тыс. до н.э. в результате распространения арамейского в качестве языка международного общения.

Развившийся из финикийского арамейский алфавит лег в основу ряда переднеазиатских письменных систем: сирийского, арабского и еврейского алфавитов, пехлевийского письма, а в дальнейшем, проникнув на территорию индийского субконтинента как письмо *Брахми*, послужил прототи-

⁶ J. Friedrich, *Geschichte der Schrift* (The History of Writing), Heidelberg, 1966.

⁷ Дальнейшим разветвлением данного типа письма является эфиопская абугида, которая до настоящего времени применяется в официальных языках Эфиопии и Эритреи.

пом множества алфавитов и силлабариев (в том числе абугид) Юго-Восточной Азии.

В Европе алфавит распространился в двух основных модификациях – греческой и латинской. Последняя, вследствие международного имперского статуса латинского, а впоследствии – испанского, французского и английского языков, постепенно приобрела всемирную распространенность и стала основой для многих алфавитов современности.

Греческое же письмо, ставшее изначально основой латинского, позднее, параллельно с распространением христианства в эпоху Византии, было прямым образом заимствовано и адаптировано к собственным фонетическим системам коптами, готами, балканскими славянами, или же послужило методической основой или графической моделью для новых алфавитов – армянского, грузинского и кавказско-албанского.

Зайствованные алфавиты, однако, будучи созданными или модифицированными для передачи фонем языка-источника, не всегда в полной мере отражают фонетический строй заимствующего языка и во многих случаях, особенно при адаптации в средневековый период, лишь в некотором приближении отражают фонемный состав адаптирующего языка.

Результат положителен в тех случаях, когда заимствующий язык имеет меньшее или хотя бы сопоставимое с языком-источником количество фонем. Так, созданные на основе латиницы финский, эстонский, испанский, итальянский алфавиты фонетически полноценны, поскольку первые два языка обладают меньшим, чем латынь, количеством фонем, а последние два являются прямым продолжением латыни со сходными фонетическими системами.

В целом можно констатировать, что алфавиты на латинской основе все же более или менее неполноценны. Выразительными примерами тому служат алфавиты французского,

английского, ирландского, исландского и пр. европейских языков, в которых многозначность передачи фонем и принципы орфографии настолько далеки от взаимодозначности полноценного алфавита, что часто вызывают значительные трудности в плане понимания логики связи отдельных фонетических значений букв и их реального произношения.

Исключительным случаем такой ситуации является опыт внедрения алфавитов для кавказских языков на основе графики русского письма. Если латинское письмо, при всех недостатках, будучи в течение веков адаптированным со стороны множества языков, приобрело более или менее конвенциональную систему вспомогательных знаков и дополнительных символов, то при адаптации русского алфавита к кавказским языкам в каждом отдельно взятом случае были использованы различные наборы знаков и часто в алогичных комбинациях. Орфография еще больше запутывается из-за неестественных буквосочетаний (*ххьлв, клкв, члчв, ххьл, лтьв, гьлв, кхьу, квв, хлв, кьь, гьу, хьу, клу, жьу*) по той простой причине, что кавказские языки, как сможем убедиться ниже, обладают количеством фонем, многократно превышающим графические возможности кириллического письма.

Следует отметить, однако, что латиница, будучи такой же ограниченной в графике, при попытках адаптации к кавказским языкам в начале XX в. также не отвечала требованиям о полноценной передаче всего фонемного богатства и одновременной практичности применения, и впоследствии, при государственной политике русификации, уступила позиции отнюдь не более полноценным системам письма на графической основе кириллицы.

§2. Введение в фонетику. Международный фонетический алфавит

Успех создания письменной системы для того или иного языка зависит в значительной степени от глубины и точности анализа его фонетического строя и особенностей⁸. Письмо обретает законченную форму с прояснением фонетического строя языка и его точным отображением посредством определенного базового реестра символов.

Наиболее современной системой записи фонетики языков является Международный фонетический алфавит⁹ (International Phonetic Alphabet), сокращенно – МФА (IPA)¹⁰. Основанный на парадигме современной терминологии и понятий, разработанных Международной Фонетической Ассоциацией, он позволяет с наибольшей точностью и относительной простотой представлять фонемный состав всех языков мира единой символической базой. Созданный на основе латинской графики, он обладает богатым набором графем, а для записи модифицированных фонетических значений или вторичных артикуляций применяет систему вспомогательных и диакритических знаков. Во избежание трудностей, вызванных терминологически устаревшими, запутанными и по большей степени некорректными описаниями фонетического строя кавказских языков в русскоязычной литературе, при дальнейшем изложении будем опираться на терминологию МФА.

Поскольку в научной литературе и в интернете система МФА представлена с максимальной детальностью и полнотой, мы предпочтем оставить ее углубленное изучение чита-

⁸ John Laver. *Principles of Phonetics*. New York, 1994; Roger Lass. *Phonology: An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge University Press, 1984.

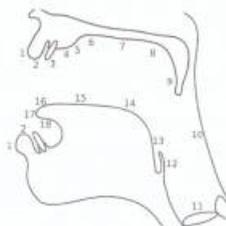
⁹ International Phonetic Association (1999). *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*.

¹⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/International_Phonetic_Alphabet.

телю и приведем ниже лишь понятия и термины, необходимые для полноценного и доступного восприятия непростой фонетики кавказских языков.

Согласные

Согласные – это звуки речи, образующиеся в определенной точке полости рта вследствие нарастания давления в возмущаемом потоке воздуха в результате частичной блокировки или полного закрытия голосового тракта *артикуляторами* (определенным касанием верхней и нижней челюстей). Классифицируются по *месту артикуляции, способу артикуляции и фонации*.

Места артикуляции согласных

1. Экзолабиальные, 2. (Эндо-)лабиальные, 3. Дентальные, 4. Альвеолярные, 5. Постальвеолярные, 6. Препалатальные, 7. Палатальные, 8. Велярные, 9. Увулярные, 10. Фарингеальные, 11. Глоттальные (гортанные), 12. Эпиглоттальные, 13. Радикалы, 14. Заднеязычные, 15. Среднеязычные, 16. Ламинальные, 17. Аликальные, 18. Субапикальные.

Место артикуляции показывает в какой именно части голосового тракта происходит возмущение непрерывности воздушного потока. Слева приведена иллюстрация ротовой полости человека, на которой цифрами показаны места артикуляций и приведены их названия. Согласные обозначаются сочетанием названий пассивного и активного артикуляторов. Например, активная нижняя губа может при произношении касаться верхнего зубного ряда, производя звук *в* (который определится как *лабиодентальный*), или верхней губы, что приводит к возникновению звука *б* (получившего

название *билабиального*). В основном различаются пять основных артикуляторов и групп согласных, произносимых с их помощью: губы – *губные* (лабиальные), передняя область языка – *переднеязычные* (корональные), средняя/задняя часть языка – *заднеязычные* (дорсальные), корень языка и эпиглоттис – *радикалы*, гортань (ларинкс) – *гортанные* (ларингальные). Для корональных возможны три позиции артикуляции: *апикальная*, когда пассивного артикулятора касается самый кончик языка; *ламинальная* – когда пассивного артикулятора касается весь плоский конец языка (*ч*), и *суб-апикальные* (ретрофлексные), когда при соприкосновении с пассивным артикулятором язык загибается назад (русские *ш, ж*; английский *г*). Бывает, что согласные формируются совмещением двух или более активных артикуляторов: они называются *коартикулированными* или *вторично артикулированными* согласными. Наиболее распространенными типами являются: *лабиализация*, когда при звукопроизношении губы округляются (как в английском *quick*, в отличие от *kick*); *палатализация*, при поднятии средней спинки языка к твердому нёбу (ср. слово *тьма*); *веляризация*, когда задняя часть языка поднимается к завесе (задней области) нёба; и *фарингализация*, когда произношение сопровождается сужением фарингальной области гортани, как в случае фонем ص (*s^h*), ض (*d^h*), ط (*t^h*), ظ (*δ^h*) классического арабского языка.

Способ артикуляции показывает, каким образом органы речи участвуют в звукопроизношении. В одном и том же месте артикуляции возможны согласные, произносимые множеством способов. Первичным параметром является *цель*, что показывает насколько сближаются друг к другу органы речи. Классифицируются по следующим видам: *взрывные* или *смычные* (согласные закрытия), при артикуляции которых поток воздуха перекрывается артикуляторами (нулевая цель или смычка), каковыми являются, например, согласные

Выше приведена основная система согласных в обозначениях МФА (без включения коартикуляций), в которой согласные ассоциируются по признаку фонации (глухие-звонкие). Если специально не отмечается, произношение глухих подразумевается как придыхательное.

Во всех вышеописанных случаях произношения воздушный поток образуется в легких и выталкивается наружу дыхательными путями, вследствие чего данный тип согласных *выдоха* носит название *легочных* или *пульмонических* (pulmonic). Возможны, однако, и фонемы, обусловленные иными механизмами образования воздушного давления, как *абруптивные* (или эжективные, ejective), *щелчки* (click), и согласные *ингрессив* (или имплозивные, implosive). Для настоящего изложения особую важность имеют абруптивные согласные, возникающие, когда поток воздуха инициируется не в легких, а в гортани и выталкивается вверх его резким движением. Абруптивные могут быть только глухими, так как вследствие возникновения воздушного потока вне легких, голосовые связки в процессе их формирования участия не принимают.

Коартикуляция и фонация согласных обозначаются с помощью следующих вспомогательных символов:

o ^w лабиализация	o ^h аспирация
o ^l палатализация	o [*] деаспирация
o ^v веляризация	o ^q девокализация
o ^z фарингализация	o ^z назализация

Кроме вышеприведенной системы, имеются также специальные символы для некоторых часто встречающихся фонем с одновременной коартикуляцией: с (глухой палатализованный ламинальный постальвеолярный фрикативный, подобный русской *щ*), з (звонкий палатализованный ламинальный

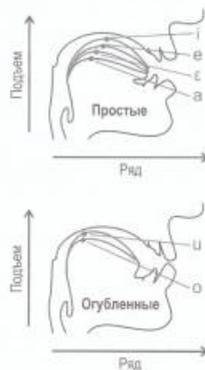
постальвеолярный фрикативный), w (звонкий лабиализованный велярный аппроксимант *ц*^w, как в английском слове *weer*), ç (лабиализованный палатальный аппроксимант *ж*^w).

Как уже было отмечено, кроме пульмонических согласных, существуют также глухие абруптивные согласные, которые обозначаются присоединением символа " ' " : p', t', k', q', s', ts', tʃ', kx', kɫ' и т.д.

Гласные

Гласные – это звуки речи, произносимые открытым голосовым трактом таким способом, что нигде выше гортани возрастание давления воздуха не происходит. Это основное отличие гласных от согласных, при которых, как уже было отмечено, в результате сужения или смычки обязательным образом возрастает давление в потоке воздуха в какой-либо точке речевого канала. Главными параметрами гласных являются *подъем*, *ряд* и *огубленность*. Классификация по этим признакам проиллюстрирована слева.

Подъем характеризует вертикальное положение языка по отношению к нёбу. Различают 5 основных типов подъема: *верхний*, *средне-верхний*, *средний*, *средне-нижний* и *нижний*, или, по иной терминологии: *закрытый*, *средне-закрытый*, *средний*, *средне-открытый* и *открытый* (более детальная дифференциация приведена в нижней таблице). К примеру, закрытым

Основные гласные

является гласный *и*, при котором язык расположен близко к нёбу, а воздушный канал узок. Открыт гласный *а*, при произношении которого язык ближе к нижней челюсти, а воздушный канал открыт максимально.

Ряд определяет горизонтальное положение тела языка. Различаются три основных ряда: *передний*, *центральный* и *задний*. При одном и том же подъеме передним является гласный *и*, при произношении которого язык выдвинут вперед, и задним – гласный *у*, когда тело языка располагается в задней части ротовой полости.

Огубленность показывает тип участия губ (округление и вытягивание вперед) при формировании гласных (*о*, *у*). Бывают *обычные* (неогубленные) и *огубленные* гласные. Например, закрытый гласный переднего ряда имеет два произношения: обычное *и* (МФА: *i*) и огубленное *й* (МФА: *y*).

Вторичными атрибутами артикуляции гласных являются *назализация*, *фарингализация*, *эпиглоттализация* и т.д. Система обозначения гласных МФА (без коартикуляций) приводится слева (в парных вариантах левый символ обозначает простые, правый – огубленные гласные).

На этом, изложение основных понятий современной фонетики будем считать достаточным для точного и терминологически корректного анализа фонетики кавказских языков.

§3. Краткий очерк фонетики кавказских языков

Среди лингвистов распространено мнение, согласно которому кавказские языки характеризуются исключительным богатством консонантной системы и несоразмерной малочисленностью гласных¹¹.

Это утверждение, однако, в абсолютном смысле правдиво лишь для западнокавказских языков, среди которых убыхский обладает 86 согласными и всего двумя гласными. Бзыпский диалект абхазского имеет 68 согласных и 2 гласных, в то время как в качестве основы литературного языка был выбран абжуйский диалект, различающий лишь 58 согласных, в котором наряду с некоторыми увулярными, отсутствует целый ряд постальвеолярных аффрикат и фрикативных. В литературном адыгейском, развитом на основе темиргоевского (чемгуйского) диалекта, имеется 56 согласных, в бжедугском диалекте – 70, в литературном кабардинском – 48 и т.д.

Восточнокавказские языки в среднем обладают более скромным составом согласных, но существенно разнообразнее в плане гласных. Интереснейшим исключением в этой семье представляется арчинский (7 деревень, примерно 1200 носителей), в котором различаются 81 согласная и 26 гласных. По разнообразию гласных среди всех кавказских языков на первом месте чеченский, который при относительно простом консонантном строе (40 основных согласных) обладает

¹¹ J. C. Catford, *Mountain of Tongues: The Languages of the Caucasus*, Ann. Rev. of Anthropol., 6 (1977) (<http://www.jstor.org/stable/2949334>); G. Hewitt, *North West Caucasian*, *Lingua* 115 (2005).

44 гласными и 5 дифтонгами. Таким образом, убыхский из западнокавказских языков и арчинский из восточнокавказских являются богатейшими среди всех языков мира по разнообразию фонемного состава¹².

Подобное богатство согласных определяется тем обстоятельством, что в северокавказских языках фонемы различаются не только по месту и способу артикуляции, но и по типу коартикуляции (лабиализация, палатализация, фарингализация, при этом последняя может в свою очередь выступать в сочетании с первой – лабиофарингализованно).

Во всех кавказских языках взрывные и аффрикаты обладают трехуровневой фонацией: звонкие, придыхательные и абруптивные (эжективные). В отдельных случаях встречаются также абруптивные фрикативные в лабиальной, альвеолярной или постальвеолярной позициях.

Во всех северокавказских языках противопоставление по признакам звонкости-придыхательности-абруптивности, неинтенсивности-интенсивности (преруптивности), простоты-коартикулированности имеет *фонематическое* (смыслоопределяющее) значение¹³. Согласные одного и того же ряда могут выступать также в апикальном и ламинальном позициях артикуляции. Таковыми являются ряды аффрикат и фрикативных в убыхском языке, в бзыпском диалекте абхазского и бжедугском диалекте адыгейского, где в диапазоне постальвеолярных (место образования звука *ш*) имеется 3 различных позиций произношения; *апикальное* (с легкой веларизацией), *ламинальное* (с легкой палатализацией) и *закрытое ламинальное* (с легкой фарингализацией). Последнее представ-

¹² Речь идет о языках, не содержащих *щелчков* (click).

¹³ Как, например, в словах *моль* и *мол*, где в зависимости от признака палатализации (*л-ль*) согласного одного и того же места и способа артикуляции (латеральный альвеолярный), меняется значение слова.

ляется исключительной особенностью западнокавказских языков, и в литературе¹⁴ описывается как шипяще-свистящий (hissing-hushing) звук, произносимый следующим образом: кончик языка размещается в зоне альвеолы нижнего зубного ряда, а тело языка, сгибаясь, касается постальвеолярной области верхней челюсти (регион *ш*), производя, в зависимости от способа артикуляции, аффрикаты или фрикативные звуки.

Другой отличительной чертой кавказских языков является широкий спектр латеральных аффрикат и фрикативных. Так, ахвахский язык, принадлежавший к аваро-андийской ветви, сохранил все разнообразие альвеолярных латеральных (7 фонем), включая интенсивные и неинтенсивные аффрикаты в придыхательной и абруптивной фонациях: *tʰ*, *tʰʰ*, *ʈʰ*, *ʈʰʰ*; интенсивные и неинтенсивные фрикативные в придыхательной фонации: *ʃ*, *ʃʰ*, а также простой латеральный аппроксимант *l* (*ʎ*). Интереснейшим случаем в плане разнообразия является арчинский, в котором встречаются исключительно редкие в мировых языках прерывные латеральные фрикативные и аффрикаты в звонкой, придыхательной и абруптивной разновидностях фонации, и простом, лабиализованном и интенсивном вариантах (*ʎ*, *ʎʰ*, *ʎʰʰ*, *ʎʰʰʰ*, *kʎʰ*, *kʎʰʰ*, *kʎʰʰʰ*, *kʎʰʰʰʰ*).

Северокавказские языки подверглись более или менее удовлетворительному лингвистическому изучению и фонологическому анализу лишь в течение последних ста лет, что обусловлено отсутствием письменной культуры на этих языках. До настоящего времени остаются не до конца выясненными вопросы не только генетических связей западной и восточной семей с другими языковыми семьями мира, но и вопросы внутренней классификации этих языков и т.д. Не имеют удовлетворительной точности даже описания фонетического строя отдельных языков.

¹⁴ Catford, 1977, стр. 290.

Внедрение кириллоидных алфавитов также сыграло свою отрицательную роль, поскольку они, будучи ограниченными в количестве символики и недостаточно адаптивными в графических модификациях, не были в состоянии однозначно отобразить все разнообразие фонетики северокавказских языков: согласные, кардинально различные по природе, получали порой одинаковое обозначение в кириллоидном письме, внося дополнительный беспорядок в и без того сложнейшую консонантную систему.

Однако, наибольшие трудности, встречающиеся при изучении фонетики северокавказских языков, связаны с отсутствием единой терминологии, а порой и явными ошибками фонологического анализа в литературе (преимущественно – в русскоязычной). В качестве наглядного примера можно указать самое объемное до настоящего времени описание предмета – сборник "Кавказские языки" (1998)¹⁵, в отдельных главах которого (написанных различными авторами) используются весьма различные термины и символика при описании родственных языков или одного и того же языка: в отдельных случаях не совпадают даже сами системы.

В русскоязычной литературе сплошь и рядом перепутаны так называемые "ларингальные" (в них не различаются глоттальные, эпиглоттальные и фарингальные согласные¹⁶), заднеязычные (смешивание палатальных, велярных и увулярных рядов встречается повсеместно), описание дентальных и альвеолярных беспорядочно и запутано, альвеолярными называются постальвеолярные, постальвеолярными – палатальные, и т.д., некорректно описание интенсивных и неин-

¹⁵ Языки мира: *Кавказские языки*. (ред. М.Е. Алексеев, Г.А. Климов, С. А. Старостин, Я. Г. Тестелев), М., Academia, 1999.

¹⁶ L. Trigo. *On Pharynx-Larynx Interactions*, *Phonology*, Vol. 8, No. 1 (1991). (<http://www.jstor.org/stable/4420026>).

тенсивных заднеязычных, в таблицах пропущены многие фонемы и пр. Коартикуляции иногда не различаются как таковые: к примеру, фарингализованные увулярные порой классифицируются как "ларингальные". Недостаточно ясно прослеживается наличие велярных и увулярных аффрикат в некоторых восточнокавказских языках.

При таком беспорядке нельзя в полной мере гарантировать окончательную точность или полноту приводимых ниже фонетических систем многих языков. Мы попытались посредством сопоставления различных источников по возможности уточнить фонетические строи многих языков, а при полной неясности оказывали предпочтение источнику, оцениваемому как наиболее достоверному. Следовательно, вполне возможны упущения и ошибки в приводимых фонетических таблицах, особенно в случае малочисленных и, как следствие, малоизученных языков.

Этот факт, или даже – недостаток, не может, однако, вызывать грамматологических осложнений, возникающих в случае применения латиницы и кириллицы, так как в настоящей работе для выполнения поставленной задачи был применен системный, общий и дедуктивный подход.

Для каждой языковой семьи была создана обобщенная и расширенная базовая система знаков со всеми возможными вариантами фонем и графем (многие из которых могут вообще не встречаться в конкретных языках данной семьи), с четкой логикой и закономерностью их генерирования. Следовательно, в спорных случаях после прояснения фонетики конкретного языка можно без труда исправить предположительную ошибку, выбрав соответствующие правильные графемы из базовой системы. Это никогда не вызовет неуместной путаницы или повтора символов, поскольку форма каждой буквы предсказуема и логически связана с целым.

§4. Западнокавказские языки

Приводимое ниже описание фонетического строя северокавказских языков носит преимущественно общий характер, а к детальному рассмотрению конкретных языков мы обратимся при иллюстрации графики разработанных алфавитов.

Итак, западнокавказская семья включает пять языков: абхазский, абазинский, убыхский и черкесский (в литературных адыгейском и кабардинском вариантах¹⁷). Фонетически эти языки довольно близки и могут быть подвергнуты единому анализу. Поскольку среди них наибольшим разнообразием и системной целостностью наделен ныне мертвый убыхский, фонемный строй которого по сравнению с остальными языками в основных чертах имеет обобщающий и репрезентативный характер, наше описание базируется на анализе фонетики этого языка.

Убыхский, как уже было отмечено, имеет 86 согласных, что по сути является исключительным показателем среди всех языков мира. Такое богатство – результат наличия согласных не только практически всех мест и способов артикуляции, но и широкого спектра коартикуляций. Почти все согласные имеют лабиализованные, а заднеязычные и губные – также фарингализованные и палатализованные варианты. Фарингализация может выступать не только отдельно, но и комбинированно с лабиализацией.

Так, в ряду увулярных возможно 4 варианта коартикуляций – лабиализация (^w), палатализация (^l), фарингализация (^h) и лабиофарингализация (^{hw}). В ряду заднеязычных фрикативных, где, например, в русском языке имеется лишь один

¹⁷ Самоназвание черкесов – *адыги*. Этот термин в узком смысле относится только к западной группе и в настоящей книге употребляется для различения двух языков с их орфографиями. В обобщенном значении используется экзоним *черкесы*.

согласный – велярный *x* (*x*), убыхский обладает двенадцатью: пятью придыхательными (*χ*, *χ^w*, *χ^l*, *χ^h*, *χ^{hw}*) и пятью звонкими (*κ*, *κ^w*, *κ^l*, *κ^h*, *κ^{hw}*) увулярного ряда, а также двумя велярными: придыхательным (*x*) и звонким (*γ*).

Сугубо специфичны также ряды постальвеолярных аффрикат и фрикативных, которые реализуются в трех позициях активного артикулятора (языка) с результирующим количеством в 10 фрикативных и 12 аффрикат: апикальные фрикативные (*ʃ*, *ʒ*) и аффрикаты (*tʃ*, *dʒ*, *tʃʰ*), ламинальные фрикативные (*ç*, *z*: *ç^w*, *z^w*) и аффрикаты (*tc*, *dz*, *tcʰ*; *tc^w*, *dz^w*, *tc^{hw}*), а также закрытые ламинальные фрикативные (*ʂ*, *ʐ*; *ʂ^w*, *ʐ^w*) и аффрикаты (*tʂ*, *dʐ*, *tʂʰ*).

Для сравнения отметим, что в русском имеется всего одна постальвеолярная аффриката (ламинальной позиции) – *ч* (*tc*), и три фрикативные: ретрофлексные *ш* (*ʃ*) и *ж* (*ʒ*), и ламинальная *щ* (*çç*), т.е. лишь 1 звуко-буквенное соответствие из 22 фонем! В целом, из 86 гласных убыхского в кириллице имеется лишь 21 прямое или косвенное соответствие, что весьма наглядно демонстрирует реальные пределы возможностей русского письма при его адаптации к кавказским языкам.

Взрывные и аффрикаты распределены по трем уровням фонации: звонкие, придыхательные и абуруптивные. Последний тип, как было отмечено, в некоторых исключительных случаях встречается также и среди фрикативных: так, почти во всех западнокавказских языках в ряде латеральных альвеолярных фрикативных присутствует абуруптивный член (*t*, *tʰ*, *tʂ*). В адыгейском языке этот признак проявляется также среди постальвеолярных фрикативных (*ʂ*, *ʂʰ*, *ʐ*, *ʐʰ*, *ʂ^w*, *ʐ^w*), а в абхазском и кабардинском – у лабиодентальных. Наиболее богатым в плане фарингальных фрикативных является абазинский язык, в котором данный тип согласных встречается в простом и лабиализованном вариантах звонкой и придыхательной фонаций: *h*, *ʕ*, *h^w*, *ʕ^w*.

Иной характеристикой кавказских языков является фонематическое противопоставление согласных по признакам *интенсивности* (*fortis, tense*) и *неинтенсивности* (*lenis, lax*), в зависимости от того, с какой *напряженностью* прикладываются активный артикулятор при произношении звука. Интенсивность иногда может восприниматься как *геминизация*, что не вполне корректно, так как последняя имеет лишь смысл *длительности*, а не напряженности артикуляции. Интенсивные согласные получают геминированное произношение лишь в интервокальной позиции. Интенсивность не является общехарактерной чертой всех западнокавказских языков и встречается лишь в шапсугском и бжедугском диалектах адыгейского языка, в которых по данному признаку противопоставляются только придыхательные спиранты и аффрикаты: [p, p:], [t, t:], [k, k:], [ts, ts:], [tʃ, tʃ:] и т.д., с сопутствующей деаспирацией. Такой тип произношения в русскоязычной литературе получил название *преруптивный*, от которого мы откажемся в пользу международно-принятого термина *интенсивный* (*fortis*), поскольку, в отличие от западнокавказских языков, это произношение общераспространено среди восточнокавказских и фонемично не только для придыхательных, но и для абруптивных согласных.

В отличие от подобного исключительного богатства согласных, система гласных в западнокавказских языках "двухуровневая" – фонематически различаются лишь две гласные: а и і. Следует отметить, что мнения о количестве гласных в этой семье языков в научной литературе расходятся. Некоторые исследователи считают, что имеем дело с одноуровневой системой гласных (один базовый гласный, нюансирующий под воздействием предшествующего согласного), некоторые – с двух-, трехуровневой или больше.

Не являясь специалистом по данному вопросу, мы обойдем этот спор, применив обобщенный подход к проблеме:

предложим графическую систему для полного состава гласных, включающего все основные (или скорее – необходимые) варианты с их нюансировками.

Подобный подход оправдан с точки зрения важности точной передачи разнообразия гласных в словах, заимствованных из других языков, поскольку если богатство западнокавказской консонантной системы позволяет практически неискаженно заимствовать слова из большинства языков, то данное преимущество при гласных теряется из-за их малочисленности. На этом основании во все стандартные алфавиты по умолчанию включены основные гласные а, е, і, і, о, u.

Подводя итоги описания фонетики западнокавказских языков, ниже представляем таблицу консонантного состава убыхского, где столбцы разделены по признакам лабиализации, палатализации, фарингализации и лабиофарингализации для каждого фиксированного места артикуляции.

Из соображений компактности, в таблице опущен палатальный ряд, а единственная фонема этого ряда – звонкий палатальный аппроксимант (j) – включена в ряд ламинальных (палатализованных) постальвеолярных. Простые веллярные (k, k', g) приводятся в затемненных ячейках, поскольку таковые отсутствуют в исконной лексике убыхского языка, но встречаются в иноязычных заимствованиях.

В качестве общего замечания отметим, что во всех кавказских языках переднеязычные взрывные – дентальные, аффрикаты – дентальные и/или постальвеолярные, а фрикативные – альвеолярные и/или постальвеолярные. Также, если специально не оговаривается, лабиальные взрывные – билабialsные, а фрикативные – лабиодентальные.

Таким образом, объединение данных нюансов под обобщенными столбцами "лабиальных" и "альвеолярных" недвусмысленно в плане артикуляции.

Место ↑ ↓ Способ	Губальные		Альвиообразные		Постальвиообразные		Верхние		Задеревные		Формантные	Глотельные
	С	С'	С	С'	С	С'	С	С'	С	С'		
продых.	p	p ^h	ɸ	ɸ ^h								
звонче	b	b ^h	ɸ	ɸ ^h								
абурт.	p'	p ^h '	ɸ'	ɸ ^h '								
продых.			ɸs									
звонче			dʒ									
абурт.			ɸs'									
продых.	f	f ^h	ɸ	ɸ ^h								
звонче	v	v ^h	z									
абурт.				f'								
Назальные	m	m ^h										
Аперио-нальные	w	w ^h										
Дробище			r									

§5. Восточнокавказские языки

Северовосточнокавказская семья языков намного обширнее и многочисленнее. Оно состоит из 7 языковых ветвей с 29 языками, и, как следствие, в своей целостности обладает большим фонетическим разнообразием как согласных, так и гласных, и не подлежит однородному представлению, как это было сделано для западнокавказских языков.

В современной литературе восточнокавказские языки по степени родства (что, однако, нельзя считать однозначно и окончательно установленным) классифицируются по следующим генеалогическим ветвям:

Аvaro-андийские языки

Аварский (Л) (790,000)

Андийская ветвь

Андийский (21,800)

Ахвах-тиндийская группа

Ахвахский (6500)

Каратин-тиндийская группа

Каратинский (6400)

Ботлих-тиндийская группа

Ботлихский (5500)

Годобернский (3000)

Чамалинский (5000)

Багвал-тиндийская группа

Багвалинский (6500)

Тиндинский (5000)

Нахские языки

Бачбийский (3420)

Вайнахский кластер

Чеченский (Л) (1,330,000)

Ингушский (Л) (413,000)

Лезгинские языки

Периферийная ветвь

Арчинский (1200)

Самурекская ветвь

Восточная группа

Табасаранский (Л) (128,900)

Лезгинский (Л) (450,000)

Агульский (17,400)

Удинский (5700)

Южная группа

Крызский (6000)

Будухский (1000)

Западная группа

Рутульский (20,000)

Цахурский (20,000)

Хиналугский изолят

Хиналугский (1500)

Лакский изолят

Лакский (Л) (150,000)

Цезские (дидойские) языки*Цез-гнухская группа*

Цезский (дидойский) (15,400)

Гнухский (550)

Безтинско-хваршинская группа

Безтинский (6200)

Гунзибский (1840)

Хваршинский (1870)

Даргинский диалектный континуум

Даргинский (Л) (480,000)

Кайтагский (21,000)

Муиринский (38,000)

Мярого-губденский (39,000)

Урахинский (35,000)

и т.д...

* В скобках представлено оценочное количество носителей.

** Литературные языки обозначены как (Л).

Эти языки, в свою очередь, разветвляются на многочисленные диалекты, которые по фонетическому составу могут различаться от литературного варианта настолько, насколько последний от остальных языков семьи. Фонетический облик основных языков будет обрисован в дальнейшем изложении, а здесь ограничимся их общим описанием.

Важнейшей отличительной чертой восточнокавказских языков является фонематическое различие *интенсивных* и *неинтенсивных* согласных применительно практически ко всем местам артикуляции при придыхательных и абруптивных фонациях. Эти языки богаты латеральными, встречающимися в альвеолярной (в аваро-андийских языках) и превелярной (в арчинском языке) местах артикуляции.

В плане фонетики, основным отличием от западнокавказских языков является то, что в данной семье нет различных позиций артикуляции постальвеолярных: фрикативные в основном апикального, а аффрикаты – ламинального произношения (как в армянском и грузинском языках).

Наиболее распространенной формой коартикуляции является лабиализация, наличествующая примерно у половины языков и встречающаяся во всех местах произношения,

кроме губных и гортанных. В отдельных языках присутствуют также фарингализованные согласные, а в арчинском и некоторых цезских и лезгинских языках – также лабиофарингализованные артикуляции в ряду увулярных взрывных (q^{hw} , g^{hw} , q^{hw} , χ^{hw} ; k^{hw} , g^{hw}).

Радикалы, в отличие от западнокавказских языков, реализуются не в фарингальной позиции, а в эпиглоттальной (? , н, џ). Возможным исключением являются цезские языки, радикалы которых в литературе представляются как фарингальные. Уровни фонации те же – придыхательные, звонкие и абруптивные для взрывных, придыхательные и звонкие – для фрикативных согласных.

Примечание. Исключением является лезгинский язык, описание которого (http://peterlin.pl/lezgi/lezgi_sounds.html) дано в четырехуровневой фонации с добавлением глухой (непридыхательной) составляющей, например: р, р̄, р̄̄, б, где член р̄̄ обозначает непридыхательной согласный. При сопоставительном анализе различных источников (Catford, Алексея и т.д.), однако, становится ясным, что дваспирация является спецификой интенсивного произношения придыхательных, так что пару [р, р̄] на самом деле следует заменить на [р, р̄̄].

С точки зрения описания консонантизма проблематичны сведения о велярных и увулярных аффрикатах (кх, қх), присутствующих, согласно источникам, в части андийских, цезских и лезгинских языков. Так, согласно TITUS-y (Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien – titus.fkdg1.uni-frankfurt.de), в каратинском имеются как велярные, так и увулярные аффрикаты, и, при этом, только в интенсивных вариантах (кх, кх̄, қх, қх̄), а в описании рутульского (Алексеев) увулярные аффрикаты приводятся в лабиализованной, фарингализованной и лабиофарингализованной артикуляциях с трехуровневой фонацией (қх, гв, қх̄; қх̄^w, гв^w, қх̄^w; қх̄^h, гв̄^h, қх̄^{hw}). В прочих источниках (Catford) считается, что аффрикатизованное произношение является производной

В таблице, из соображений простоты, пропущены варианты коартикуляций (лабиализация, палатализация, фарингализация, лабиофарингализация), а также встречающиеся исключительно в арчинском языке прелелярные латеральные аффрикаты и фрикативные. Как в случае западнокавказских языков, так и здесь для экономии места объединены альвеолярный и дентальный ряды.

§6. Фонемы в контексте грамматики

Как видим, количество фонем (согласных и гласных) в северокавказских языках многократно превосходит графические возможности предложённых в прошлом или ныне применяемых для их передачи алфавитов, тем самым значительно препятствуя адаптации этих систем к данным языкам, что и явилось причиной разработки настоящего проекта.

Во введении в теорию возникновения алфавита было отмечено, что алфавитное письмо фонетически может быть как полноценным, так и неполным. Латинская и кириллическая системы, содержащие в своей основе порядка 30-и графем, принципиально не приспособлены для полноценной передачи языков, имеющих в среднем по 50 фонем, не нарушая при этом алфавитного принципа, т.е. предсказуемого и однозначного (не говоря уже о взаимодозначности) соотношения между написанием и произношением слов.

Понятно, что при таком раскладе не имеет смысла говорить не только о полноценном, но и неполном фонетическом алфавите, ибо как показывает опыт заимствования экзогенных письменных систем в кавказских языках, графемфонемное соответствие сплошь и рядом искажается и нарушается, применяются алогичные и неестественные комбинации, вызывающие проблемы с точки зрения не только *практичности*, но также *гармоничности* и *эстетики* письма.

Примечание. Последние атрибуты играют крайне важную роль с точки зрения психологии письма и обуславливают репрезентативность и конкурентоспособность местного языка при доминировании другого – государственного языка с идентичным письмом. Это можно продемонстрировать на примере отрывка текста на адыгейском языке, выглядящего подобным образом:

Ублапэм щегъэжьагъэу а Гуццызэр Тхъэм ыджэ щылагъ. Тхъэм а Гуццызэм зэккыригъэжьэжъуэ... Тхъэм кыгъэжъуэзэ пстэуми ащыщэу а Гуццызэм кырымгъэжьэжъуэзэ зи щыбэп.

Излишне доказывать, что подобная запись лишь способствует его маргинализации при подавляющем этнокультурном влиянии русского письма и русскоязычной информационной среды.

Данное обстоятельство, в свою очередь, усугубляется из-за специфики коартикуляции, поскольку комбинирование форм записи уровней фонации с неестественными обозначениями звуков мест и способов артикуляций, несвойственных данным системам письма, часто приводит к трех-, четырех- и даже пятизначным "построениям" для одной фонемы.

В качестве примера рассмотрим орфографию кабардинского – западнокавказского языка с наименьшим числом согласных, в котором имеются увулярные взрывные (q, q'), фрикативные в веллярной (x, ʎ) и увулярной (χ, в) позициях, а также их лабиализованные корреляты (x^w, χ^w, в^w, q^w, q'^w), но отсутствует веллярный звонкий взрывной (g). Это обстоятельство, наряду с недостатком букв и иных способов графической передачи, привело к возникновению следующих буквосочетаний: x (x), z (ʎ), xʎ (χ), zʎ (в), xʎ^w (x^w), xʎ^w (χ^w), zʎ^w (в^w), xʎ^w (q), zʎ^w (q'), xʎ^w (q^w), zʎ^w (q'^w).

Как видно, проблема не столько в том, что количество символов, необходимых для выражения одной фонемы достигает четырех, сколько в том, что в этих кластерах применяются графемы, имеющие отдельные звуковые значения, что создает дополнительную путаницу: дело в том, что буква у русского алфавита отдельно приписывается гласному и (y),

из-за чего может возникнуть неоднозначность в произношении, к примеру, графемного кластера *гъу*, которая может произноситься как *к^в*, так и *в + ч*.

Другим недостатком применяемых систем является нарушения принципа построения буквосочетаний. Так, в кабардинском алфавите большинство абруптивных записывается с помощью добавления вспомогательного символа *l* к графеме придыхательных: *к (к)>kl* (*к'*) и т.д., тогда как в приведенных выше кластерах данная закономерность нарушена, и увулярные взрывные записаны нерегулярным присоединением символа *ь*: *кь* (*к*)>*кь* (*к'*). Более того, некоторые сложные (абруптивные) фонемы имеют более простую форму записи (*кь*, *кью*), чем простые (придыхательные) того же места и способа артикуляции (*кхь*, *кхью*), что является нарушением общепринятых норм фонографического анализа.

Логическая несостоятельность орфографии, наконец, проявляется в том факте, что вспомогательный символ *l* сам по себе имеет отдельное фонетическое значение и применяется для гортанного взрывного (?). И все это – в алфавите простейшего по консонантному составу языка данной семьи.

Другим интересным примером является следующий ряд в орфографии абазинского: *г (g)*, *гв (g^в)*, *гь (g^ь)*, *гь (g^ь)*, *гьв (g^{ьв})*, *гьь (g^{ьь})*, *гьl (g^{ьl})*, *гььl (g^{ььl})*, в котором посредством одного и того же символа *г* выражены согласные совершенно разных мест и способов произношения. В данном случае, конечно, соблюдается определенная логика хотя бы в плане сохранения принципа построения кластеров при обозначении коартикуляций, в то время как использование, к примеру, буквосочетания *kl* в адыгейском языке для абруптивного варианта (*t^б*) русского *ч* (*t^б*) параллельно с применением того же самого сочетания для записи абруптивного *kl* (*к'*), уже является серьезным нарушением алфавитного принципа. Таких примеров "экономии" в алфавитах кавказских языков множество.

Ситуация еще больше осложняется в случае адыгейского, абхазского и абазинского языков, где присутствуют все три позиции артикуляции постальвеолярных аффрикат и фрикативных, суммарно – 19 фонем, против которых экспрессивные возможности русского алфавита для обозначения звуков данной позиции ограничиваются всего четырьмя буквами (*ч*, *ш*, *щ*, *ж*), которые, в свою очередь, не имеют регулярных фонетических соответствий среди постальвеолярных согласных западнокавказских языков, так как две из них (*ч*, *щ*) изначально имеют палатализованную коартикуляцию (*tʃ*, *ʃʃ*), а две (*ш*, *ж*) – произносятся в ретрофлексной позиции (*ʃ*, *ʒ*).

В результате применяются беспорядочные буквосочетания, а орфография параллельно усложняется также тем, что в одних случаях необходимо выражать кавказские аффрикаты атикальной позиции посредством комбинирования букв палатализованных ламинальных аффрикат русского с разными вспомогательными символами, например, посредством буквы *ч*, обозначающей в русском фонему *tʃ*, представлять фонему *tʃ* как *чь*, то есть логической субтракцией "палатализованное *tʃ* минус палатализация" (повторная дифференциация вторичной артикуляции в графике!), а палатализованные ламинальные фрикативные, в свою очередь, посредством букв ретрофлексных фрикативных: *ж (z)>жь* (*ʒ'*).

Не проще обстоит дело и при передаче гласных восточнокавказских языков. Для справедливости, однако, следует заметить, что часто даже в самых совершенных алфавитах возможны случаи, когда гласные языка передаются не вполне точно и корректно, поскольку они являются самыми легко модулирующимися звуками речи. Кроме того, в случае гласных спектр возможных размеров резонатора, типов фонации и коартикуляции настолько широк, что часто многие из них группируются под одной и той же графемой, а разные нюансы расцениваются как аллофоны одного и того же глас-

ного. Такое письменное отражение языка еще можно считать фонетическим, а в случае полноты основных групп гласных – полноценным. В редких случаях юансировки гласных могут быть настолько многочисленны, что ни одна алфавитная система не сумеет практическим образом включить их в свою базовую символику.

В случае гласных восточнокавказских языков, однако, ситуация такая же неудовлетворительная, поскольку даже их основные группы часто не находят полного отражения в письме. Более того, в имеющихся алфавитах с одной стороны вообще не различаются долгие, фарингаллизованные, назализованные и прочие гласные, фонематичные для этих языков, с другой – ничем не обоснованно включаются графемы для гласных и дифтонгов (*ě, ю, я*), присущих лишь русскому языку. Таким образом предпочтение фактически отдается не полноценной репрезентации гласных самого языка, а точной передаче звуков русского языка в заимствованных словах.

Обобщая, заметим, что некоторое количество двух- или трехзнаковых комбинаций все же не препятствует практическому применению письма: например, в немецком присутствуют один трехзначный (*sch – ш*) и один четырехзначный (*tisch – ч*) символы, которые по сути не усложняют процесс восприятия текста. Существует, однако, определенный предел, после которого многознаковые комбинации уже приводят к серьезному искажению или нарушению алфавитного принципа – однозначности и предсказуемости между написанием букв или их комбинаций и их произношением.

Такова ситуация практически во всех кавказских языках, в которых количество составных символов иногда пересекает порог 50% общего букваря. Из 69 знаков адыгейского алфавита 24 являются двойными, 11 – тройными, т.е. составные обозначения образуют больше половины общего числа символов в соотношении 69:35. В "алфавите" арчинского языка,

разработанном в 2006 году Группой морфологических исследований университета Сюррея, из 106 символов 76 (70% общего количества) многознаковые, среди которых присутствует даже пятизначный член (*хььIө*). В остальных алфавитах кавказских языков статистика следующая: абазинский (74:40), кабардинский (55:25), абхазский (64:24), ахвахский (56:30), агульский (69:32), аварский (53:37), лакский (59:25), табасаранский (59:25), цезский (40:14), чеченский (45:16) и т.д. Только на примере чеченского, в котором имеется всего 45 букв при наличии только 44 гласных в языке, можно убедиться, что даже ценой повсеместного нарушения алфавитного принципа и неуместного усложнения письма данные алфавиты не в состоянии сколь-нибудь удовлетворительно отображать фонемный строй кавказских языков.

Главная причина несовместимости применяющихся кириллоидных алфавитов, однако, заключается не столько в малочисленности и, следовательно, недостаточности базовых символов в русском письме, сколько в *системном* изъятии, так как кириллица с точки зрения фонации, по сути, будучи двухуровневой, а в некоторых случаях – одноуровневой системой, применяется для языков с трехуровневой структурой фонации. Заметим, что в русском языке согласные различных мест и способов артикуляции противопоставляются по одной или двум ступеням фонации: в ряде взрывных – звонкие-непродыхательные (*б-п, д-т, г-к*), фрикативных – звонкие-продыхательные (*в-ф, з-с, ж-ш* и т.д.), а в ряде аффрикат имеются только продыхательные члены (*ц, ч*). При этом, если фонация фрикативных в русском подобна кавказским языкам, в которых также они противопоставляются по признаку звонкости-продыхательности, то система взрывных совпадает с упорядоченным трехуровневым классом кавказских языков лишь в случае звонких, поскольку глухие кавказских языков, в отличие от русского *п, т, к* (*p', t', k'*), являются продыха-

тельными (p^h , t^h , k^h , q^h), а абруптивных в русском языке не имеется вовсе. С аффрикатами дело обстоит еще хуже, так как против трехуровневой кавказской системы ($ts-d$ z s' и $tʃ-dʒ$ - $ʃ$) имеем алфавит с одноуровневой фонашей, состоящий из графем лишь для придыхательных согласных (h , ch).

Другой важнейшей причиной несостоятельности адаптации русского алфавита к северокавказским языкам является то, что данный вид письма, развившийся в русскоязычной среде, предназначен для передачи особенностей произношения именно русского. В нем различаются лишь два способа модификации согласных – *палатализация*, выражающаяся посредством графемы *ь*, и *депалатализация*, передающаяся с помощью знака *ъ*. Оба символа в русском письме не имеют отдельных фонетических значений и присутствуют лишь в комбинациях. В северокавказских же языках, как было указано выше, имеется 4 типа коартикуляций (лабиализация, палатализация, фарингализация и лабиофарингализация) и 3 типа нюансировок постальвеолярных (апикальная, ламинальная и закрытая ламинальная), среди которых только палатализация имеет *регулярное* отражение в русском письме. В итоге, остальные виды коартикуляций либо передаются с помощью букв, *имеющих* отдельное фонетическое значение (ср. использование символов *в* и *у* для обозначения лабиализации), либо вовсе не отражаются.

В иных случаях, как это уже отмечено, имеет место ненормативное использование одной и той же графемы как для модификации коартикуляций, так и сдвига места произношения.

Примером тому является произвольное применение в адыгейском знака *ъ* для выражения 1) перевода из апикального ряда в закрытый ламинальный: *ж* ($ʒ$)>*жь* ($ʒ̣$), *ш* ($ʃ$)>*шь* ($ʃ̣$); 2) изменения места произношения: *к* (k)>*къ* (q), *х* (x)>*хъ* ($χ$); 3) альтерация *способа* произношения: *г* (g)>*гъ* ($ɣ$); 4) переход в латеральные: *л* (l)>*лъ* ($ʎ$) и т.д. Положение дел в других язы-

ках мало чем отличается от приведенного.

Таким образом, вполне естественно и неудивительно, что наложение русского алфавита на фонетические системы кавказских языков должно было стать причиной целого ряда грамматологических несоответствий. К этому прибавляется также и тот факт, что, как было показано на многочисленных примерах, в ходе адаптации русского письма к кавказским языкам проявлен существенно ненормативный подход при подборе символов и их комбинаций, что не позволяет единым способом отображать даже орфографии близких по фонемному строю языков. Различия таковы, что несколько лет назад известными черкесоведами было предложено ввести единую орфографию для двух литературных вариантов черкесского языка – адыгейского и кабардинского. Вопрос обсуждался в парламенте Кабардино-Балкарии, но так и не сдвинулся с мертвой точки.

Все вышеописанные сложности серьезнейшим образом ограничили возможности графического выражения языков и привели к такой ситуации, что в целом ряде алфавитов отсутствуют не только некоторые редкие диалектные звуки, но и множество фонем самих литературных языков. Это же обстоятельство стало и причиной того, что для разработки литературных вариантов некоторых языков специально подбиралась не самые крупные по числу носителей или географическому распространению диалекты, а те, которые имеют минимальный консонантный состав. Как отмечает Кэтфорд:

«One of the decisions which had to be made in developing languages in the Caucasus concerned the selection of a particular dialect upon which to base the literary language. ... Among the NWC languages the choice depended partly on phonology. For Adyghe, the Temirgou (or Chemgou) dialect was selected partly because it had the simplest sound system - only 50 consonants as against the 60 of Shapsugh or the 64 of Bzhedukh.» (Catford. Mountain of Tongues, стр. 297).

Подытожив краткий грамматологический анализ кавказских алфавитов, можно прийти к выводу, что для языков обеих кавказских семей до настоящего времени практически *не существует полноценных алфавитов*, а в лице адаптированного кириллондского письма мы, по существу, имеем дело с весьма несостоятельной системой символов, потенциал которой в плане богатства морфологии графем и структурного соответствия исключительно невысок и недостаточен для простой, практичной и фонетически полноценной интерпретации северокавказских языков.

Следовательно, необходимо попытаться еще раз привести воедино все достоверные исследования по фонетике этих языков и на их основе разработать новую, адаптированную и обобщенную систему письма, которая будет простой и легко воспринимаемой, упорядоченной с точки зрения морфологии символов и логики их модификаций, и одновременно – соответствующей сложнейшим фонологическим особенностям этих языков и выражающей их с полноценной фонемной репрезентативностью и алфавитной взаимоднозначностью.

Задача, поставленная в таком виде, какой бы сложной она ни казалась, не вызывает принципиальных трудностей: при соответствующей политической воле и гибком подходе она могла бы найти приемлемое решение еще в начале XX века.

Ниже мы проведем попытку анализа системообразующих и знакоформирующих принципов некоторых наиболее полноценных алфавитов с целью выявления той совокупности правил, на основе которых станет возможным конструирование базового реестра графем для построения независимой и полноценной системы письма.

ЧАСТЬ II. ГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АЛФАВИТОВ ЮЖНОГО КАВКАЗА

§1. Традиция письма на Кавказе

Среди мировых письменных систем алфавиты Южного Кавказа – армянский и грузинский – отличаются высшей степенью графемно-фонемной взаимоднозначности и включены в ряд наиболее совершенных фонетических алфавитов мира. Другими языками, имеющими полноценное фонетическое письмо, являются албанский, чешский, эстонский, финский, румынский, турецкий, греческий, итальянский, испанский, сербохорватский и др. За исключением греческого, который имеет собственную и древнейшую письменную традицию, все остальные отмеченные языки применяют модифицированные варианты латинского письма, в которых фонемы выражаются не столько буквосочетаниями, сколько введением новых графем. Другими языками с полноценным фонетическим письмом (силлабарием), отличным от латиницы, являются японский, корейский, чероки, санскрит, прочие языки Индийского субконтинента – хинди, каннада, телугу, малаялам, ория, бенгали и т.д. Многие из искусственных международных языков, такие как эсперанто и лойбан, также обладают фонетической орфографией. Во всех вышеприведенных случаях создание полноценного фонетического письма стало возможным либо в результате разработки новой письменной системы (брами и дочерние системы, греческий, армянский, корейский, японский, письмо чероки и др.), либо введением новых или вспомогательных символов в заимствованной системе, или наоборот – упрощением последней. Буквосочетания применялись редко и преимущественно в средневековье. Подобные письменные системы удовлетворяют всем фонологическим требованиям языков и грамматологических трудностей, как правило, не вызывают.

На протяжении веков, жизнестойкость обоих алфавитов Южного Кавказа была обусловлена, помимо силы традиции

и специфик самосознания применяющих их народов, тем важным обстоятельством, что они совершенным образом отображают фонетические системы армянского и грузинского языков. Их не смогли заменить ни греческая, ни арамейская, ни арабская, русская или латинская системы письма, поскольку оба алфавита были разработаны именно в результате научного анализа фонетики армянского и грузинского языков. Весьма вероятно, что совершенным был также алуанский алфавит, о котором нам, однако, известно мало, потому что его традиция прекратилась еще в средневековье.

Создание этих трех алфавитов в каком-то смысле можно считать апогеем развития многотысячелетней письменной культуры региона, поскольку традиция письма на территории Южного Кавказа и Армянского Нагорья восходит к III-II тысячелетиям до н.э.

Здесь с древнейших времен распространились и нашли применение многие идеографические, силлабические и алфавитные системы письма: поныне нерасшифрованное линейное письмо Армянского Нагорья (надписи из Цолакерта, Армавира, Апарана и т.д.¹⁸, мегаглифы из Анзафа, Артамета, Багарича и иных поселений, отдельные символы наскальных рисунков территории исторической Армении, напоминающие письменные знаки), лувийская и урартская иероглифика, месопотамская клинопись – сочетание логографии и силлабического письма – со своими разновидностями (ассиро-ва-

¹⁸ М. Смыбтян. *Цолакертская крепость*, «Арарат», Эчмиадзин, 1910. Убб (на арм. яз.); М. Смыбтян, *На вершинах Арарата и Арагаца*, «Арарат», Эчмиадзин, 1913, №1 (на арм. яз.); Мещанинов И.И. *Закавказские иероглифы*, «Сообщения ГАИМК», 1932, N 3-4; Ханзадян Э.В., Мхрчян К.А., Парсамян Э.С. *Мецамор*. Ереван, 1973 (на арм. яз.); Ф.М. Мурадян. *Нововыявленные пиктограммы из Апаранского района*, Археологические работы на юго-восточных Армени (результаты раскопок 1986-87 гг.), Ереван, 1992 (на арм. яз.); А. Мосевсиян. *Письменные системы донесопотовской Армении*, Ереван, 2003 (на арм. яз.).

вилонская, хеттская, хурритская, урартская), ахемендская клинопись, несколько видов арамейского письма, пехлевийская, греческая и латинская алфавиты, арабская вязь и т.д. Однако ни одна из вышеперечисленных письменностей не была в состоянии отобразить все фонемное богатство армянского, грузинского, и, тем более, языков Кавказской Албании, принадлежавших к лезгинской группе восточнокавказских языков, и, как следствие, так и не была приспособлена к данным языкам и не стала общераспространенной письменной системой (существующие мнения о домесроповской армянской и грузинской письменностях все еще не представляют возможности для окончательных и бесспорных выводов).

Будучи созданными или систематизированными в V веке н.э., армянский, грузинский и алуанский алфавиты являются также венцом развития лингвистической и грамматологической мысли своего времени. С самого начала безупречным образом соответствуя всем особенностям трех языков, они также были функционально прогрессивными (полное отображение гласных), новаторскими (существование простых и дистинктивных символов для всех фонем языка), графически самостоятельными (не копируют изометрические формы известных алфавитов, даже если связаны с ними генетически) и гармоничными («...оформил и окончательно начертал все

АРМЯНСКИЙ АЛФАВИТ			
Ա	[a]	Ժ	[z]
Զ	[ʒ]	Ճ	[tʃ]
Բ	[b]	Ի	[i]
Մ	[m]	Ա	[a]
Գ	[g]	Լ	[l]
Յ	[j]	Վ	[v]
Դ	[d]	Խ	[x]
Ն	[n]	Տ	[t]
Ե	[e]	Օ	[o]
Բ	[b]	Ր	[r]
Չ	[z]	Կ	[k]
Ո	[o]	Պ	[p]
Յ	[j]	Ֆ	[f]
Է	[e]	Շ	[ʃ]
Ի	[i]	Պ	[p]
Բ	[b]	Փ	[pʰ]
Է	[e]	Շ	[ʃ]
Ի	[i]	Պ	[p]
Բ	[b]	Փ	[pʰ]

различия письмен – тонких и жирных, коротких и длинных, отдельных и двойных...»¹⁹; «...своей обычной пронизательностью, ниспосланной свыше, создал письмена и милостью Христа успешно взвесил, расставил и уточнил...»²⁰). Имеется множество попыток трактовки последних цитат, и говорить об их полноценном истолковании пока рано, но что бы они ни означали, из них следует, что по отношению к буквам был применен селективный и эстетический подход.

Если у большинства исследователей автор и время создания армянского алфавита не вызывают сомнений, то мнения о возникновении грузинского алфавита расходятся. Часть исследователей считает, что армянский, грузинский и алуанский алфавиты, ход изобретения которых подробно описан в древнеармянских источниках той эпохи, были созданы (согласно другим – заново введены и реформированы²¹) в результате просветительской деятельности Месропа Маштоца²², в то время как другие, в особенности представители грузинской академической школы, полагают, что верна средневековая грузинская традиция, приписывающая создание письма королю Парнавазу – полумифическому основателю королевской династии Иберии (Восточной Грузии, Картли), датируя данное событие III веком до н.э.; участие же Маштоца в создании грузинского алфавита отрицается.

Научным ядром этих гипотез является наличие необъяснимых в сфере грамматологических данностей V века арха-

¹⁹ Корюн. *Житие Маштоца*, пер. с древнеармянского Ш.В.Смбатяна и К.А. Мелик-Огаджяна. Москва, 1962, гл. 8.

²⁰ Там же, гл. 16.

²¹ И. Арутюнянц. *Армянское письмо*, Тифлис, 1892 (на арм. яз.); Р. Аюлян. *В начале была Буква*, Ереван, 2004 (на арм. яз.).

²² Г. Ачарян. *Армянские письмена*. Ереван, 1968 (на арм. яз.); Э.Агиян, *О доместроповской армянской письменности и литературе, месроповским алфавите и смежных вопросах*, Ереван, 1977 (на арм. яз.); Lenore A. Grenoble. *Language policy in the Soviet Union*. Springer, 2003.

измов в грузинском алфавите, анализ которых как будто указывает на то, что стандартная последовательность букв грузинского письма должна была иметь своим прототипом греческий алфавит периода VI-V веков до н.э.²³ и быть либо заимствованной тогда же, либо искусственно архаизированной.

Есть мнение, что грузинский алфавит мог возникнуть в I-II веках из некоего локального варианта арамейского письма²⁴ (надпись из Армази). Некоторые ученые (Rayfield, Rapp²⁵, Shnirelman²⁶), подвергают критике

ДРЕВНЕГРУЗИНСКИЙ АЛФАВИТ			
ⴌ [a]	ⴍ [i]	ⴎ [e]	ⴏ [y]
ⴐ [b]	ⴑ [k]	ⴒ [s]	ⴓ [sʰ]
ⴔ [g]	ⴕ [l]	ⴖ [tʰ]	ⴗ [dz]
ⴙ [d]	ⴚ [m]	ⴛ [uj]	ⴜ [tsʰ]
ⴞ [c]	ⴟ [n]	ⴠ [pʰ]	ⴡ [tʰʰ]
ⴣ [v]	ⴤ [ʃ]	ⴥ [kʰ]	⴦ [z]
ⴧ [z]	⴨ [o]	⴩ [w]	⴪ [qʰ]
⴬ [ej]	ⴭ [pʰ]	⴮ [qʰ]	⴯ [ds]
ⴱ [eʰ]	ⴲ [z]	ⴳ [ʃ]	ⴴ [b]
			ⴵ [oʰ]

²³ Т. В. Гамкрелидзе. *Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность*, Тбилиси, 1989, (<http://amklib113.ru/bbl/gkr/>).

²⁴ L. Chilashvili. *The Pre-Christian Georgian inscription from Nekresi*. Kartvelology, No 7, Tbilisi, 2000; Г.В. Церетели. *Армянское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита*. II, Эпиграфика Востока. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1949; Берлезенишвили Н., Джанашишвили И., Джанашиа С. *История Грузии*, ч. I. С древнейших времен до начала XIX в. Тбилиси: Госиздат ГССР, 1950; Джанашиа С.Н. *К вопросу о языке и истории хеттов*, 1959, Труды: В 3 т. Тбилиси: Изд-во АН ГССР.

²⁵ Stephen H. Rapp. *Studies in medieval Georgian historiography: early texts and Eurasian contexts*. Peeters Publishers, 2003; Donald Rayfield. *The Literature of Georgia: A History (Caucasus World)*. RoutledgeCurzon, 2000; P.R. Ackroyd, C.F. Evans, G.W.H. Lampe, S.L. Greenslade. *The Cambridge History of the Bible: From the Beginnings to Jerome*. Cambridge University Press, 1975.

²⁶ V. A. Shnirelman. *The value of the past. Myths, identity and politics in Transcaucasia*. Osaka: National Museum of Ethnology (Senri Ethnological Studies No. 57), 2001.

последние теории ввиду их недостаточной археологической засвидетельствованности, считая бесспорным факт создания грузинского письма в пост-христианский период.

Мы воздержимся от обсуждения довольно запутанной проблемы возникновения грузинского письма и критики существующих теорий, лежащих вне сферы проблематики данной книги. Отметим лишь, что проведенный нами и приводимый ниже анализ показывает, что древнейшая форма грузинского письма – "заглавное" *асоттавраули* (или *мргловани* – "округлое" письмо) – графически полностью включается в обобщенную систему графем армянского и алуанского алфавитов и резюмирует целостную картину ее знакообразовательного потенциала (об этом подробнее см. далее в §2).

Третий южнокавказский алфавит – алуанский – исчез с исторической арены еще в средневековье, с одной стороны, в результате распада Албанского марзпанства (полиэтнической и неоднородной государственно-культурной единицы) после арабского нашествия и создания на ее территории мусульманских государств, с другой, вследствие сильного влияния армяноязычной среды и Армянской церкви.

Последние сведения об алуанском алфавите относятся к XIII веку (Хайтон-историк или Хайтон Коринфский). После этого знание об этом письме и произношении ее букв утрачивается, а термин "алуанское письмо" начинает применяться для разных армянских криптографий²⁷ (тайнописей).

В результате утери пергаментных и иных памятников эпиграфики, данные об алуанском языке до недавнего времени основывались лишь на предположениях и анализе сведений, взятых из средневековых письменных источников.

²⁷ А. Г. Абрамян. *Армянское письмо и письменность*, Ереван, 1973 (на арм. яз.).

Первым прорывом в этой маргинальной области науки явилось обнаружение в 1937 г. профессором И.Абуладзе в манускрипте MS No. 7117 ереванского Матенадарана (Институт древних рукописей), написанного в 1442 г., наряду с иллюстрациями разных алфавитов, не известного до того перечня знаков под заглавием "Алуанское письмо" ("Աղբանիք գիրք է"), который, как впоследствии выяснилось, действительно представлял собой исчезнувший алуанский алфавит²⁸.

Спустя несколько лет, во время строительства в 1947-53 гг. плотины Мингечаурского водохранилища в Азербайджанской ССР среди руин раскопанной в городище Судагылан средневековой церкви были обнаружены археологические предметы с краткими алуанскими надписями.

Однако, ни нововывяленный алфавит и археологические находки с похожими, но не тождественными, надписями, ни обнаруженные и дополненные к данной коллекции в последующие годы предметы, содержащие алуанские письма, не привели к серьезному продвижению в деле исследования алуанского языка из-за чрезвычайной краткости найденных текстов, недостоверности реконструкций алуанского языка и неточной транслитерации 52 алуанских фонем с помощью 36 армянских букв в манускрипте MS No. 7117.

Оно получило необходимый импульс благодаря исключительной находке в хранилище древних манускриптов сирийского монастыря Св. Катарины, когда в ходе анализа грузинского молитвенника Sin.Geo. N55, (считавшегося ранее армянским) было замечено, что в этом манускрипте под грузинским текстом скрывается другой – практически не поддающийся чтению – слой со знаками, очень похожими на

²⁸ И. Абуладзе, *К открытию алфавита кавказских албанцев*, Изв. ИЯИМК, т. 4, Тбилиси, 1938; А. Шанидзе, *Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки*, Изв. ИЯИМК, т. 4, 1938.

армянские и грузинские буквы, смытый для повторного употребления пергаментных листов.

В 1996 г. З.Алексидзе, сравнивая подслонный текст с письмом, известным из армянского манускрипта, пришел к выводу, что мы имеем дело с доселе древнейшим и единственным экстенсивным текстом на алуанском языке. В течение следующих нескольких лет вышли в свет исследования по новообнаруженному алфавиту, грамматике алуанского языка и анализу восстановленного с помощью компьютерных и оптических технологий текста, результаты которых впоследствии были собраны воедино в монументальном труде "The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai"²⁹.

Авторы этого труда, наряду с важнейшими результатами, приходят также к заключению, что алуанское письмо действительно было создано по подобию армянского алфавита и, вероятно, тем же автором – Месропом Маштоцем. Об этом в предисловии авторы Алексидзе и Маhé пишут следующее:

«We know that the 26 additional letters of the Albanian alphabet have similarly been inserted among the 36 letters which have an Armenian equivalent, without changing their relative order. This is a serious reason to conclude that the Albanian alphabet was derived from the Armenian and that it is likely to have been created in the same circle, perhaps by the same person.», стр. xxiv.

В результате исследования алуанского письма также выяснилось, что в армянской и синайской рукописях имеются существенные расхождения как в очертаниях, так и восстанавливаемых фонетических значениях букв алуанского алфавита. Данное обстоятельство попытались объяснить тем, что армянская рукопись была создана в эпоху, когда литератур-

²⁹ J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé (eds.). *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*. Brepols, 2009.

ный алуанский язык вышел из употребления, а алфавит и знания о произношении его букв были почти утеряны.

Все же, в уточненном алфавите чтение значительной части букв и, как следствие, окончательные заключения о фонетическом строе алуанского языка пока что условны: точно установленным считается произношение лишь 29-и букв из 52-х, фонетические же интерпретации остальных 23-х – малонадежны. Археологические памятники алуанского все еще остаются трудночитаемыми и проблематичными.

КАВКАЗСКО-АЛБАНИЙСКИЙ АЛФАВИТ					
Q [a]	Լ [e]	Ձ [tsʰ]	Շ [tsʰ]	Ե [ɲ]	Ձ [ɲ]
Բ [b]	Հ [z]	Է [dx]	Ղ [m]	Ծ [dz]	Մ [y]
Գ [g]	Ի [i]	Տ [kʰ]	Ջ [qʰ]	Յ [tʰ]	Փ [tsʰʰ]
Զ [d]	Վ [v]	Դ [p]	Վ [v]	Գ [pʰ]	Է [tsʰʰ]
Ե [e]	Բ [ɲ]	Ծ [b]	Լ [dxz]	Տ [s]	Ի [w]
Շ [z]	Ղ [v]	Դ [qʰ]	Ծ [p]	Լ [r]	Կ [pʰ]
Ը [e]	Լ [w]	Մ [v]	Ղ [dx]	Ի [s]	Դ [kʰ]
Թ [s]	Զ [z]	Մ [wʰ]	Օ [o]	Խ [v]	
Ձ [tʰ]	Ի [d]	Զ [tʰ]	Հ [vʰ]	Ն [r]	

В представленном выше варианте алуанского письма очертания букв преимущественно скопированы с синайского палимпсеста, а не с армянского манускрипта. Однако можно полагать, что как в армянском и грузинском, так и в алуанском алфавите со временем должно было сформироваться множество пока что не известных нам каллиграфических шрифтов, один из поздних средневековых вариантов которого, вероятно, был использован составителем матенадаранского манускрипта MS No. 7117. Этим, скорее всего, и

следует объяснить каллиграфические различия обеих рукописей. В приведенном выше алфавите, однако, в некоторых случаях мы незначительно отклонились от синайских форм в пользу вариантов армянской рукописи, считая их более подходящими для изометрической реконструкции. Некоторые различия приведены в следующей таблице. Буквы, отмеченные звездочкой, не встречаются в синайской рукописи, и их очертания копируют формы армянского варианта.

MS No. 7117	Ⲙ	Ⲛ	ⲛ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ
Sin. Geo. N 55	Ⲙ	Ⲛ	ⲛ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ
Шрифт	Ⲙ	Ⲛ	ⲛ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ
MS No. 7117	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	ⲗ	Ⲙ	ⲙ	Ⲏ
Sin. Geo. N 55	*ⲓ	*Ⲕ	ⲕ	ⲗ	Ⲙ	ⲙ	Ⲏ
Шрифт	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	ⲗ	Ⲙ	ⲙ	Ⲏ

Отметим, что данные заглавные буквы и другие используемые ниже шрифты были нами специально разработаны для облегчения иллюстрации конгруэнтности письменных систем и анализа изометрических правил и не копируют существующие компьютерные шрифты. Фактически это усредненные формы, которые не полностью соответствуют засвидетельствованным рукописным вариантам какого либо конкретного исторического промежутка, а скорее, по сути, обобщают имеющиеся каллиграфические очертания согласно нескольким изометрическим правилам дизайна шрифта.

В качестве примера отметим, что графика некоторых букв армянского письма имеет множество устаревших или исторических каллиграфических вариантов, некоторые из которых близки к рукописным формам определенных символов грузинского и алуанского алфавитов.

Так, буква Ⲙ имела иногда очертание Ⲙ, что идентично формам графем звуков *o* алуанского и *p'* грузинского алфавитов; для буквы Ч известны варианты соответствующие алуанскому *i* и грузинскому *q'* (Ч); для Ⲓ существуют формы, примерно повторяющие графемы для *k^h* алуанского и грузинского письма (Ⲓ); Ⲑ в старину преимущественно изображалась в виде Ⲓ и т.д. Каллиграфические варианты одной и той же буквы все же имеют разные пропорции и конструируются различными комбинациями базовых составляющих, следовательно, в обобщенной системе приводятся отдельно. В грузинском письме также имеются символы, аллографы которых приближаются к регулярным формам армянского алфавита.

§2. Южнокавказская обобщенная система знаков

Итак, попробуем вывести основные изометрические элементы южнокавказских алфавитов и понять – какими частями и комбинациями конструируются их буквы.

Во избежание возможных недоразумений, непосредственно отметим, что настоящий анализ никак не подразумевает, что выводимые ниже изометрические закономерности воспринимались как таковые Месропом Маштоцем или первым каллиграфом армянского алфавита Ропаносом (Руфин) Самосатским, или же что в ходе создания (или систематизации) армянского, грузинского и алуанского алфавитов авторы (Маштоц или другие) пользовались подобием такой системы.

Это лишь попытка выявления совокупности имеющихся *de facto* форм и частиц, систематизированных в возникших и развившихся со временем рукописных шрифтах, поскольку даже при беглом рассмотрении трех южнокавказских алфавитов можно сразу заметить, что их внешнее сходство главным образом обусловлено применением подобных или тождественных графических методов экспрессии.

§1. Северокавказские языки и южнокавказская ("Месроповская") обобщенная система

В предыдущей части мы, посредством выявления всех знакоформирующих принципов, наличествующих в исторических алфавитах Южного Кавказа, обобщили содержащиеся в них символы и закономерным образом сгенерировали регулярную систему знаков, обладающую высоким внутренним разнообразием и конструктивным потенциалом.

Сравнив индуцированную систему с количеством символов, необходимым для полноценной фонетической передачи северокавказских языков, можно легко убедиться, что она полностью отвечает всем возможным требованиям.

Более того, позиционное разнообразие базовых (протоформы) и деривативных форм позволяет нам применить *морфологический* подход во время присвоения новым буквам фонетических значений, что с функциональной точки зрения уподобляется принципам построения символов в *абугидах*.

Последний тип письма отличается от обычных силлабариев тем, что если в "истинном" слоговом письме формы символов произвольны и независимы друг от друга (клинопись, лувийский, критский, кипрский, японский силлабарии, письмо чероки и т.д.), то в абугидах знаки для слогов, начинающихся с одного и того же согласного, имеют подобное строение, а гласные окончания выражаются добавлением деривационных частиц к символьным основам-протоформам (каковыми обычно являются знаки слогов "*согласный+а*"). Абугида является наипростейшим и самым удобным из типов систем, содержащих 80-100 письменных знаков, поскольку она строится по морфологическому принципу, который делает достаточным запоминание лишь протоформ и правил деривации. В следующей таблице приведены некоторые знаки эфиопского письма, построения которого иллюстрируют вы-

шеописанный принцип с наибольшей ясностью. В целом, чисто фонетические силлабарии – исторические или современные – содержат подобное или большее число знаков, если считать также и лигатуры: последние зачастую выказывают большое разнообразие.

Правила эфиопской абугиды

	(+ä)	+u	+i	+a	+e	+ä	+o
s	ሰ	ሱ	ሲ	ሳ	ሴ	ስ	ሶ
š	ሸ	ሹ	ሺ	ሻ	ሼ	ሽ	ሾ
b	በ	ቡ	ቢ	ባ	ቤ	ብ	ቦ
d	ደ	ዱ	ዲ	ዳ	ዴ	ድ	ዶ

Проектируемый алфавит для северокавказских языков, согласнo обобщенный фонетической системе, приведенной в разделе фонетики (стр. 198), должен содержать примерно 100 символов (к 86 согласным убыхского прибавляются отсутствующие в нем, но имеющиеся в абхазском, адыгейском и абазинском языках дополнительные согласные, а также совокупность гласных), если мы хотим иметь полноценный и совершенный фонетической алфавит.

Однако запоминание порядка сотни символов довольно сложно, учитывая большое разнообразие коартикуляций, а также количество и фонологическую близость согласных одного и того же места произношения с разными позициями артикулятора. При произвольном подборе символов и отсутствии четкой и логически рациональной системы, это в свою очередь, может привести к путанице.

Следовательно, для придания наибольшей простоты символикe и облегчения проблемы запоминания графем, необходимо подойти к задаче с морфологической позиции и применить методы, близкие по сути к правилам, применяющимся в абугидах.

Таким образом, из обобщенной Месроповской системы нам нужно отобрать и зафиксировать такую совокупность

правил построения символов, которая позволит решить поставленную задачу с наивысшей степенью простоты.

Потенциал Месроповской индуцированной системы, как видим, десятикратно превышает количество базовых символов, необходимых для фонетической записи языков Южного Кавказа. Она включает в себя все буквы алфавитов последних и предоставляет исключительные возможности с точки зрения законов знакопостроения и системного конструирования независимых алфавитов. В ней насчитываются более 400 знаков, строящихся с помощью ряда дериваторов, стыкующихся с протоформой разными способами и в разных позициях.

Итак, сама система символов по сути трехъярусна: арки, прямые, круги и т.д. стыкуются в трех вертикальных (Γ , \mathfrak{h} , \mathfrak{h}) и трех горизонтальных позициях (\mathfrak{r} , \mathfrak{T} , \mathfrak{r}).

Все арочные формы имеют закругленные варианты ($\mathfrak{C} \rightarrow \mathfrak{b}$, $\mathfrak{h} \rightarrow \mathfrak{b}$, $\mathfrak{L} \rightarrow \mathfrak{b}$, $\mathfrak{r} \rightarrow \mathfrak{q}$, $\mathfrak{J} \rightarrow \mathfrak{d}$, $\Psi \rightarrow \Phi$, $\mathfrak{E} \rightarrow \mathfrak{e}$).

Деривация (схема стыковок) слева одноуровневая (применяется лишь верхний левосторонний дериватор: $\mathfrak{L} \rightarrow \mathfrak{L}$), а по центру и справа – трехуровневая как для правостороннего дериватора ($\mathfrak{r} \rightarrow \mathfrak{T}$, \mathfrak{r} , \mathfrak{r}), так и для пересекающего ($\mathfrak{I} \rightarrow \mathfrak{T}$, \mathfrak{t} , \mathfrak{I}).

Есть символы, конструирующиеся из линий (\mathfrak{X} , \mathfrak{Z} , \mathfrak{B}), сегментов окружности (\mathfrak{Q} , \mathfrak{O} , \mathfrak{P}) и прочих составляющих (\mathfrak{h} , \mathfrak{C} , \mathfrak{E}), деривация которых в каждом случае зависит от возможностей отдельно взятых форм.

Из вышесказанного непосредственно следует, что логика морфологического подхода к конструированию северокавказского алфавита должна базироваться на следующих двух основополагающих принципах:

- а) соотношения простейших по форме графем с простейшими по звучанию фонемами, и
- б) выражения степеней фонации и вариантов коартикуляций возможностями деривации.

Принимая во внимание все фонологические особенности северокавказских языков и рассмотрев разнообразные возможности, мы за основу приняли следующую совокупность правил построения согласных, которая выделяется наибольшей степенью гармоничности системообразования.

1. Трехуровневая система фонации.

- а) простейшие формы графем (протоформы) приписываются к согласным нулевого уровня фонации (к глужим **придыхательным**),
- б) **звонкость** выражается примыканием дериватора справа к середине протоформы ($\mathfrak{r} \rightarrow \mathfrak{P}$),
- в) **абруптивность** изображаются прибавлением дериватора справа к нижнему углу протоформы ($\mathfrak{r} \rightarrow \mathfrak{C}$).

2. Система коартикуляций.

- а) **лабиализация** отображается закруглением (замыканием в круг) протоформы ($\mathfrak{r} \rightarrow \mathfrak{P}$),
- б) **палатализация** иллюстрируется прибавлением дериватора к левому верхнему углу протоформы ($\mathfrak{U} \rightarrow \mathfrak{U}$),
- в) **фарингализация** выражается волнообразной пересекающей, преимущественно надбавляющейся к верхней части знака (\mathfrak{B}), а в некоторых случаях, исходя из удобства, стыкующихся в иных позициях ($\mathfrak{I} \rightarrow \mathfrak{T}$, \mathfrak{t} , \mathfrak{I}),
- г) **интенсивизация** согласных отображается удвоением знака.

Все вышеприведенные правила записи степеней фонации и коартикуляций могут свободно комбинироваться и совмещаться в одной и той же протоформе, формируя *многодеривативные* знаки. Сгенерированные таким способом буквы не могут привести к путанице в произношении, так как отображенные нами правила – применение отличающихся форм выра-

жения иоансировок артикуляции – исключают любые возможности совпадений результирующих форм записи различных фонем. Продемонстрируем это на отдельных примерах.

Итак, обозначение палатализации не мешает лабиализации ($\text{L} \leftrightarrow \text{b}$), а последняя не препятствует применению дериватора фарингализации ($\text{P} \leftrightarrow \text{P}$). Правило палатализации, однако, может мешать обозначению фарингализации, если пересекающая примыкает к верхней части символа ($\text{L} \times \text{T}$). Однако, как уже было отмечено, данная система правил разработана с учетом особенностей исключительно кавказских языков, в которых отсутствует *одновременная* палатализация и фарингализация согласных. Даже если такая коартикуляция (палато-фарингализация) и встречалась бы, независимость обозначения фарингализации от положения пересекающего дериватора на вертикали предоставила бы нам необходимую степень свободы для комбинирования этих двух коартикуляций в графике без нежелательного наложения знаков.

Что касается сочетания фонации с коартикуляциями, то это также не может вызвать путаницы в знаках, т.к. предложенные правила допускают применение различных графических приемов. Так, закручение при лабиализации ($\text{L} \rightarrow \text{P}$) и верхне-левая деривация при палатализации ($\text{C} \rightarrow \text{C}$) позволяют беспрепятственно пользоваться правосторонними дериваторами фонации ($\text{P} \rightarrow \text{P}$, Q ; $\text{C} \rightarrow \text{C}$, C).

Отметим, что подобным выбором правил обусловлено то, что из нормативной системы деривации была исключена правосторонняя верхняя черточка ($\text{U} \rightarrow \text{U}$), т.к. при синхронной палатализации протоформы, написание некоторых результирующих символов смешивалось бы с изображением фарингализации ($\text{C} + \text{правый верхний дериватор} \rightarrow \text{C}$, что, согласно установленным правилам, само по себе является регулярным выражением фарингализированного варианта C).

Итак, дополнительным черточкам-дериваторам, которые не обладают в трех южнокавказских алфавитах никакими специальными смысловыми значениями, а лишь исторически возникли в них в результате генеалогических, грамматологических и каллиграфических особенностей эволюции знаков, при данном подходе приписывается морфологическая и системообразующая функция. В этом и состоит сходство избранного метода с конструктивными приемами абугид.

В свою очередь, эти правила в некотором смысле навязывают нам *рациональный подбор* протоформ.

Например, протоформа L не может применяться для фонем, имеющих абруптивную степень фонации, поскольку они записываются с помощью добавления нижнего правостороннего дериватора, а, исходя из вышеупомянутых соображений гармонии, они не могут прилагаться к аркам.

Таким же образом протоформа P не может быть приписана ряду, содержащему палатализацию (по тому же принципу гармонии, запрещающему стыковку дериваторов с кривой символа), а протоформа b неудобна при рядах согласных со звонкими членами, поскольку "звонкая" модификация этой протоформы b будет иметь неудобную для набора текста широкую форму.

В то же время протоформа C весьма удобна для тех классов фонем, которые выступают в лабиализованных, палатализированных, фарингализованных, лабиофарингализованных коартикуляциях, но только лишь при двух степенях фонации – придыхательной и звонкой.

Протоформа C , например, удобна для классов без звонких, но имеющих все вышеупомянутые типы коартикуляций, а также абруптивные члены. Многообразие возможных деривативных форм этих протоформ представлена в следующей таблице, в которой, как ниже повсюду, символом C обозна-

	Тип	С	С'	С'	С'	С'
P	придых.	ᶑ	ᶑ	нет	ᶑ	ᶑ
	звонкой	ᶑ	ᶑ	нет	ᶑ	ᶑ
	абрупт.	ᶑ	ᶑ	нет	ᶑ	ᶑ
P	придых.	ᶑ	ᶑ	ᶑ	ᶑ	ᶑ
	абрупт.	ᶑ	ᶑ	ᶑ	ᶑ	ᶑ
C	придых.	ᶑ	ᶑ	ᶑ	ᶑ	ᶑ
	абрупт.	ᶑ	ᶑ	ᶑ	ᶑ	ᶑ
L	придых.	ᶑ	ᶑ	ᶑ	ᶑ	ᶑ
	звонкой	ᶑ	ᶑ	ᶑ	ᶑ	ᶑ

чаются простые согласные, а варианты коартикуляций иллюстрируются посредством знаков МФА (см. Часть I, §2).

Таким образом, при подходе к выбору протоформ с точки зрения эффективного использования символов становится ясным, что для фонем с трехуровневой фонацией

(придыхательные, звонкие, абруптивные) необходимо выбрать графемы с верхними (P, P, Y и т.д.) или левыми арками (C, C, C), а для фонем с двухуровневой фонацией (придыхательные, звонкие) – с нижними арками (J, L, J, L, L).

Если в коартикуляциях согласных имеются палатализованные и фарингализованные варианты, то удобны те протоформы, которые в верхней части оканчиваются прямой – C, C, L, L (для возможности добавления соответствующих дериваторов), а если те же фонемы имеют также и абруптивную степень фонации, то прямой должна оканчиваться также и нижняя часть – C, C (для прибавления нижнего дериватора).

Те фонемы с двухуровневой фонацией, которые кроме лабиализации не имеют иных вариантов коартикуляций, могут обозначаться двухарочными символами (J, L, J), поскольку им, кроме средней черты звонкости, иные дериваторы не требуются. На следующей таблице изображены некоторые примеры таких знаков.

Совокупность этих правил позволяет по одному только виду каждого знака (не имея даже представления о конкрет-

ном месте его произношения) предугадать все особенности его фонации и коартикуляции, а в некоторых явных случаях – даже способ произношения. Покажем это на примере знака B, строение которого – закругленная арка, отсутствие среднего и присутствие верхнего дериваторов, ясно показывает, что он является лабиализованным-фарингализованным (т.е. лабиофарингализованным) придыхательным, более того – происходит от протоформы L того же места и способа артикуляции. Следуя этой логике, можно отметить, что звонким вариантом B должна быть графема B, а абруптивного члена ряда вовсе не существует по причине многократно упомянутых соображений гармонии.

Данные правила в своей совокупности применяются лишь для построения согласных. При гласных правила фонации, в принципе, не имеют смысла, а соответствующие дериваторы теряют свое морфологическое значение, обретая независимое применение. Между тем, системой коартикуляций можно частично пользоваться и при гласных.

Полная система символов, отобранных в результате всех этих соображений, и ее описание будут представлены ниже, а пока, завершив рассуждения общего плана, перейдем к введению новых алфавитов для северокавказских языков.

§2. Новые алфавиты

Северокавказские языки, как многократно отмечалось, принадлежат к двум независимым языковым семьям, консонантные составы которых, несмотря на разительное сходство,

	Тип	С	С'	С'	С'	С'
B	придых.	ᶑ	ᶑ	нет	ᶑ	ᶑ
	звонкой	ᶑ	ᶑ	нет	нет	нет
B	придых.	ᶑ	ᶑ	нет	ᶑ	ᶑ
	звонкой	ᶑ	ᶑ	нет	нет	нет

во многих чертах существенно различаются.

Главные различия относятся к согласным постальвеолярного ряда, которые в западнокавказской семье выступают в трех позициях артикуляции для фрикативных и аффрикат (апикальные, ламинальные и закрыто-ламинальные), а в восточнокавказской – двух, при этом произношение фрикативных апикальное, а аффрикат – ламинальное.

	Западнокавказские языки	Постальвеолярные		
		Апикальные	Ламинальные	Закрыто-ламинальные
Аффрикаты	придых.	tʃ	tʂ	tʂʰ
	звоние	dʒ	dʒ	dʒʰ
	абрупт.	tʃʰ	tʂʰ	tʂʰʰ
Фрикативы	придых.	ʃ	ʂ	ʂʰ
	звоние	ʒ	ʒ	ʒʰ

	Восточнокавказские языки	Постальвеолярные		
		Апикальные	Ламинальные	Закрыто-ламинальные
Аффрикаты	придых.		tʂ	
	звоние		dʒ	
	абрупт.		tʂʰ	
Фрикативы	придых.	ʃ		
	звоние	ʒ		

Для восточнокавказских языков характерно большое разнообразие латеральных (l, ɭ, ɮ, tɮ, tɮʰ, tɮʰ; ɮ, ɮ, ɮ, kɮ, kɮʰ), в западнокавказских же их всего четыре (l, ɭ, ʃ, ʃʰ).

Кроме этого, в восточнокавказских языках встречаются велярные и увулярные аффрикаты (kx, kxʰ, kx; kxʰ, qɣ, qɣʰ, qɣ; qɣʰ), тогда как в западнокавказских они полностью отсутствуют. Радикалы в восточнокавказских эпиглоттальные (ʔ, n, ʕ), в западнокавказских – фарингальные (ʕ, h, ʕ), и т.д.

Поскольку задача состоит в создании алфавита, общего для всех кавказских языков и свободного от путаницы или наложения символов, то следует разработать такую систему, которая включит в стандартный реестр знаков все возможные

места и способы артикуляции фонем, все степени фонации и имеющиеся нюансы коартикуляций.

Задача в такой формулировке, конечно же, решаема, если учесть потенциал южнокавказской индуцированной системы, но неудобна в плане эффективности применения символики, так как взаимное отсутствие целых групп фонем приводит к сужению спектра использования многих простых знаков.

Во избежание этого обстоятельства, мы разделим две языковые семьи с их обобщенными фонетическими структурами и введем две модификации алфавита для западно- и восточнокавказских языков. Фонемы, общие для обеих семей, обозначим единообразно, внося различия лишь в графике взаимно отсутствующих групп.

§3. Западнокавказский алфавит

В разделе фонологического анализа северокавказских языков был приведен пример фонетического строя убыхского языка как образца наиболее общей системы, с целью демонстрации всех мест и способов артикуляции согласных и всего разнообразия вторичных артикуляций. Этот язык, тем не менее, не во всей полноте отражает фонетику остальных 4-х живых языков западнокавказской семьи. Последние, обладая меньшим количеством согласных, все же включают и такие, которые не встречаются в убыхском.

В частности, абазинский сохранил весь состав фарингальных фрикативных (h, ʕ, hʷ, ʕʷ), а адыгейский – латеральных альвеолярных (ɭ, ʃ, ʃʰ), а также противопоставление по признаку интенсивности-неинтенсивности в придыхательных – [p, pʰ], [t, tʰ], [kʷ, kʷʰ], [q, qʰ], [qʷ, qʷʰ] и пр. (Starostin 1994).

Абхазскому, кроме того, известны лабиализованный палатальный аппроксимант (ç) и лабиализованные дентальные

рактир. Разъясним это на примере *абруптивных фрикативных*, построенных с применением дериватора *фарингализации*: $\mathcal{J}(\mathfrak{s}) \rightarrow \mathcal{J}(\mathfrak{s}^*)$, $\mathfrak{S}(\mathfrak{s}^{**})$; $\mathfrak{O}(\mathfrak{l}) \rightarrow \mathfrak{O}(\mathfrak{l}^*)$; $\Phi(\mathfrak{l}) \rightarrow \Phi(\mathfrak{l}^*)$ и т.д. Данное отклонение обусловлено тем, что абруптивные фрикативные являются исключительно редкими звуками не только среди языков мира, но и в самих кавказских языках, где они встречаются лишь в черкесском (\mathfrak{f} , \mathfrak{f} , \mathfrak{s} , \mathfrak{s}^{**}), убыхском (\mathfrak{f}) и абазинском (\mathfrak{f} , \mathfrak{f}), следовательно для сохранения степени эффективности протоформ мы не считаем необходимым нарушение общего принципа завершения фрикативных нижней аркой, и, пользуясь отсутствием фарингализации в постальвеолярных фрикативных, выразили абрупцию с помощью пересекающего дериватора.

Отклонение имеется также в лабиальных фрикативных, где, исходя из особенностей графики символа Φ и вышеописанных нюансов представления абруптивных постальвеолярных, звонкость выражена не средним, а нижним правым дериватором: $\Phi(\mathfrak{l}) \rightarrow \Phi(\mathfrak{v})$.

Заметим, что система дериваторов фонации не применяется, если протоформой является вертикальная линия \mathfrak{l} , которая используется для построения независимых графем.

Исходя из этого, для звонкого фарингального фрикативного \mathfrak{J} мы использовали графему \mathcal{J} , образующийся надбавлением к простейшей протоформе \mathfrak{l} пересекающего дериватора, отражающего фарингализацию (¹). Палатальный аппроксимант $\mathfrak{l}(\mathfrak{j})$ образован надбавлением дериватора палатализации (²) к той же \mathfrak{l} . Придыхательный гортанный взрывной $\mathfrak{?}$ также конструируется с помощью пересекающей, но в срединной позиции – $\mathfrak{4}$. Независимыми формами являются буквы $\mathfrak{L}(\mathfrak{r})$ и $\mathfrak{r}(\mathfrak{w})$, и конечно же, автономна от всех этих форм сама протоформа \mathfrak{l} , присвоенная гласному \mathfrak{i} , не имеющему коартикуляций, требующих применения дериваторов. При необходимости ко всем этим *подупервичным* формам, образованным

от вертикальной линии, можно применить систему деривации второй группы – обозначений коартикуляций, если это не приводит к путанице.

Для подчеркивания графических различий символов и экономии места при наборе текста этими алфавитами целесообразно применение аллографов, которыми мы заменим некоторые вышеприведенные регулярные формы. Представим причины их выбора соответствующими примерами.

Будучи полными и логически обоснованными в системном смысле, формы некоторых символов могут вызвать некоторые трудности при наборе текста. Таковыми являются, например, буквы \mathfrak{c} и \mathfrak{b} , которые оставляют пробелы с одной или обеих сторон. Первую из них, с обоснованием подобной трансформации $\mathfrak{J} \rightarrow \mathcal{J}$, произошедшей в армянском алфавите в течение веков, можно заменить аллографом \mathcal{Z} , которая и более пропорциональна, и более компактна при наборе. Производный символ \mathfrak{c} можно заменить символом \mathfrak{O} с более равномерным распределением центра тяжести.

Аллографы, представляющие собой более удобные формы, должны быть графически обоснованы историческим присутствием в южнокавказских алфавитах. Таковыми являются эволюция знака $\mathfrak{J} \rightarrow \mathfrak{J}$ в армянском письме, а также грузинское соответствие $\mathfrak{O} = \mathfrak{S}$, которые мы включим в ряд аллографов нововведенной системы. Другой побудительной причиной для применения аллографов является желание нарушения схематичности и определенной жесткости изначальных форм и придания письму большей гибкости посредством увеличения количества более каллиграфичных округлых букв, которые из-за ограниченных возможностей деривации почти не были включены в алфавит. Этим обусловлен выбор аллографов \mathfrak{O} , \mathfrak{O} , \mathfrak{O} , \mathfrak{O} .

Регулярная форма	аллограф
\mathfrak{J}	\mathcal{Z}
\mathfrak{O}	\mathfrak{O}
\mathfrak{c}	\mathfrak{O}
\mathfrak{b}	\mathfrak{O}
\mathfrak{c}	\mathfrak{Z}
\mathfrak{c}	\mathfrak{O}
\mathfrak{O}	\mathfrak{S}

Место	Лабиальные			Альвеолярные			Постальвеолярные			Углубленные			Варианты		Варьируемые		Глотальные	
	С	С'	С''	С	С'	С''	С	С'	С''	С	С'	С''	С	С'	С	С'	С	С'
Слобод	примых	р	р'	р	р'	р''	р	р'	р''	р	р'	р''	р	р'	р	р'	р	р'
	звонкие	р	р'	р	р'	р''	р	р'	р''	р	р'	р''	р	р'	р	р'	р	р'
	абурт.	р	р'	р	р'	р''	р	р'	р''	р	р'	р''	р	р'	р	р'	р	р'
Алфавит	примых						р	р'	р''									
	звонкие						р	р'	р''									
	абурт.						р	р'	р''									
Фригивские	примых	ф	ф'	ф	ф'	ф''	ф	ф'	ф''	ф	ф'	ф''	ф	ф'	ф	ф'	ф	ф'
	звонкие	ф	ф'	ф	ф'	ф''	ф	ф'	ф''	ф	ф'	ф''	ф	ф'	ф	ф'	ф	ф'
	абурт.	ф	ф'	ф	ф'	ф''	ф	ф'	ф''	ф	ф'	ф''	ф	ф'	ф	ф'	ф	ф'
Насальное		у	у'															
Апостр.		ι	ι'															
Фрикции																		

Строчные варианты обобщенной системы гласных западнокавказского алфавита и некоторых их деривативов приведены в следующих таблицах.

	Передние		Центр.		Задние	
	V	V ^α	V	V ^α	V	V ^α
Закрытые	β	β ^α	ɛ	ɛ ^α		π
Средние	с	е	fu	ρ		о
Открытые	ɟ		u		ɪ'	

Алфавитный порядок букв

При всех предыдущих обсуждениях, мы для наглядной демонстрации материала в основном приводили обобщенные фонетические таблицы в терминах и обозначениях МФА. Это, с одной стороны, в определенном смысле облегчало системное восприятие сложной фонетики северокавказских языков, с другой – создавало дополнительные трудности для тех, кто привык к набору знаков в алфавитном порядке.

u	u ^α	u	u ^α
ɪ'	ɪ' ^α	ɪ'	ɪ' ^α
ɟ	ɟ ^α	ɟ	ɟ ^α
с	е		
β	β ^α	ɛ	ɛ ^α
ф	ф ^α	ρ	ρ ^α
π	ɟ	о	σ
о	q	ɔ	σ

Следовательно, для упрощения последующего изложения материала и заключительной презентации новых алфавитов нам также необходимо установить некий *формальный порядок чередования* букв в предлагаемых письменных системах.

Последовательность знаков в большинстве алфавитов, абджадов и абугид современности в своей основе копирует остов финикийского алфавита, от которого они в конечном счете произошли. Это и является основной причиной последовательностей [a, β, γ, δ, ε ...] греческого, [a, b, c, d, e ...] латинского, [ш, р, q, η, б ...] армянского, [т, у, г, ѓ, η ...] грузинского, [a, б, в, з, д, е ...] русского, и прочих алфавитов, берущих свое начало в порядке [כ, ך, ג, ג, ג, ד, ה ...] финикийского письма.

Языки, звуковой состав которых отличается от фонетиче-

В абхазском имеется также долгий гласный а:, являющийся отражением архаичных форм аf и ʔа, сохранившихся в абазинском. Для его записи вместо удвоения знака U (а) – UU, предлагается применение лигатуры Ш (строчная форма которой подобна букве ш "а" армянского алфавита). Его можно либо включить в алфавитный строй, либо представить отдельно в качестве дополнения.

Алфавитный порядок букв абхазского языка таким образом обретает следующий вид.

Абхазский алфавит

U	ᵐ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ
a	p	b	p'	ɟ	ɟ'	ɟ''	ɟ'''	ɟ''''	ɟ'''''	ɟ''''''
ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ
k	g	k'	k''	g''	k'''	k''''	g'''''	k''''''	ε	
ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ
q'	q''	q'''	i	ɟs	dz	ɟs'	ɟs''	dz''	ɟs'''	ɟs''''
ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ
tʃ	dʒ	tʃ'	te	dz	te'	i	tʃ	dʒ	tʃ''	tʃ'''
ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ
f	v	s	z	ʃ	ʒ	e	z	e''	z''	
ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ
u	ʃ	z	ʃ''	z''	o	χ	β	χ''	β''	
ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ
χ'	β'	χ''	χ'''	h	h''	m	n	w	ɾ	
ᵕ	ᵖ	ᵑ		<i>лигатуры</i>	Ш					
l	j	q			a:					

Серым цветом обозначены дополнительные согласные бызского диалекта. В стандартный алфавит, как и в остальных, введены лишь наиболее часто встречаемые в других языках простые гласные U (a), C (e), ʔ (i), l (i), ʔ (u), O (o).

Аналогично, в случае абазинского языка имеем следующий алфавит.

Абазинский алфавит

U	ᵐ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	
a	p	b	p'	ɟ	ɟ'	ɟ''	k	g	k'	k''	g''
ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	
k''	k'''	g'''	k''''	ε	q	q'	q''	q'''	q''''	?	i
ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	
ɟs	dz	ɟs'	tʃ	dʒ	tʃ'	te	dz	te'	te''	dz''	te'''
ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	
i	f	v	ɾ	s	z	i	ʃ	f'	ʃ'	ʒ	o
ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	
z	e''	z''	u	x	x''	x'''	o	χ	k	χ''	β''
ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	
χ'	β'	h	ɾ	h''	ɾ''	m	n	w	ɾ	l	j

Напомним, что вышеприведенный алфавит отображает фонемы литературного языка, основанного на тапантском диалекте. Ашхарский диалект абазинского по фонетическому строю ближе к абхазскому и при надобности может быть представлен графическими возможностями последнего.

Гласный состав данного алфавита идентичен с абхазским, хотя исконными из них являются лишь U (a) и l (i).

Согласные, приведенные в светло-серых ячейках (Ч, Ц), в самом кабардинском языке отсутствуют и встречаются только в иноязычных заимствованиях.

Итак, алфавитный порядок букв кабардинского языка выглядит следующим образом.

Кабардинский алфавит

U	Ш	Г	Р	С	Ч	Г	Г	[Ч]	q	q	q
a	a:	p	b	p'	ɟ	ɟ	ɟ'	[k]	k ^w	g ^w	k ^w
С	Ч	Ч	q	q	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ
ε	q	q'	q ^w	q ^w	?	?	i	ɟs	ɟz	ɟs'	ɟc
К	Ц	И	Ф	Ф	Ф	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ
dz	te'	i	f	v	f	s	z	f	ɟ	f'	ɟ
Q	П	У	У	У	ш	ш	ш	О	Л	Т	б
ɟ	u	ɟ	ɟ	ɟ	x	ɟ	x ^w	o	χ	к	χ ^w
Б	Э	У	Г	Т	L	[C]	l				
k ^w	h	m	n	w	r	[l]	j				

В квадратных скобках показаны фонемы, присутствующие только в иноязычных заимствованиях. Долгий [a:], как всегда, обозначается лигатурой Ш.

В описании гласного состава кабардинского языкаистики выказывают принципиально разные подходы. В русскоязычной литературе (Алексеев) кабардинский представляется 7 гласными (a, æ, e, i, ə ~ i, o, u) и 4 дифтонгами (ja, jæ, ji, wi), а в исследованиях западных авторов – подобно адыгейскому: фонематически значимыми 3 базовыми гласными (a, æ, i), с широким спектром аллофонов, иноансирующихся в зависимости от консонантного окружения.

При построении кабардинского алфавита предпочтение было дано трюичной системе гласных, что обусловлено необходимостью унификации орфографии адыгейского и кабардинского – двух литературных вариантов единого языка.

В алфавит адыгейского, как видим, включены все согласные, встречающиеся в диалектах. Кабардинский язык, в свою очередь, полностью выражается адыгейским алфавитом, привнося лишь графему для абруптивного фрикативного Ф (f). Таким образом, все адыгские (черкесские) языки впредь можно считать орфографически унифицированными.

Общеадыгский алфавит при этом будет выглядеть следующим образом.

Кабардино-адыгейский (общееадыгский) алфавит

U	Ш	U	Г	Г	Р	С	Ч	Ч	Г	Г	Г	Г
a	a:	wa	p	p:	b	p'	p ^w	ɟ	ɟ:	ɟ	ɟ	ɟ
Q	[Ч]	[Ч]	[Ч]	q	q	q	q	С	Ч	Ч	Ч	
ɟ ^w	[k]	[g]	[k]	k ^w	k ^w :	g ^w	k ^w	e	q	q:	q'	
q	q	q	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ
q ^w	q ^w :	q ^w	?	?	?	i	ɟs	ɟs:	ɟz	ɟs'	ɟs ^w	
q	q	q	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ
ɟs ^w :	ɟz ^w	ɟj	ɟj:	ɟɟ	ɟj	te	te:	dz	te'	i	f	
Ф	Ф	Ф	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ
v	f	h	s	z	f	ɟ	f	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ
П	У	У	У	ш	ш	ш	ш	О	Л	Т	б	
u	ɟ	ɟ	ɟ	x	ɟ	x ^w	o	χ				
Б	Э	У	Г	Т	F	L	[C]	l				
к	χ ^w	к ^w	h	m	n	w	w ^v	r	[l]	j		

Убыхский язык

В завершение, представим также алфавит ныне мертвого убыхского языка, который в ходе создания общекавказского алфавита послужил нам отправной точкой для обобщения фонетики всей языковой семьи и прототипом для графической стандартизации остальных алфавитов.

О фонетике убыхского сказано достаточно, так что ограничимся лишь представлением букв в алфавитном порядке. Отметим, что иных гласных, кроме исконных, в нем нет.

Убыхский алфавит

U	Г	Р	С	С	Е	Е	Г	Г	Г	Q	Q
a	p	b	p'	p ^v	b ^v	p ^{iv}	ɟ	ɟ	ɟ'	ɟ ^m	ɟ ^w
[Ч]	[Ч]	[Ч]	q	q	q	q	q	q	q	q	q
[k]	[q]	[k']	k ^w	g ^w	k ^{ww}	k'	g'	k'	q	q'	q ^w
Ч	Ч	Ч	q	q	q	q	q	q	q	q	q
q'	q'	q ^v	q ^{iv}	q ^{iw}	q ^{ww}	?	ɟs	dz	ɟs'	tj	dʒ
Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г
tc	dz	tc'	tc ^v	dz ^w	tc ^{ww}	i	tʂ	dʒ	tʂ'	f	v
Ф	С	С	С	С	С	С	С	С	С	С	С
v ^v	s	z	t	f'	ʃ	ʒ	ç	z	ç ^w	ʒ ^w	ʒ
С	С	С	С	С	С	С	С	С	С	С	С
š ^w	z ^w	x	ʎ	χ	κ	χ ^w	κ ^w	χ'	κ'	χ ^v	χ ^{iw}
Б	Н	У	У	Н	Т	Т	Л	С	Л		
b ^v w	h	m	m ^v	n	w	w ^v	r	l	j		

Описание алфавитов западнокавказских языков на этом счете достаточным, и перейдем к рассмотрению возможностей создания алфавита для следующей – восточнокавказской семьи языков.

§4. Восточнокавказский алфавит

В разделе фонетического анализа восточнокавказские языки были обобщены с помощью усредненной таблицы без представления коартикуляций, поскольку языки этой семьи обладают широким внутренним разнообразием фонетических строев. Исходя из их сводных закономерностей и следуя всеобщим принципам деривации, ниже вводим обобщенный алфавит восточнокавказских языков с регулярным отображением лабиализации (стр. 270). Алфавит может быть как унікамерным, так и бикамерным, поэтому представим также таблицу предлагаемых строчных букв (стр. 271).

Приводимый ниже алфавит, как изначально и было предусмотрено (см. §2), отличается от западнокавказской системы преимущественно графическим обозначением взаимно отсутствующих звуков речи. Например, буква ʃ в западнокавказском письме применяется для фонемы tʂ, отсутствующей в восточнокавказских языках, а в восточнокавказском – для фонемы qɟ, отсутствующей в западнокавказских и т.д.

Многое из сказанного при изложении принципов, применявшихся в ходе разработке западнокавказского алфавита, применимо также в данном случае. Следовательно, не вдаваясь в обоснование выбора символов, в этой системе, подобно западнокавказской, во избежание преобладания графически схожих форм, мы вводим ту же группу аллографов, с применением которых в ходе изложения и представим алфавиты обсуждаемых языков.

Расширенная система гласных та же, что в случае западнокавказского алфавита и наделена тем же потенциалом деривации, который в этих языках найдет широкое применение, благодаря несоразмерно большому богатству вариантов коартикуляций и прочих нюансировок гласных.

регулярные фонемы аллограф	
ʃ	Q
ʎ	ʒ
ʎ	ö
ʃ	ʒ

Все согласные, за исключением фонем билабиального ряда, а также п, l, j, ʃ, имеют лабиализованные варианты, которые в предлагаемом алфавите можно отобразить либо закрутлением соответствующих графем (ср. таблицу), либо, для упрощения системы, сочетанием со знаком для звонкого лабиального аппроксиманта ʃ.

В цезском языке увулярные согласные могут "фарингализовываться" (с *эпиглоттальным* оттенком). В предлагаемом алфавите, во избежание отягощения письма дополнительными знаками, их можно выразить сочетанием со знаком для звонкого эпиглоттального фрикативного ʈ.

Вокализм представлен шестью гласными – а, æ, е, i, о, u, которые имеют долгие (а:, æ:, e:, i:, o:, u:) и фарингализованные (aʷ, æʷ, eʷ, iʷ, oʷ, uʷ) корреляты. В письме последние можно выразить либо средствами деривации гласных, проиллюстрированными на странице 250, либо же присоединением к соответствующей букве знака ʈ для звонкого эпиглоттального фрикативного. Мы, однако, предпочитаем введение индивидуальных символов, с которыми и представим алфавит цезского языка, который обретает следующий вид.

Цезский алфавит

U	Ш	У	Ц	ЦЦ	Ҁ	҂	҄	҆	҈	Ҋ	ҋ
а	а:	аʷ	æ	æ:	р	б	рʷ	ʃ	ʃʷ	ʃʷ	ʃʷ
q	qʷ	ч	чʷ	ч	д	дʷ	с	сс	е	еʷ	qʷ
qʷ	ʃʷ	к	г	кʷ	кʷ	гʷ	кʷ	е	е:	еʷ	qʷ
q	ʃ	ʃ	ʃʷ	ʃ	ʃ	ʃʷ	ʃʷ	ʃ	ʃʷ	ʃʷ	ʃʷ
qʷ	ʃ	i	iʷ	ʃs	ʃsʷ	ʃsʷ	ʃsʷ	ʃ	ʃʷ	ʃʷ	ʃʷ
ʃ	ʃ	ʃ	ʃʷ	qʃ	qʃʷ	s	z	sʷ	zʷ	ʃ	ʃʷ

п	пʷ	ʃ	ʃʷ	д	дʷ	о	оʷ	х	к	хʷ	кʷ
ʃ	ʃʷ	ʃ	ʃʷ								
ʃ	ʃʷ	ʃ	ʃʷ								

Остальные языки этой группы близки к цезскому по фонетике, значительно отличаясь лишь в коартикуляциях и иноансировках гласных. Алфавиты бежтинского, гунзиского и гинухского языков легко выводятся из общей системы. Их мы представим схематично и без обзора особенностей фонетики. Ниже ограничимся лишь обсуждением особенностей хваршинского языка, имеющего самый богатый в данной группе состав согласных.

Цезская (дидойская) группа: хваршинский язык

Важной характеристикой хваршинского языка является экстенсивная фарингализация, встречающаяся в лабиальном, увулярном и гортанном рядах. Присутствуют утраченные в других языках цезкой группы интенсивные согласные, фонологический статус которых пока не выяснен. Имеются некоторые сведения о наличии тонов в системе гласных, что, однако, также нуждается в дальнейшем уточнении.

На следующей странице представлена комбинированная таблица согласных собственно хваршинского и ее диалектов. В нее включены фарингализованные и лабиофарингализованные согласные инхкваринского диалекта хваршинского (который часто считается отдельным от хваршинского языком), а для их обозначения применяются формы, логически выводимые из общих принципов построения.

В светло-серых ячейках приводятся фонемы, встречающиеся исключительно в иноязычных заимствованиях.

Слобод	Место		Лабелизные		Центр	(Дент) Алавоферные		Постальво-платный	Палаталиные	Веларные		Угларные		Алригальные	Глотальные
	С	С'	С	С'		С	С'			С	С'	С	С'		
продх.	р	р'	р	р'											
звоня	р	р'	р	р'											
абрп.	р	р'	р	р'											
дродх.			р	р'	о			р	р'						
абрп.			р	р'	о			р	р'						
продх.			р	р'	о			р	р'						
звоня			р	р'	о			р	р'						
Назальные			р	р'											
Алриоси-малы			р	р'											
Дросице			р	р'											

В хваршинском имеются краткие (а, е, і, і, о, u) и долгие (а:, е:, і:, і:, о:, u:) гласные с назализованными коррелятами некоторых из них (ä, ē, ī, ō, ū, ä:, ē:, ō:, ū:).

Как и в случае с цезским языком, в предлагаемом алфавите, во избежание отягощения письма дополнительными знаками, фарингализацию можно было бы выражать сочетанием соответствующих букв со знаком Т, встречающегося лишь в заимствованиях. Мы, однако, предпочитаем ввести отдельные знаки. Алфавит хваршинского приводится ниже.

Хваршинский алфавит

U	Ш	U	UU	Г	Р	С	С'	Е	Е'	Г	Г'
a	a:	ä	ä:	p	b	p'	p''	b'	b''	ɟ	ɟ'
ŋ	q	q	q	ч	ч	ч	д	q	q	ц	ц'
ʃ	ʃ'	q''	q'''	k	g	k'	k''	g'	k'''	k''''	g''
ц	с	сс	е	ее	ч	ч	q	q	ц	ц	q
k''	e	e:	ē	ē:	q	q'	q''	q'''	q''''	q''''	q''''
q	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
q''''	ʎ	ʎ'	i	i:	ɿ	ɿs	ɿs'	ɿs''	ɿs'''	ɿt	ɿt'
z	z	z	z	l	ll	z	z	z	z	z	z
ɿ''	ʃ	ʃ	ʃ''	ʃ'''	i	i:	s	z	s''	z''	t
п	п	п	п	ј	ј	d	q	[ɟ]	o	oo	q
u	u:	ū	ū:	ʃ	ʃ	ʃ''	ʃ'''	[x]	o	o:	ō
QQ	с	с	с	с	с	с	с	с	с	[T]	h
ö:	x	x	x''	x'''	x''''	x''''	x''''	x''''	u	[V]	h
h	m	m'	n	w	r	l	l	l	j		

Цезская (дидойская) группа: гинухский, гунзибский и бежтинский языки

В завершение представления цезской группы языков схематически приводятся алфавиты нелитературных гинухского, гунзибского и бежтинского языков, без подробного анализа фонетических систем и обоснования выбора символов.

Гинухский алфавит

U	Ш	У	Р	Р	С	Г	Г	Г	Ч	Ч	Ц
a	a:	a ^v	p	b	p'	ʃ	ɟ	ʒ	k	g	k'
q	q	q	с	с	е	ч	ч	q	q	+	h
k ^w	g ^w	k ^{sw}	e	e:	e ^v	q	q'	q ^w	q ^{sw}	?	i
h	h	hh	т	т	з	з	т	з	з	з	з
i:	y	y:	ʃs	ʃs'	tf	tf'	tʃ	tʃ'	s	z	+
п	п	у	у	[ɟ]	о	оо	х	к	х ^w	к ^w	н
u	u:	ʃ	з	[x]	o	o:	χ	к	χ ^w	к ^w	н
т	h	у	к	т	л	с	л				
ʃ	h	m	n	w	r	l	j				

Гунзибский алфавит

U	Ш	У	У	УУ	У	Р	Р	С	Г	Г	Г
a	a:	ā	a	a:	ā	p	b	p'	ʃ	ɟ	ʒ
ч	ч	ч	с	с	е	ч	ч	+	h	h	h
k	g	k'	e	e:	ē	q	q'	?	i	i:	ī
h	h	h	т	т	з	з	т	з	л	л	л
o	o:	ā	ʃs	ʃs'	tf	tf'	tʃ	tʃ'	i	i:	ī

з	з	з	п	п	п	у	у	[ɟ]	о	оо	q
s	z	+	u	u:	ū	ʃ	з	[x]	o	o:	ō
х	к	[ɟ]	[т]	h	у	к	т	л	с	л	
χ	к	[h]	[ʔ]	h	m	n	w	r	l	j	

Бежтинский алфавит

U	Ш	У	УУ	У	У	УУ	Р	Р	С	Г	Г
a	a:	ā	ā:	ae	æ	æ:	p	b	p'	ʃ	ɟ
г	ч	ч	ч	с	с	е	е	е	ч	ч	+
ʒ	k	g	k'	e	e:	ē	ae	æ	q	q'	?
h	h	h	hh	p	p	т	т	з	з	т	з
i	i:	ī	ī:	y	ŷ	ʃs	ʃs'	tf	tf'	tʃ	tʃ'
з	з	з	п	п	п	у	у	[ɟ]	о	оо	q
s	z	+	u	u:	ū	ʃ	з	[x]	o	o:	ō
х	к	[ɟ]	[т]	h	у	к	т	л	с	л	
χ	к	[h]	[ʔ]	h	m	n	w	r	l	j	

Лезгинская группа: лезгинский язык

Перейдем теперь к следующей широко распространенной группе восточнокавказских языков – лезгинской.

Лезгинские языки отличает весьма сложный консонантизм. Согласные в них нередко противопоставляются по признакам лабиализации, фарингализации и интенсивности. В некоторых языках в ряду радикалов встречаются эпиглоттальный взрывной ? и весьма редкие превелярные латеральные. Вокализм также сложен.

Ниже представлена таблица согласных лезгинского языка.

Лезгинская группа: табасаранский язык

Консонантный состав табасаранского языка – второго по числу носителей языка лезгинской группы – окончательно не уточнен, но в основе мало отличается от лезгинского. Произношение лабиализованных постальвеолярных (Γ^w , 3^w , Γ^w , Γ^w ; Γ^w) *дентолабиальное* (dentolabial), т.е. при артикуляции *нижний* зубной ряд касается *верхней* губы.

По сравнению с развитой системой консонантизма, вокализм табасаранского сравнительно несложный. Имеются простые гласные (a, æ, e, ɐ, i, u), из которых [æ] и [ɐ] в литературе описываются как фарингализованные корреляты [a] и [u]. В заимствованиях из азербайджанского языка встречается также гласный [y], который наряду с встречающимися в некоторых говорах долгими гласными, не имеет отдельного фонологического статуса и поэтому не включается в стандартный алфавит. При надобности его можно отобразить знаком \mathcal{D} .

Все придыхательные смычные, аффрикаты и фрикативные (наряду с вариантами коартикуляций) имеют интенсивные корреляты, представляемые удвоением знака ($\Gamma\Gamma$, $\mathcal{D}\mathcal{D}$ и т.д.).

Табасаранский алфавит

U	U	Г	Р	Л	Г	Г	Г	Ч	Ч	Ч	q	q	q
a	æ-a ^ɣ	p	b	p'	ɟ	ɟ	ɟ	k	g	k'	k ^w	g ^w	k ^w
С	Ч	Ч	Ч	q	q	q	+	h	h	h	h	h	h
ε	q	ɟ	ɟ	ɟ	q ^w	q ^w	?	i	js	dz	js'	ɟ	dʒ
Z	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ
ɟ	ɟ ^w	dʒ ^w	ɟ ^w	ɟ-u ^ɣ	f	s	z	u	ɟ	ɟ	ɟ ^w	ɟ ^w	x
ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ
ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ

Лезгинская группа: рутульский и цахурский языки

Другие языки лезгинской группы имеют сходный с лезгинским и табасаранским фонемный состав и, следовательно, могут отображаться в письме с помощью алфавитов этих двух. Некоторые языки, такие как агульский, цахурский и крызский, отличаются в основном вокализмом, а такие как рутульский, вследствие многочисленных фарингализованных в увулярном ряду, порой имеют более богатую фонемную структуру. В качестве примера приведем алфавит рутульского языка на основе мухадского и пиназого диалектов.

Рутульский алфавит

U	U	U	Г	Р	Л	Г	Г	Г	Q	Ч	Ч	Ч	q	q
a	a ^ɣ	æ	p	b	p'	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	k	g	k'	k ^w	g ^w
q	С	ε	Ч	Ч	Ч	q	q	q	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ
k ^w	ε	ε ^ɣ	q	ɟ	q'	q ^w	ɟ ^w	q ^w	q ^ɣ	ɟ ^ɣ	q ^ɣ	q ^ɣ	ɟ ^ɣ	q ^ɣ
ɟ	+	h	h	h	h	h	h	h	h	h	h	h	h	h
?	?	i	y	js	dz	js'	js ^w	js ^w	ɟ	dʒ	ɟ	ɟ	dʒ ^w	ɟ ^w
l	l	[Ф]	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	[O]	ɟ
ɟ	ɟ ^ɣ	[f]	s	s ^w	z	u	u ^ɣ	ɟ	ɟ ^w	x	ɟ	x ^w	[o]	ɟ
ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ
ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ	ɟ

Как уже обсуждалось в §3 первой части, вследствие методологической несостоятельности фонетического анализа в подавляющей части литературы по данной тематике, в случае малоизученных языков созданные для них алфавиты могут содержать некоторые неточности или же не во всей полноте отображать фонетический строй языка.

Будухский алфавит

U	U	Г	Р	С	Г	Г	Ч	Ч	С		
a	æ	p	b	p'	ɟ	ɟ'	k	g	k'	e	
е	Ч	Ч	С	Р	Т	Т	Т	Т	Т	К	
æ	q	q'	q'	?	?	i	y	ɟs	ɟs'	tʃ	dʒ
Z	I	Ф	С	З	П	У	У	Ш	Ш	О	
tʃ	i	ə	f	s	z	u	ʃ	ʒ	x	ɣ	o
Л	Б	В	Т	Н	У	Р	Т	Л	С	Л	
χ	κ	η	ʋ	h	m	n	w-v	r	l	j	

Фонетика крызского языка намного ближе к лезгинскому, табасаранскому и агульскому как в плане согласных, так и гласных. Язык распадается на ергюджский, хапутлинский, джекский, алыкский и собственно крызский диалекты, существенно отличающихся как фонетически, так и грамматически, вследствие чего иногда считаются отдельными языками. Алфавит для крызского имеет следующий вид.

Крызский алфавит

U	U	Г	Р	С	Г	Г	Ч	Ч	С	С	С		
a	æ	p	pʰ	b	p'	ɟ	ɟ'	k	kʰ	g	k'		
С	е	Ч	Ч	С	Р	Т	Т	Т	Т	Т	К		
e	æ	q	q'	q ^w	q ^w	q ^w	?	i	y	ɟs	ɟz	ɟs'	
Т	К	Z	Л	Ф	С	З	П	У	У	Ш	Ш	Ш	
tʃ	dʒ	tʃ'	tʃ ^w	i	f	s	z	u	ʃ	ʒ	x	x ^w	ɣ
О	Л	Б	В	Т	Н	У	Р	Т	Л	С	Л		
o	χ	κ	χ ^w	η	ʋ	h	m	n	w-v	r	l	j	

Лезгинская группа: арчинский язык

Среди представителей не только лезгинской группы, но и всех восточнокавказских языков, исключительным экземпляром в плане богатства фонетики является арчинский, многократно отмеченный в изложении, представлением которого и завершим описание лезгинской группы.

На следующей странице приведена таблица согласных арчинского языка. На нем в затемненных ячейках представлены *превелярные латеральные* аффрикаты и фрикативные, графемы которых дублируют базовые формы латеральных согласных альвеолярного ряда обобщенного алфавита, так как эти в арчинском отсутствуют.

Ниже приводится также таблица вокализма арчинского, из которого видно, что в этом языке гласные противопоставляются по долготе, фарингализации и тону. Последняя нюансировка, в свою очередь, может выступать в кратком, долгом и фарингализованном вариантах.

	Передние			Центральные			Задние округленные					
	Простые	Высокий тон		Простые	Высокий тон		Простые	Высокий тон				
	ʋ	ʋ ^h	ʋ ^ʰ	ʋ	ʋ ^h	ʋ ^ʰ	ʋ	ʋ ^h	ʋ ^ʰ			
Закрытые	ɪ	ɪ ^h	ɪ ^ʰ	ɪ	ɪ ^h	ɪ ^ʰ	ɪ	ɪ ^h	ɪ ^ʰ	ɪ	ɪ ^h	ɪ ^ʰ
Средние	ɛ	ɛ ^h	ɛ ^ʰ	ɛ	ɛ ^h	ɛ ^ʰ	ɛ	ɛ ^h	ɛ ^ʰ	ɛ	ɛ ^h	ɛ ^ʰ
Открытые				ɔ	ɔ ^h	ɔ ^ʰ						

Поскольку звонкий эпиглоттальный фрикативный ʋ в арчинском не встречается, его знак Т мы будем *афонемично* (без присвоения отдельного фонетического значения) сочетать с гласными для отображения фарингализации (+^h), одновременно инкорпорируя его в графику там, где это возможно при использовании примесей деривации.

Даргинский язык

Способ	Место	Альвеолярные		Пост-альвеолярные	Палатальные	Веларные	Увулярные	Эпиглотальные	Глотальные
	Либи-альные	Центр.	Латер.						
Взрывные	придых.	ʀ	ʁ				ɸ	ɸ	ɸ
	звонкие		ʀ				ɸ	ɸ	ɸ
	абрунт.	ʀ	ʀ				ɸ	ɸ	
Аффрикаты	придых.		ʀ	ʁ					
	звонкие		ʀ	ʁ					
	абрунт.		ʀ	ʁ					
Фрикативы	придых.	ɸ	ʀ	ʁ	ɸ	ɸ			ɸ
	звонкие		ʀ		ɸ	ɸ			ɸ
Назальные		ɸ	ɸ						
Аппроксиманты		ɸ	ɸ		ɸ				
Дрoквaции		ɸ							

Традиционно языки даргинского континуума считаются диалектами одного языка, хотя фактически представляют собой группу довольно далеко разошедшихся и часто не взаимопонятных отдельных языков, числом не менее 15, многие из которых до сих пор не описаны в литературе.

По сравнению с другими восточнокавказскими языками фонетика даргинских языков довольно простая. В литературном варианте отсутствуют интенсивные, лабиализованные, фарингализованные и палатализованные согласные. Следует, однако, отметить, что во многих даргинских языках и диалектах (цудахарский, урахинский, кайтагский и т.д.) лабиализация и интенсивизация присутствуют.

О способе произношения увулярных смычных даргинского языка имеются различные мнения. Согласно Алексееву, это аффрикаты (qɸ, sw, qɸ'), а по TITUS-y – взрывные (q, ɸ,

q'), каковыми и отображены в вышеприведенной таблице.

Окончательный выбор символов может быть сделан после прояснения данного вопроса. Тем временем, мы будем графически различать заднеязычные (веларные и увулярные) взрывные и аффрикаты.

Вызывает некоторые сомнения также факт существования звонкого эпиглоттального взрывного ʀ, поскольку в литературе эпиглоттальный и глоттальный ряды приводятся под ошибочным термином "ларингальные". Есть описания языка, в которых эпиглоттальный и увулярный ряды объединены в "фарингальный" и т.д. Так или иначе, в алфавите мы ввели отдельную букву ʀ для обозначения данной фонемы.

Вокализм литературного даргинского языка также простой. В нем различаются 4 простые гласные (a, e, i, u) и один фаринаглизированный – æ~a'. Противопоставление по долготе в литературном варианте отсутствует, хотя встречается в некоторых диалектах, наряду с более широким охватом фарингализации гласных (ицаринский, кубачинский и т.д.).

Алфавит литературного даргинского языка в регулярной последовательности знаков выглядит следующим образом.

Даргинский алфавит

U	u	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ
a	æ~a'	p	p'	t	t'	f	k	g	k'	ɸ		
ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ
q	ɸ	q'	ɸ	ɸ	i	ʃs	ɸz	ʃs'	ɸʃ	ɸʃ		
ʀ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	[O]
ɸ'	f	s	z	u	ʃ	ʒ	ɸ	x	ɸ			[o]
ɸ	ɸ	h	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ
к	ɸ	h	m	n	w~v	r	l	j				

Нахская группа: чеченский язык

Перейдем, наконец, к чеченскому, который, как было отмечено, имеет наиболее богатый среди восточнокавказских языков состав гласных, которые противопоставляются по признакам краткости, долготы и назализации. Последняя нюансировка, в свою очередь, может встречаться как в кратком, так и в долгом вариантах.

Краткие и долгие гласные чеченского вместе с особенностями произношения приведены в нижеследующей таблице.

	Передние простые		Передние округл.				Центральные, Задние					
	Простые	Долгие	Простые	Долгие	Простые	Долгие	Простые	Долгие				
Закрытые	ɪ	i	ɨ	ɨ:	ʊ	u	ɯ	ɯ:	ʊ	u		
Средние	ɛ	je	ɛ̃	ie	ɔ	çə	ɔ̃	ʉə	ɤ	wo	ɔ̃	uo
	ɛ̃	ɛ̃	ɛ̃	ɛ̃:	ɔ̃	ø	ɔ̃	ø:	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃:
Открытые	ɯ	æ	ɯ	æ:					ɯ	ə	ɯ	æ:

Как видим, в некоторых случаях для обозначения долгих гласных были применены нестандартные формы знаков (ɔ̃, ɔ̃), что, конечно, является незначительным отступлением от базового набора правил, в рамках которого, однако, трудно было найти более удобные приемы для отображения столь экстенсивного инвентаря гласных.

В случае же отображения носовых гласных мы, исходя из принципов простоты записи, воздержимся от отдельных регулярных символов, а для их обозначения *афонемично* применим знак ɪ, отдельно не встречающийся в чеченском. При назализации, данный знак суффицируется к гласным.

В чеченском встречаются 5 дифтонгов (ej, əi, əu, ow, əu), которые изображаются не отдельными лигатурами, а соответствующими их фонемам буквами (e+j, ə+i, ə+u, o+w, ə+u).

В консонантном составе литературного чеченского языка отсутствуют лабиализованные, но имеются фарингализованные коартикуляции, встречающиеся в лабиальном, альвеолярном и постальвеолярном рядах. Во избежание отягощения письма дополнительными символами, для обозначения данных фонем мы будем пользоваться *афонемичным* знаком ɮ, поскольку звук ɮ, обозначаемый в базовом алфавите символом ɮ, в чеченском не встречается.

В языке также встречаются интенсивные согласные, произносимые как геминированные (долгие). Несмотря на то, что данная нюансировка в чеченском имеет общераспространенный характер, в стандартный алфавит она отдельно не включается, а сами интенсивные согласные при надобности, как всегда, представляется удвоением знака.

Новый алфавит чеченского языка имеет следующий вид.

Чеченский алфавит

U	Ш	Ц	У	Ҁ	҂	҄	҆	҈	Ҋ	ҋ	Ҍ
u→ə	u:	æ	æ:	p	b	p'	t	d	ʃ'		
ч	ч	ч	с	е	е	ɔ	ч	ч	р		
k	g	k'	ɛ	ɛ:	ø	ø:	q	q'	ʔ-ʔ'		
+	ɪ	ɛ	ɔ	ɛ̃	ɛ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃		
?	i	i:	y	y:	je	ie	çə	yə	ʃs		
Ҁ	҂	҄	҆	҈	[Ф]	[Ф]	ɮ	ɮ	ɮ		
ɮz	ʃs'	ɮʃ	dʃ	ɮʃ'	[f]	[v]	s	z	u		
Ҁ	҂	Ө	҄	҆	О	Q	ɮ	ɮ			
u:	wo	uo	ʃ	z	x	ɔ	ɔ:	k	n		
h	y	h	t	l	ɛ	ɮ	ɮ	t	ɮ		
h	m	n	w	ɮ	ɮ	ɮ	j	ɮ	ɮ		

Как в большинстве восточнокавказских языков, так и в чеченском, фрикативные *ɣ* и *ɥ* присутствуют только в иноязычных заимствованиях. Основным отличием в плане фонетики является противопоставление в языке звонкого и придыхательного вариантов дрожащих – *g* и *ɣ*, оба которых включаются в алфавит чеченского языка.

Нахская группа: ингушский язык

Следующим языком нахской группы является ингушский, который, будучи схожим с чеченским по составу согласных, кардинально отличается от него системой гласных.

Вокализм литературного ингушского включает 8 простых гласных (а, æ, е, і, і̄, э, о, u), долгие варианты которых имеют в некотором смысле дифтонгизированное произношение.

	Передние		Центральные		Задние	
	Простые	Долгие	Простые	Долгие	Простые	Долгие
Закрывающие	ɪ	ī	ɨ	ij̄	ɯ	uw̄
Средние	ɛ	iē	ɘ	ə̄	ɔ	uō
Открывающие		eā	ɤ	ā		oā

При этом, [iē] и [uō] являются нисходящими, т.е. ударение при произношении падает на первый гласный, а [eā] и [oā] – восходящими, при которых акцентируется последний член. Фонетически их можно представить соответственно как [iɛ̄] и [eʌ̄], [uɔ̄] и [uɑ̄].

В языке имеется большое количество других дифтонгов (ej, əj, aj, oj, °oj, əw, aw), которые могут выражаться с помощью комбинированной записи соответствующих гласных и аппроксимантов, а не отдельными графемами.

В консонантной системе отсутствуют лабиализованные фонемы, но имеется 6 интенсивных согласных (t, t', s, l, k, q); изображающихся удвоением знака. В нижеприведенный алфавит данные звуки не включаются.

Ингушский алфавит

U	Ш	Ц	У	Г	Р	Л	Г	Г	Г
a	æ	ə	ea	p	b	p'	ʃ	d	ʃ'
Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	С	Е	Ч	Ч	
c	ʃ	c'	k	g	k'	ε	ie	q	q'
Р	Т	Р	Б	Т	Т	Т	З	І	Ф
ʔ	ʔ	i	ij	ʃs	ʃs'	tʃ	tʃ'	i	f
С	З	U	Uw	ʃ	ʒ	o	uo	oa	χ
Б	В	Г	У	Р	Т	Л	Е	С	І
в	и	h	m	n	w	г	г	l	j

Хиналугский изолят

Последним из восточнокавказских алфавитов будет представлен алфавит одного из самых интересных представителей этой семьи – хиналугского – языка малочисленного этноса (самоназвание *кеттитурдур*, *кети*), насчитывающего порядка 2000 человек, проживающих в высокогорном селе Хиналыг на северо-востоке Азербайджана.

Ранее считали, что хиналугский язык принадлежит к лезгинской группе, и вместе с крызским и будухским объединяли в особую – "шахдагскую" ветвь. Впоследствии, однако, его стали рассматривать как изолят – отдельную ветвь восточнокавказских языков с единственным представителем.

В фонетическом отношении хиналугский близок к непосредственным соседям – крызскому и будухскому.

Консонантизм несложный. Фарингализация и лабиализация отсутствуют, а во всех комплексах "согласный + w" вторая составляющая выступает самостоятельно. В языке имеются интенсивные корреляты придыхательных.

Гласных в языке 9 (а, э, е, ɛ, i, y, ɨ, o, u). Также имеется несколько дифтонгов, которые мы будем записывать комбинациями знаков для входящих в их состав звуков. Есть сведения о назализации гласных, которая возникает под влиянием последующего [ŋ] в закрытом слоге (обычно перед заднеязычными согласными). Поскольку данная нюансировка в основном имеет позиционный характер, в стандартный алфавит такие фонемы не включаются. При надобности, однако, можно пользоваться системой, применяемой для аваро-андийских языков (ахвахский, каратинский).

Хиналугский алфавит представлен ниже.

Хиналугский алфавит

U	W	Г	М	Р	С	Г	М	Г	Г	Ч
a	æ	p	pʰ	b	bʰ	ʃ	ʃʰ	ɬ	ɬʰ	k
ЧЧ	Ч	С	Е	Ч	Т	Н	Р	Т	ТТ	
k:	g	kʰ	e	æ	q:	ʔ	i	y	ʃs	ʃsʰ
Р	С	Т	ТТ	Н	С	Г	Л	Р	С	Ф
ɬz	ʃsʰ	ʃʰ	ʃʃʰ	dʒ	ʃʃʰ	kx	i	qɬ	qɬʰ	f
Ф	С	З	П	У	У	У	У	О	У	У
v	s	z	u	ʃ	ʒ	x	γ	o	χ	κ
Э	Т	Н	У	Р	Л	С	Л			
h	ʰ	h	m	n	w	ɾ	l	j		

§5. Аланский (осетинский) алфавит

В ходе изложения материала акцентируя необходимость полноценного фонетического письма для кавказских языков, считаем необходимым коснуться также вопроса аланского (осетинского), который, принадлежа к индоевропейской семье языков (точнее – к западнокифской подгруппе иранской группы индоиранской ветви), более двух с половиной тысяч лет локализован на севере Великого Кавказского хребта и, подвергнувшись сильному ареальному влиянию, приобрел фонемную структуру, характерную для соседних северокавказских языков.

Алфавит осетинского, также базированный на основе кириллицы, имеет те же недостатки и несоответствия, которые детально были обсуждены в части, посвященной грамматологии, и здесь более не разъясняются. Следовательно, для осетинского языка также был сконструирован алфавит, который по структуре близок к алфавитам двух северокавказских семей. Однако, поскольку осетинский язык почти лишен коартикуляций и содержит лишь несколько лабиализованных согласных, его алфавит не нуждается в системе деривации графем, необходимой для построения алфавитов кавказских языков. Имея в виду данное обстоятельство, при конструировании осетинского алфавита мы позволили себе большую свободу, разнообразив подбор его символов и приблизив его к южнокавказским историческим алфавитам.

На следующей странице приведено фонетическое описание осетинского языка в заглавных и строчных буквах предлагаемого алфавита. При желании, для записи языка конечно же можно применить алфавит, редуцированный из западно-или восточнокавказской базовой системы, однако идея создания *независимых письменных систем для разных языковых семей* нам показалась более заманчивой.

	Либильный			Двой-Аль-вообразные			Постальвообразные			Палатальное			Всперный			Угударные					
	продл.	зачное	абрут.	продл.	зачное	абрут.	продл.	зачное	абрут.	продл.	зачное	абрут.	С	С ^м	С	С ^м	С	С ^м			
Взрывные	р	р'	р''										у	у'	у''	д	д'	д''	р	р'	р''
Фрикативы							δ	δ'	δ''				ц	ц'	ц''	ч	ч'	ч''			
Аффрикаты							ц	ц'	ц''												
Фрикативы	ф	ф'	ф''	х	х'	х''															
Насальная																					
Апроксиманты	л	л'	л''																		
Палатальные																					
Дробищие																					

Примечание

Отметим, что в самом осетинском языке альвеолярные и постальвеолярные фрикативные фонематически не различаются (происходят в промежуточном положении). Для их записи используются символы альвеолярного ряда. Тем не менее, для точной передачи фонем в иноязычных заимствованиях особым также оформлены постальвеолярные фрикативные, приведенных в серых ячейках.

Поскольку в фонетическом отношении осетинский язык стоит намного ближе к языкам Южного Кавказа – армянскому и грузинскому, и отличается от них лишь наличием нескольких лабиализованных согласных, порядок символов в осетинском алфавите мы установим на базе южнокавказских систем, в свою очередь основанных на киши финикийского и греческого алфавитов. Однако, если армянское письмо органическим образом инкорпорирует в канву алфавита фонемы, не встречающиеся в греческом языке, то грузинский добавляет их в основном в конце. Алуанский алфавит в этом отношении копирует армянский порядок, вводя не имеющиеся в армянском языке фонемы в основной остов.

Для осетинского алфавита мы заимствуем порядок армянского и алуанского систем письма, располагая осетинские фонемы, не встречающиеся в армянском языке согласно их положению в алуанском письме. Таким образом, новый алфавит осетинского языка принимает следующую форму.

Осетинский алфавит

U	Р	У	Ф	Г	Е	Ә	Ц	В
a	b	g	g ^m	d	e	z	æ	i
Г	[θ]	Г	С	Л	Б	С	Ч	Ж
g	[θ]	i	l	χ	χ ^m	ʒ ^m	k ⁱ	k ^m
Ә	Б	Ж	У	Л	Т	Р	Н	[Q]
æ	к	ц	ш	j	q	q ^m	n	š
О	Б	Р	Х	Л	С	Ф	Г	Т
o	ç	p'	ç ³	г	s	v	ç'	w
Ә	П	Ф	Г	У	Ф	Г	Т	
ts	u	г	р	k	k ^m			

§6. "Алуанский" алфавит удинского языка

Изложение настоящей работы считаем необходимым заключить обсуждением алфавита удинского – языка лезгинской группы восточнокавказской семьи, вопрос которого мы сознательно обходили стороной в ходе презентации языков этой группы. Удинский, на котором ныне разговаривают примерно 8000 человек в селах Нидж и Варташен (Огуз) в Азербайджане и Зенобиани (прежний Октомбери) в Грузии, считается последним живым наследником (прямым или косвенным) языка исконной территории Кавказской Албании, демонстрируя целый ряд фонологических и грамматических сходств с языком дешифрованного синайского палимпсеста.

Принимая во внимание данный исключительный статус удинского, для этого языка, как возрождение исторического наследия, можно предложить ту часть алуанского алфавита, которая совпадает с фонетикой современного удинского. Ввиду того, что можно, конечно же, применить алфавит, редуцированный из базового трафарета лезгинской группы, мы представим оба варианта рядом, не делая между ними окончательного выбора.

Ниже приводится таблица фонетического строя удинского языка в двух алфавитах – восточнокавказском и алуанском. В затемненных ячейках представлены те фонемы алуанского, которые утеряны в современном удинском: Ի (dʰ), Շ (tʰ), Յ (tsʰ), Կ (dzʰ), Բ (tsʰ), Լ (nʰ), Մ (lʰ), Ե (ʕ), Դ (w). Фонетические же значения этих букв восстанавливаются весьма условно даже в алуанском языке вследствие недостаточности данных для этимологического анализа слов, в которых они встречаются.

В алуанском языке восстанавливается также ряд "палатализованных" постальвеолярных, с соответствующими графемами Ա (tʰʰ), Է (dʒʰ), Խ (tʃʰ), Յ (ʃʰ), Կ (ʒʰ), прямое соответствие которых фонемам современного удинского языка трудно счи-

УДИНСКИЙ ЯЗЫК

Слоб	Место произ- ноше- ния	Лабильные	Альвеоларные		Постальвеоларные		Палатальные	Всперные	Углерные	Формальные	Глоточные
			С	Сʰ	С	Сʰ / Сʰ					
Вариант	передн.	Ը	Գ	Դ					Կ	Կ	
	задн.	Բ	Գ	Դ	Ի				Կ	Կ	
Аффрикаты	передн.	Ը	Գ	Դ	Զ	Է					
	задн.	Բ	Գ	Դ	Զ	Է					
Фриканты	передн.	Փ	Դ	Ե	Զ	Է			Զ	Զ	Զ
	задн.	Փ	Դ	Ե	Զ	Է			Զ	Զ	Զ
Насальные		Չ	Դ	Ե	Զ	Է					
		Չ	Դ	Ե	Զ	Է					
Апострофы		Չ	Դ	Ե	Զ	Է					
Латеральные		Չ	Դ	Ե	Զ	Է					
Дробище		Չ	Դ	Ե	Զ	Է					

тать окончательно выясненным, так как в литературе данный ряд постальвеолярных в удинском у части авторов (Шульце) описывается как палатализованный, а в других (ПТУС и ссылкаемая в нем литература) – как интенсивный. Не являясь специалистами в этой области, мы, не вдаваясь в подробности произношения, из многообразия графем восточнокавказской базовой системы привели им в соответствие закругленные варианты букв, поскольку в удинском языке лабиализация согласных отсутствует.

Вокализм современного удинского языка несложен. В нем имеется 6 основных гласных (а, е, і, э, о, u) с фарингализованными (а^х, е^х, і^х, э^х, о^х, u^х) и лабиализованными (æ, œ, у) коррелятами. В отношении вокализма удинский и алуанский языки имеют меньше сходств, чем в отношении консонантизма, поскольку в палимпсесте встречается всего 7 простых гласных: Ǫ (a), U (a), ʝ (e), Ч (i), O (o), Oʃ (u), Uʃ (y).

В алуанском языке отсутствуют э и œ, которые в удинском, видимо, возникли под влиянием тюркских языков, но имеется долгий [e:] или дифтонг [ej], представляемый буквой Ɔ. Серии фарингализованных гласных в алуанском могут соответствовать комбинации простых гласных со знаком ʙ звонкого фарингального фрикативного. Алуанские гласные U (a) и Uʃ (y) также предполагаются слегка фарингализованными.

Как уже сказано, для удинского языка мы ввели два алфавита. Первый – это вытекающая из восточнокавказского обобщенного алфавита регулярная система, второй – алуанский алфавит, адаптированный к фонетике современного удинского языка. Обсудим обе системы в отдельности.

1. *Восточнокавказская основа.* На графемной основе восточнокавказского алфавита консонантный состав удинского выражается полностью. Для отображения интенсивных ("палатализованных") постальвеолярных вводятся закругленные

формы. Фарингализацию гласных выражаем деривативными формами, а дифтонги – буквосочетаниями.

В итоге получаем следующий стандартный алфавит.

Удинский алфавит (восточнокавказская основа)

U	Ụ	Ṳ	ʀ	ʁ	ʀ̣	ʀ̤	ʀ̥	ʀ̦	ʀ̧	ʀ̨	ʀ̩	ʀ̪	ʀ̫	ʀ̬	ʀ̭	ʀ̮	ʀ̯	ʀ̰	ʀ̱	ʀ̲	ʀ̳	ʀ̴	ʀ̵	ʀ̶	ʀ̷	ʀ̸	ʀ̹	ʀ̺	ʀ̻	ʀ̼	ʀ̽	ʀ̾	ʀ̿	ʀ̿̄	ʀ̿̅	ʀ̿̆	ʀ̿̇	ʀ̿̈	ʀ̿̉	ʀ̿̊	ʀ̿̋	ʀ̿̌	ʀ̿̍	ʀ̿̎	ʀ̿̏	ʀ̿̐	ʀ̿̑	ʀ̿̒	ʀ̿̓	ʀ̿̔	ʀ̿̕	ʀ̖̿	ʀ̗̿	ʀ̘̿	ʀ̙̿	ʀ̿̚	ʀ̛̿	ʀ̜̿	ʀ̝̿	ʀ̞̿	ʀ̟̿	ʀ̠̿	ʀ̡̿	ʀ̢̿	ʀ̣̿	ʀ̤̿	ʀ̥̿	ʀ̦̿	ʀ̧̿	ʀ̨̿	ʀ̩̿	ʀ̪̿	ʀ̫̿	ʀ̬̿	ʀ̭̿	ʀ̮̿	ʀ̯̿	ʀ̰̿	ʀ̱̿	ʀ̲̿	ʀ̳̿	ʀ̴̿	ʀ̵̿	ʀ̶̿	ʀ̷̿	ʀ̸̿	ʀ̹̿	ʀ̺̿	ʀ̻̿	ʀ̼̿	ʀ̿̽	ʀ̿̾	ʀ̿̿	ʀ̿̿̄	ʀ̿̿̅	ʀ̿̿̆	ʀ̿̿̇	ʀ̿̿̈	ʀ̿̿̉	ʀ̿̿̊	ʀ̿̿̋	ʀ̿̿̌	ʀ̿̿̍	ʀ̿̿̎	ʀ̿̿̏	ʀ̿̿̐	ʀ̿̿̑	ʀ̿̿̒	ʀ̿̿̓	ʀ̿̿̔	ʀ̿̿̕	ʀ̖̿̿	ʀ̗̿̿	ʀ̘̿̿	ʀ̙̿̿	ʀ̿̿̚	ʀ̛̿̿	ʀ̜̿̿	ʀ̝̿̿	ʀ̞̿̿	ʀ̟̿̿	ʀ̠̿̿	ʀ̡̿̿	ʀ̢̿̿	ʀ̣̿̿	ʀ̤̿̿	ʀ̥̿̿	ʀ̦̿̿	ʀ̧̿̿	ʀ̨̿̿	ʀ̩̿̿	ʀ̪̿̿	ʀ̫̿̿	ʀ̬̿̿	ʀ̭̿̿	ʀ̮̿̿	ʀ̯̿̿	ʀ̰̿̿	ʀ̱̿̿	ʀ̲̿̿	ʀ̳̿̿	ʀ̴̿̿	ʀ̵̿̿	ʀ̶̿̿	ʀ̷̿̿	ʀ̸̿̿	ʀ̹̿̿	ʀ̺̿̿	ʀ̻̿̿	ʀ̼̿̿	ʀ̿̿̽	ʀ̿̿̾	ʀ̿̿̿	ʀ̿̿̿̄	ʀ̿̿̿̅	ʀ̿̿̿̆	ʀ̿̿̿̇	ʀ̿̿̿̈	ʀ̿̿̿̉	ʀ̿̿̿̊	ʀ̿̿̿̋	ʀ̿̿̿̌	ʀ̿̿̿̍	ʀ̿̿̿̎	ʀ̿̿̿̏	ʀ̿̿̿̐	ʀ̿̿̿̑	ʀ̿̿̿̒	ʀ̿̿̿̓	ʀ̿̿̿̔	ʀ̿̿̿̕	ʀ̖̿̿̿	ʀ̗̿̿̿	ʀ̘̿̿̿	ʀ̙̿̿̿	ʀ̿̿̿̚	ʀ̛̿̿̿	ʀ̜̿̿̿	ʀ̝̿̿̿	ʀ̞̿̿̿	ʀ̟̿̿̿	ʀ̠̿̿̿	ʀ̡̿̿̿	ʀ̢̿̿̿	ʀ̣̿̿̿	ʀ̤̿̿̿	ʀ̥̿̿̿	ʀ̦̿̿̿	ʀ̧̿̿̿	ʀ̨̿̿̿	ʀ̩̿̿̿	ʀ̪̿̿̿	ʀ̫̿̿̿	ʀ̬̿̿̿	ʀ̭̿̿̿	ʀ̮̿̿̿	ʀ̯̿̿̿	ʀ̰̿̿̿	ʀ̱̿̿̿	ʀ̲̿̿̿	ʀ̳̿̿̿	ʀ̴̿̿̿	ʀ̵̿̿̿	ʀ̶̿̿̿	ʀ̷̿̿̿	ʀ̸̿̿̿	ʀ̹̿̿̿	ʀ̺̿̿̿	ʀ̻̿̿̿	ʀ̼̿̿̿	ʀ̿̿̿̽	ʀ̿̿̿̾	ʀ̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̄	ʀ̿̿̿̿̅	ʀ̿̿̿̿̆	ʀ̿̿̿̿̇	ʀ̿̿̿̿̈	ʀ̿̿̿̿̉	ʀ̿̿̿̿̊	ʀ̿̿̿̿̋	ʀ̿̿̿̿̌	ʀ̿̿̿̿̍	ʀ̿̿̿̿̎	ʀ̿̿̿̿̏	ʀ̿̿̿̿̐	ʀ̿̿̿̿̑	ʀ̿̿̿̿̒	ʀ̿̿̿̿̓	ʀ̿̿̿̿̔	ʀ̿̿̿̿̕	ʀ̖̿̿̿̿	ʀ̗̿̿̿̿	ʀ̘̿̿̿̿	ʀ̙̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̚	ʀ̛̿̿̿̿	ʀ̜̿̿̿̿	ʀ̝̿̿̿̿	ʀ̞̿̿̿̿	ʀ̟̿̿̿̿	ʀ̠̿̿̿̿	ʀ̡̿̿̿̿	ʀ̢̿̿̿̿	ʀ̣̿̿̿̿	ʀ̤̿̿̿̿	ʀ̥̿̿̿̿	ʀ̦̿̿̿̿	ʀ̧̿̿̿̿	ʀ̨̿̿̿̿	ʀ̩̿̿̿̿	ʀ̪̿̿̿̿	ʀ̫̿̿̿̿	ʀ̬̿̿̿̿	ʀ̭̿̿̿̿	ʀ̮̿̿̿̿	ʀ̯̿̿̿̿	ʀ̰̿̿̿̿	ʀ̱̿̿̿̿	ʀ̲̿̿̿̿	ʀ̳̿̿̿̿	ʀ̴̿̿̿̿	ʀ̵̿̿̿̿	ʀ̶̿̿̿̿	ʀ̷̿̿̿̿	ʀ̸̿̿̿̿	ʀ̹̿̿̿̿	ʀ̺̿̿̿̿	ʀ̻̿̿̿̿	ʀ̼̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̽	ʀ̿̿̿̿̾	ʀ̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̄	ʀ̿̿̿̿̿̅	ʀ̿̿̿̿̿̆	ʀ̿̿̿̿̿̇	ʀ̿̿̿̿̿̈	ʀ̿̿̿̿̿̉	ʀ̿̿̿̿̿̊	ʀ̿̿̿̿̿̋	ʀ̿̿̿̿̿̌	ʀ̿̿̿̿̿̍	ʀ̿̿̿̿̿̎	ʀ̿̿̿̿̿̏	ʀ̿̿̿̿̿̐	ʀ̿̿̿̿̿̑	ʀ̿̿̿̿̿̒	ʀ̿̿̿̿̿̓	ʀ̿̿̿̿̿̔	ʀ̿̿̿̿̿̕	ʀ̖̿̿̿̿̿	ʀ̗̿̿̿̿̿	ʀ̘̿̿̿̿̿	ʀ̙̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̚	ʀ̛̿̿̿̿̿	ʀ̜̿̿̿̿̿	ʀ̝̿̿̿̿̿	ʀ̞̿̿̿̿̿	ʀ̟̿̿̿̿̿	ʀ̠̿̿̿̿̿	ʀ̡̿̿̿̿̿	ʀ̢̿̿̿̿̿	ʀ̣̿̿̿̿̿	ʀ̤̿̿̿̿̿	ʀ̥̿̿̿̿̿	ʀ̦̿̿̿̿̿	ʀ̧̿̿̿̿̿	ʀ̨̿̿̿̿̿	ʀ̩̿̿̿̿̿	ʀ̪̿̿̿̿̿	ʀ̫̿̿̿̿̿	ʀ̬̿̿̿̿̿	ʀ̭̿̿̿̿̿	ʀ̮̿̿̿̿̿	ʀ̯̿̿̿̿̿	ʀ̰̿̿̿̿̿	ʀ̱̿̿̿̿̿	ʀ̲̿̿̿̿̿	ʀ̳̿̿̿̿̿	ʀ̴̿̿̿̿̿	ʀ̵̿̿̿̿̿	ʀ̶̿̿̿̿̿	ʀ̷̿̿̿̿̿	ʀ̸̿̿̿̿̿	ʀ̹̿̿̿̿̿	ʀ̺̿̿̿̿̿	ʀ̻̿̿̿̿̿	ʀ̼̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̽	ʀ̿̿̿̿̿̾	ʀ̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̄	ʀ̿̿̿̿̿̿̅	ʀ̿̿̿̿̿̿̆	ʀ̿̿̿̿̿̿̇	ʀ̿̿̿̿̿̿̈	ʀ̿̿̿̿̿̿̉	ʀ̿̿̿̿̿̿̊	ʀ̿̿̿̿̿̿̋	ʀ̿̿̿̿̿̿̌	ʀ̿̿̿̿̿̿̍	ʀ̿̿̿̿̿̿̎	ʀ̿̿̿̿̿̿̏	ʀ̿̿̿̿̿̿̐	ʀ̿̿̿̿̿̿̑	ʀ̿̿̿̿̿̿̒	ʀ̿̿̿̿̿̿̓	ʀ̿̿̿̿̿̿̔	ʀ̿̿̿̿̿̿̕	ʀ̖̿̿̿̿̿̿	ʀ̗̿̿̿̿̿̿	ʀ̘̿̿̿̿̿̿	ʀ̙̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̚	ʀ̛̿̿̿̿̿̿	ʀ̜̿̿̿̿̿̿	ʀ̝̿̿̿̿̿̿	ʀ̞̿̿̿̿̿̿	ʀ̟̿̿̿̿̿̿	ʀ̠̿̿̿̿̿̿	ʀ̡̿̿̿̿̿̿	ʀ̢̿̿̿̿̿̿	ʀ̣̿̿̿̿̿̿	ʀ̤̿̿̿̿̿̿	ʀ̥̿̿̿̿̿̿	ʀ̦̿̿̿̿̿̿	ʀ̧̿̿̿̿̿̿	ʀ̨̿̿̿̿̿̿	ʀ̩̿̿̿̿̿̿	ʀ̪̿̿̿̿̿̿	ʀ̫̿̿̿̿̿̿	ʀ̬̿̿̿̿̿̿	ʀ̭̿̿̿̿̿̿	ʀ̮̿̿̿̿̿̿	ʀ̯̿̿̿̿̿̿	ʀ̰̿̿̿̿̿̿	ʀ̱̿̿̿̿̿̿	ʀ̲̿̿̿̿̿̿	ʀ̳̿̿̿̿̿̿	ʀ̴̿̿̿̿̿̿	ʀ̵̿̿̿̿̿̿	ʀ̶̿̿̿̿̿̿	ʀ̷̿̿̿̿̿̿	ʀ̸̿̿̿̿̿̿	ʀ̹̿̿̿̿̿̿	ʀ̺̿̿̿̿̿̿	ʀ̻̿̿̿̿̿̿	ʀ̼̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̽	ʀ̿̿̿̿̿̿̾	ʀ̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̄	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̅	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̆	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̇	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̈	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̉	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̊	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̋	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̌	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̍	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̎	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̏	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̐	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̑	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̒	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̓	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̔	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̕	ʀ̖̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̗̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̘̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̙̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̚	ʀ̛̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̜̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̝̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̞̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̟̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̠̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̡̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̢̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̣̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̤̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̥̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̦̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̧̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̨̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̩̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̪̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̫̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̬̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̭̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̮̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̯̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̰̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̱̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̲̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̳̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̴̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̵̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̶̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̷̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̸̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̹̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̺̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̻̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̼̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̽	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̾	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̄	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̅	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̆	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̇	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̈	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̉	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̊	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̋	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̌	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̍	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̎	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̏	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̐	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̑	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̒	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̓	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̔	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̕	ʀ̖̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̗̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̘̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̙̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̚	ʀ̛̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̜̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̝̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̞̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̟̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̠̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̡̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̢̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̣̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̤̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̥̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̦̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̧̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̨̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̩̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̪̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̫̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̬̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̭̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̮̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̯̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̰̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̱̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̲̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̳̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̴̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̵̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̶̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̷̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̸̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̹̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̺̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̻̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̼̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̽	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̾	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̄	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̅	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̆	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̇	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̈	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̉	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̊	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̋	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̌	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̍	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̎	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̏	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̐	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̑	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̒	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̓	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̔	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̕	ʀ̖̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̗̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̘̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̙̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̚	ʀ̛̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̜̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̝̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̞̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̟̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̠̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̡̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̢̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̣̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̤̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̥̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̦̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̧̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̨̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̩̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̪̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̫̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̬̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̭̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̮̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̯̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̰̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̱̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̲̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̳̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̴̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̵̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̶̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̷̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̸̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̹̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̺̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̻̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̼̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̽	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̾	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̄	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̅	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̆	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̇	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̈	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̉	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̊	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̋	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̌	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̍	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̎	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̏	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̐	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̑	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̒	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̓	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̔	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̕	ʀ̖̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̗̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̘̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̙̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿	ʀ̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿̚	ʀ̛̿̿̿̿̿̿̿̿̿̿
---	----	----	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

языка в современном удинском отдельно не встречается, следовательно, графему **b** можно использовать для выражения фарингализации гласных в современном удинском.

Отметим, что графема **ʔ** в алуанском письме применялась для диграфической записи гласного [u] в форме **ou**, что представляло собой клише греческого дифтонга **ou**, как и соответствующие лигатуры в армянском (**ou**) и грузинском (**ou**) алфавитах, обозначающие простой гласный [u] и не предполагающие дифтонгизированного произношения, как в древнегреческом языке. По этой же логике строилась форма записи **uʔ** для алуанского гласного [y].

Из армянской письменной традиции в алуанскую перешло применение знака **ʔ** для обозначения второго члена дифтонгов **ouʔ** (aw), **euʔ** (ew), **iuʔ** (iw). Также, подобно древнеармянской орфографии, этот знак в интервокальном положении использовался вместо буквы **v** (v). В библейских именах, однако, буквосочетание **ouʔ** скорее читалось именно как [ow], а не [u], как, например в имени **ouʔvʔ** *Mowzēs*. Таким образом, знак **ʔ** в письме отдельно не встречался и собственного фонетического значения, подобного билабильному аппроксиманту [w], в отличие от армянского, не имел.

Так или иначе, мы не станем пользоваться традиционной диграфической записью гласных и дифтонгов и знак **U** соотнесем с удинской фонемой [y]. Алуанскую же букву **ʔ** применим для записи гласного [u] удинского языка.

Отсутствие алуанских гласных [e:] и [a] в удинском делает возможным использование графем **ɛ** и **u** соответственно для [æ] и [ə], в свою очередь, не встречающихся в алуанском. Итак, у нас остается один гласный – [æ], для которого не нашлось соответствия в инвентаре гласных алуанского алфавита. Для его записи мы предлагаем несколько вариантов.

а) *лигатуры*: можно использовать комбинации **ouʔ** (o+ɛ),

ouʔ (æ+u) или **ouʔ** (æ+ɛ), не встречающихся в удинском;

б) *отдельные графемы*: можно выделить правило, согласно которому знак **b** при отдельном применении обозначает гласный [æ], а в случае сочетания с другими гласными – фарингализацию последних;

г) *замена*. можно взять из алуанского письма одну из графем отсутствующих в удинском языке согласных и присписать им гласное значение. Для этой цели подойдут все 7 фонем "палатального" альвеолярного ряда: **ʔ**, **ɛ**, **ɟ**, **ɟʔ**, **ɟʔ**, **ɟʔ**, среди которых наиболее простыми по форме являются **ʔ**, **ɛ** и **ɟ**, которыми и можно обозначить гласный [æ].

Из всех предложенных вариантов нам более экономичным представляется второй – двойное применение графемы **b**.

Ниже представляем адаптацию алуанского письма для современного удинского языка в последовательности, известной из армянского манускрипта MS No. 7117.

Удинский алфавит (алуанская основа)

Q	Б	Ը	Փ	Ե	Յ	Ը	Ք	Ջ
a	b	g	ɟ	e	z	æ	ɟ	ʃ
Խ	Լ	Կ	Կ	Ե	Կ	Գ	Ձ	Բ
ʃʔ/ʃ:	j	ʒ/ʒ:	i	æ, +ɛ	l	χ	ʒsʔ	dʒ/dʒ:
Σ	Հ	Գ	Ս	Ս	Թ	Ձ	Գ	Կ
kʔ	h	q	a	ʃʔ/ʃ:	ʃʔ	m	qʔ	n
Ժ	Գ	Օ	Ե	Կ	Յ	Գ	Տ	Ծ
ʃ	dʒ	o	ɟ	dʒ	ʃʔ	pʔ	v	ɟ
Ի	Վ	Շ	Թ	Մ	Դ	Կ	Կ	Կ
s	v	ʃʔ	ʃʔ/ʃ:	y	ʒs	u	p	k

§7. Принципы компьютеризации

Завершая представление северокавказских алфавитов, кратко обсудим вопросы, связанные с их компьютеризацией. Очевидно, что классические клавиатуры из 101/105 клавиш представляют определенные трудности, связанные с вводом письменных систем, содержащих свыше 40 знаков. Поэтому для многих языков в операционных системах предусмотрены прикладные программы поддержки альтернативных методов ввода, включающих как использование *национальных раскладов*, так и *функциональных* и *мертвых* клавиш для модификации вида символов. Функциональные клавиши действуют при одновременном нажатии с другой клавишей (Shift , Alt , AltGr , Cmd), а мертвые – при последовательном. С помощью соответствующего программного обеспечения можно ограничить действие мертвых клавиш только на те знаки, вид которых они предназначены модифицировать. Мертвыми могут быть как клавиши некоторых диакритических знаков специальных европейских раскладов (‘ , ^ и ~), которые при предварительном нажатии перед гласными модифицируют их как â, à, ä, ã, так и клавиши обычных букв, которые в сочетании с другими могут изменить облик последних.

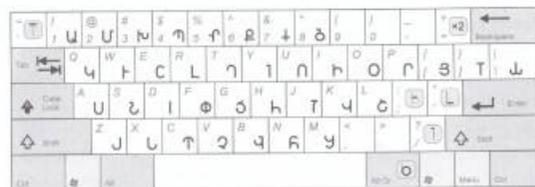
К примеру, для ввода слоговых знаков эфиопского письма применяется второй принцип совместно с фонетическим правилом, согласно которому вид знака меняется в результате нажатия клавиши последующего гласного. Так, для получения слога *la* (la) необходимо последовательно нажать на *L* и *A*, независимо кодирующие слоги *la* (la) и *la* (’a).

Подобные комбинированные методы ввода лежат также в основе набора широко используемых китайского, японского, корейского и индийских шрифтов. Ими без труда пользуются свыше двух миллиардов человек по всему земному шару. Для эффективного ввода некоторых письменных систем с особо сложной системой знаков применяются специальные нацио-

нальные клавиатуры, располагающие индивидуальными клавишами для отдельных структурных элементов символов.

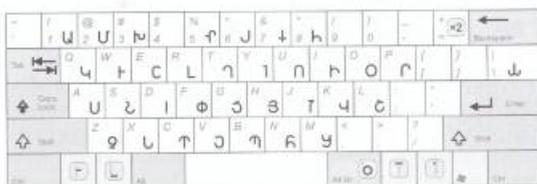
Из сказанного становится очевидным, что простейший вариант компьютеризации обобщенных северокавказских алфавитов, состоящих примерно из 150 знаков (не считая строчных букв), должен сочетать функциональные и мертвые клавиши для модификации коартикуляций и уровней фонации с некоторыми фонетическими правилами, так как в северокавказских алфавитах форма знаков главным образом определяется особенностями произношения. На клавиатуру же национального расклада выводятся лишь протоформы.

В качестве примера представим предлагаемые раскладки западнокавказского (верхний) и восточнокавказского (нижний) обобщенных алфавитов для стандартной клавиатуры Windows из 104 ключей. Отметим, что расклады отдельных языков могут отличаться от приводимых более эффективными набором и расстановкой протоформ и мертвых клавиш.

На вышеприведенных клавиатурах функциональными являются клавиши Shift и AltGr, а мертвыми – ‘, ;, ‘, / и =. Shift применяется для ввода заглавных букв, а AltGr – для лабилизации знаков. Звонкость и абруптивность передаются с помощью мертвых клавиш ; и ‘, а палатализация и фарингализация – / и ‘. Для удвоения знака используется клавиша =. К примеру, для ввода знака Ё нужно одновременно нажать Shift + x, а потом – последовательно на ; и ‘. Для записи же знака Ё следует сперва применить комбинацию Shift + AltGr + x, и лишь потом – последовательно ; и ‘. Естественно, данный тип ввода обеспечивается программами многоязыковой поддержки (Multilingual support) при наличии соответствующих шрифтов.

Для упрощения набора текста на северокавказских языках возможно также внедрение специальных клавиатур, какими ныне пользуются для ввода китайского, японского и других подобных систем письма. При этом можно отказаться от мертвых клавиш, применяя для модификации знаков исключительно функциональные. В качестве примера приведем вариант северокавказской клавиатуры с западнокавказским раскладом. Подобный тип клавиатуры, как наиболее общий и удобный, с теми же функциональными клавишами и незначительными различиями расстановки знаков может применяться для набора всех северокавказских языков.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, в ходе изложения материала мы представили нынешнее критическое состояние северокавказских языков, выявили и детально обсудили некоторые факторы, препятствующие их развитию и, возможно, способствующие их постепенному вымиранию. Одной из главных причин данной ситуации мы назвали внедрение и институционализацию системно несовместимых с этими языками кириллоидных алфавитов в результате политики русификации первых десятилетий образования СССР.

Мы пришли к выводу, что нынешние кириллоидные алфавиты представляют собой несостоятельную систему символов, потенциал которой в плане структурного соответствия исключительно невысок и недостаточен не только для эстетической и гармоничной записи северокавказских языков, но даже их простой, практичной и фонетически полноценной передачи, так как количество и разновидности артикулирующий фонем в северокавказских языках многократно превосходят графические возможности нынешних алфавитов и являются основным препятствием для их адаптации.

Возможным выходом из сложившегося положения нам представилась научная разработка адаптированных к данному языку новых систем письма, которые упорядочены с точки зрения морфологии символов и логики их модификаций и в то же время – соответствуют сложнейшим фонологическим особенностям этих языков и отличаются полноценной фонетической репрезентативностью и алфавитной взаимозначностью. Для достижения поставленной цели, во-первых, требовалось свести воедино все достоверные исследования по фонетике северокавказских языков, представив полную картину всего фонемного разнообразия этих языковых семей в рамках единой терминологии, что и было осуществлено, а во-вторых – представить графическую систему в качестве основы для планируемых алфавитов.

A PROPOSAL FOR PAN-CAUCASIAN ALPHABET

(Synopsis)

Для этого был выявлен и детально проанализирован графематологический и знакообразующий потенциал южнокавказских алфавитов с многовековой исторической традицией, на графемной базе которых была предложена четкая регулярная система символов, возможности которой исключительны не только для точного и алфавитно взаимоднозначного отображения всех фонетических особенностей северокавказских языков, содержащих наибольшее количество согласных среди всех языков мира, но, при необходимости, также и для многократно более объемных систем. Четкие принципы и правила построения символов без каких-либо затруднений позволяют запоминать большое количество графем.

Для наибольшей степени практичности нами сконструированы два сходных, но в определенном смысле независимых базовых алфавита для западно- и восточнокавказских языковых семей, из которых в свою очередь дедуцируются алфавиты отдельных языков. Как неотъемлемой части кавказского наследия, для осетинского языка тоже создан независимый алфавит, близкий к принципам конструирования символов северо- и южнокавказских алфавитов.

Таким образом мы попытались придать новую и исторически обоснованную целостность и непрерывность двух-тысячелетней письменной культуре кавказского региона, а также свежий импульс для развития крупных языковых сообществ и жизнестойкости – для сохранения и развития вымирающих или находящихся на грани исчезновения северокавказских языков. В отличие от всех предыдущих попыток, разработанные алфавиты не заимствуют письмо какой-либо лингво-культурной или религиозно-политической формации, прямо и косвенно принижающей или сводящей к вторичному разряду уникальные и своеобразные кавказские языки. Они лишь обновляют и переосмысливают многообразное историческое, лингвистическое, культурное и политическое наследие Южного и Северного Кавказа в общем и объединенном кавказском контексте.

The Caucasus or *Jabal Al-Alsun* ("Mountain of Tongues"), as it was named in the annals of medieval Arab geographers, is one of the most prominent places on Earth by the diversity and density of concentration of languages. The region is home to more than 50 nations, which belong to five language families. The three of those, namely, the *Northwest Caucasian* (West-Caucasian or Abkhaz-Adyghean), *Northeast Caucasian* (East Caucasian or Nakh-Dagestanian) and *South Caucasian* (Kartvelian) families are confined within the limits of the Greater and Lesser Caucasus Mountain Ranges and currently comprise 41 languages considered native to the region for at least four thousand years.

Located amidst the sphere of distribution, contiguity and mutual influence of the Indo-European, Altaic and Semitic language families, the Caucasus, presumably due to the peculiarities of the landform and relative isolation of mountainous regions, was able to preserve a certain degree of representativeness and sufficient diversity of the three autochthonous language families, preventing their extinction or reduction to a language isolate.

Nevertheless, the historical and political realities, established in the region during the latest 200 years, gravely threaten the means of development of these languages and even their future existence. For instance, from the mid-19th century the majority of

native speakers of the NWC languages settled beyond the limits of the Caucasus, being almost completely deported in consequence of imperial expansion. As a result, this once multilingual family that was widely and homogeneously spread all over the Western Caucasus, has presently diminished to a few isolated enclaves with a shrinking population. The situation is somewhat different in the Eastern Caucasus, but there also a number of NEC languages presently count a few thousand or even a few hundred speakers, and being enclosed within one or a few villages, are reduced to a definitely or severely endangered state.

The uncertainty of the future of those North Caucasian languages (NWC and NEC together), which are endangered or under an imminent threat of extinction, is not only stipulated by the historical, cultural, political and confessional realities of the Caucasus, but also by the absence of one of the most essential components that shape the identity of ethnic communities – a centuries-old written tradition and heritage, that places these generally small groups into a vulnerable position against cultural and especially political and religious expansion.

Among the languages of three native families of the Caucasus, Georgian is the only one to have an uninterrupted centuries-old written tradition, which originated, by the prevailing opinion, in the 5th century by virtue of the invention of an authentic alphabet. From other Caucasian languages, the presently extinct language of Caucasian Albania – the so-called "Caucasian Albanian" or "Aluanian", "Aghuan", "Aghvan", which belongs to the Lezgian branch of NEC languages and is considered to be the direct ancestor of modern Udi, have had an original written tradition and literature (at least in translation). During the Middle Ages – in the period of the spread of Islam, an attempt has been made to adapt a modified version of the Arabic script to some NEC languages. However, due to various reasons it did not turn fully successful in this linguistic area and the Arabic script gained limited use.

Standardized writing systems for the North Caucasian languages have been implemented only in the 20th century. Initially based upon the Latin script, the adapted alphabets have been shifted to Cyrillic-shaped graphics during the mid 30s. Unfortunately, both versions do not match in practice with the phonetics of the Caucasian languages since these writing systems originated or have been modified to express totally unlike phonetic structures of the source languages. They are extremely deficient for the purposes they were intended for, and present serious difficulties not only for graphical harmony and aesthetics of composition, but also for their practical application and functionality. More specifically, the limited number of characters and their insufficient flexibility in graphical modifications make these writing systems incapable to represent, in an unambiguous way, the phonetics of the North Caucasian languages, which in their turn possess an outstanding feature of having one of the richest consonant inventories among all the languages of the world.

For instance, the language of the Ubykhs (extinct since 1992) has 86 consonants and two vowels; the Archi language, presently reduced to 1200 speakers, distinguishes 81 consonants and 26 vowels (many of the former do not have exact correspondences in other languages); the consonant inventory of the Bzyp dialect of Abkhaz includes 68 phonemes, etc.

All Caucasian languages have a regular three-level phonation for stops and affricates (voiced, ejective and aspirated voiceless), whereas the Cyrillic script distinguishes only two levels of phonation (voiced and unaspirated voiceless) in case of stops and one (aspirated voiceless) in case of affricates. The Latin alphabet does not represent affricates at all. However, if the Latin alphabet, with all its drawbacks, acquired a more or less conventional set of auxiliary signs and supplementary characters due to a wide usage among a vast number of languages during two millennia, the Cyrillic script until the 20th century has chiefly been confined to

a limited range of a few Slavic languages sharing similar phonetic traits. And, since writing systems containing nearly 30 graphemes are essentially unfit for full phonemic rendition with simultaneous preservation of the alphabetic principle (i.e. one-to-one correspondence between graphemes and phonemes) in case of languages possessing 50 phonemes in average, dissimilar sets of symbols often with illogical combinations were introduced into the alphabets of particular North Caucasian languages during the adaptation of the Russian script.

Another important reason why these adaptations fail to be consistent is that this script has evolved in the environment of Russian language and therefore is specifically intended to express its pronunciation peculiarities alone. It possesses only two means of alteration of articulation – palatalization, expressed by the sign *ь*, and depalatalization, which is mostly omitted in current orthography, but if necessary, can be marked by the sign *ъ*. Meanwhile, the North Caucasian languages feature four different types of coarticulation – labialization, palatalization, pharyngealization and labiopharyngealization. Among these only the palatalization can regularly be expressed using the Russian script. As a result, the other specifics of articulation are either expressed by graphemes, which in their turn have individual phonetic values (such as the use of the letters *ә* /v/ and *у* /u/ to mark the labialization in most Caucasian languages), or totally omitted in the script.

For instance, the series of Ubykh postalveolar affricates and fricatives numbers 22 distinct phonemes, for which there is only one (!) correspondence in the Cyrillic script – the letter *ч* (tc). Obviously, this one sign alone is quite insufficient to express the overall phonemic diversity of this extensive series by means of Cyrillic graphics. Set aside the letter *х*, there is no other direct or indirect graphical correspondence for uvular, pharyngeal, epiglottal and glottal stops, affricates, fricatives and sonorants, which in Caucasian languages abound.

As one can see, the quantity of phonemes of these languages by far exceeds the graphical capabilities of all alphabetic systems that have previously been proposed for them or are currently in use. Such a vast phoneme inventory significantly hinders the possibilities of adaptation of any actual script and constitutes the prime reason for the current project.

So, it becomes evident that the structural deficiency of the Latin and Cyrillic writing systems in regard to their adaptation to the North Caucasian languages had to cause unnecessary functional complications in expressing these languages by means of the adapted alphabets.

This can clearly be noticed from the practice of overuse of constrained di-, tri-, tetra- and pentagraphs (*ххъ/ъ, кк/к/ъ, ч/ч/ъ, хх/ъ, л/л/ъ, з/з/ъ, кк/ъ, кк/ъ, хх/ъ, кк/ъ, з/з/ъ, хх/ъ, к/у, ж/ж/ъ* etc.), which not only greatly confuse the orthography, but also undermine the very base of the alphabetic principal – the systematic and predictable relationship between written letters, symbols and spoken words.

Note, that a moderate number of di- and trigraphs does not raise many difficulties for the practical use of a particular writing system. In German, for instance, there is one trigraph (*sch*) and even one tetragraph (*tsch*), both of which do not perplex the perception of a written text.

However, a certain limit exists that, if passed, may lead to a serious distortion or even a violation of the alphabetic principle.

This is the case in almost all North Caucasian Cyrillic alphabets, where the quantity of compound combinations often exceeds 50% of the total letter inventory. For example, 24 out of 69 characters of Adyghe alphabet are double, and 11 – triple, making in sum 35 compounds, which is more than half of the total listing with 69:35 ratio.

The similar statistics of the other Caucasian Cyrillic alphabets is as follows: Abaza (74:40), Kabardian (55:25), Abkhaz (64:24),

Akhvakh (56:30), Aghul (69:32), Avar (53:37), Lak (59:25), Tabasaran (59:25), Tsez (40:14), Chechen (45:16) etc.

The Chechen alphabet alone having merely 45 characters in the presence of 44 authentic vowels and diphthongs in the language itself, clearly convinces one in the fact that even at the cost of universal violation of the alphabetic principle and inappropriate complication of orthography, the given alphabets are unable to express the phonemic structure of the Caucasian languages even in the least satisfactory manner.

Hence, it is no surprise that the superposition of the Russian script over the Caucasian languages resulted in a number of grammatical discrepancies. One can also add that during the adaptation procedure an essentially substandard approach was shown in choosing the characters and their combinations that fails to represent in a similar way the orthographies of even closely related languages. The inconsistent differences are such that a few years ago a proposal to unify the orthographies of two literary versions of Circassian – Adyghe and Kabardian, was presented. The Parliament of the Kabardino-Balkar Republic discussed the issue, but with no progress whatsoever.

All above-mentioned complications essentially limited the means of graphical expression of these languages and led to a point, where, set aside rare dialectal phonemes, a series of sounds of literary languages were omitted in a number of alphabets. In many cases, these very same circumstances also defined the selection of dialects upon which the literary versions of some Caucasian languages were subsequently based: neither the extent of geographical distribution, nor the greater number of speakers was the decision criterion, but the minimal consonant inventory.

In summary, we may conclude that presently for the languages of both North Caucasian families there are practically no alphabets with a satisfactory level of phonematicity. Moreover, in

Cyrillic script we deal with a quite inconsistent system of symbols, the potential of which in respect of grapheme morphology and structural correspondences is extremely low and insufficient not only for a simple, practical and phonemically complete rendition of the North Caucasian languages, but also for their aesthetic graphical representation.

The latter is of paramount importance for psychology of writing and determines the representativeness and competitiveness of an authentic language under the dominance of another – an official language with an identical writing system. This can be exemplified in an Adyghe text that looks as follows:

*Ублаллэм шегъэжьагъэу а Гуыццлэр Тхъэм ыдэжьэ
щылагъ. Тхъэм а Гуыццлэм зэкълэри кырыгъэгъэгъ-
уэгъ... Тхъэм кыгъэгъэгъэгъэ нстэуми ащыццу а Гу-
щылэм кырымыгъэгъэгъэгъэ зи щылэн.*

There is no need to prove the obvious – that a similar graphic portrayal of a language can never assist its literary development.

Besides the imperfection of the writing system or even its absence, the official status and the cultural dominance of Russian has a no less considerable impact on the marginalization of the spheres of usage of the native Caucasian languages, promoting their gradual extinction. A large number of languages, among which were examples unique by their grammatical and phonetic properties, either completely died out or are on the brink of extinction being reduced to a few hundred or thousand of speakers, such as Archi, Akhvakh, Khinalug, Khwarshi, Tsez, Hinukh, Hunzib, Bezhta, Ghodoberi, Kryts, Budukh, Udi and many others.

Granting these languages a new impetus and means for development may be a possible break through the mentioned difficulties. To achieve this goal we suggest a scientifically valid development of completely new and well-adapted Caucasian al-

phabets that are adjusted by the morphology of symbols and the logic of their modification. At the same time, they must correspond to the complex intrinsic phonetic features of these languages, render them with full phonemic representativeness and alphabetical unambiguity, and at the same time be free from any irrelevant political or cultural context and enforcing influence.

The best illustrations to the aforesaid are the 1600-year time-tested alphabets of once dominant languages of the South Caucasus and the Armenian Highlands – Armenian, Georgian and the extinct and only recently deciphered Caucasian Albanian. Among the writing systems of the world, these three alphabets are distinguished by their highest level of grapheme-to-phoneme correspondence and are listed among the phonetically most perfect. Caucasian Albanian, *inter alia*, was the only language of the South Caucasus possessing phonetic features similar to the North Caucasian languages and an ancient alphabet adapted to it.

Throughout the centuries, the viability of the Armenian and Georgian alphabets, alongside with the power of tradition and some peculiarities of the identity of these two nations, was supported by the fundamental fact: they reflect the phonetics of these languages with the highest level of perfection. These alphabets were never superseded by the Greek, Aramaic, Arabic, Russian or Latin scripts, as they weren't adopted or modified, but from the beginning developed on the basis of a meticulous scientific analysis of the phonetics of Armenian and Georgian (as well as Caucasian Albanian).

In their triunity, these remarkable examples of cultural heritage of the contemporary Caucasian region once unified the three nation-states of the South Caucasus and the Armenian Highlands in a common but mutually independent and unique writing tradition. The current project is an attempt to restore former triunity, which has been interrupted after one of its essential parts – the Caucasian Albanian alphabet became obsolete and fell into oblivion.

Hence, we set forth the idea to introduce completely original, easily legible, and most importantly – phonetically perfect and grammatologically thorough writing systems for the North Caucasian linguistic area, based on the character forms and graphical principles of construction of the alphabets of geographically adjacent and historically akin South Caucasus.

If formulated properly, this problem, however complicated it may seem, does not cause principal difficulties. With an appropriate political will and flexible approach, it might have had a satisfactory solution as early as in the beginning of the 20th century.

Thus, pooling together the available scientific research on the Caucasian phonology and summarizing the general pattern of the overall phonetic diversity of these families within single terminology, we have constructed *phonetically complete featural alphabets*, based on a peculiar usage of the morphological principles of construction of millennial South Caucasian alphabets.

For this purpose the whole grammatical and constructive potential of these writing systems was revealed and analyzed, and, based on their generalized grapheme matrix, a solid and thoroughly arranged regular system of characters was proposed. It has exceptional properties for precise and alphabetically unequivocal rendition of all phonetic peculiarities of the North Caucasian languages possessing the largest consonant inventory among all the languages of the world. The set of distinct rules for grapheme formation enables one to remember a large number of visual forms with no difficulty whatsoever.

To achieve maximum efficiency, two similar, but mutually independent generalized sets of characters for NWC and NEC language families are introduced, wherefrom the specific alphabets for the particular languages are subsequently deduced.

Additionally, for the Ossetic language alike, which is an integral part of the Caucasian heritage, an independent alphabet shar-

The Generalized Northeast Caucasian Alphabet

(the tense consonants and vowel articulations are not listed)

U	U	U	U	U	U	U	U	U	U	U	U	U
a	æ	a	p	b	p'	ɟ	ɟ	f'	ɟ ^w	ɟ ^w	ɟ ^w	c
q	q	q	q	q	q	q	q	q	q	q	q	q
ɟ	c'	k	g	k'	k ^w	g ^w	k ^w	ɛ	æ	q	o	q'
q	q	q	q	q	q	q	q	q	q	q	q	q
q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w
Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q
tt	tt'	tt ^w	tt ^w	tt	dʒ	tt	tt ^w	dʒ ^w	tt ^w	kx	gy	kx'
l	ó	f	f	l	f	f	f	l	q	q	q	l
i	u	qχ	qχ	qχ'	qχ ^w	qχ ^w	qχ ^w	ə	ə	f	v	s
ð	ð	ð	ð	S	ð	ŋ	J	J	ɖ	ɖ	ð	ð
z	s ^w	z ^w	t	ɛ	t ^w	u	ɟ	ɟ	ɟ ^w	ɟ ^w	ɟ	j
ɬ	ɬ	ɬ	ɬ	O	ɬ	ɬ	ɬ	ɬ	ɬ	ɬ	ɬ	ɬ
x	ɣ	x ^w	ɣ ^w	o	χ	κ	χ ^w	κ ^w	h	f	h ^w	h
y	h	t	L	ç	l							
m	n	w	r	l	j							

